1953-1954

# JAARBERICHT N° 13

## VAN HET VOORAZIATISCH-EGYPTISCH GENOOTSCHAP

## EX ORIENTE LUX

INHOUD








**HET VOORAZIATISCH-EGYPTISCH GENOOTSCHAP ᶜEX ORIENTE LUXᵓ**, opgericht 22 Mei 1933, goedgekeurd bij Koninklijk besluit dd. 8 December 1947 no. 9, gevestigd te Leiden, stelt zich ten doel de bevordering van de studie van de beschaving van het oude Nabije Oosten en van daaraan verwante beschavingen, en het vormen van een band tussen hen, die in deze studie belang stellen. Het tracht dit doel te bereiken door het uitgeven van een aantal publicaties, waarvan het Jaarbericht de meest omvattende is.

Het **Jaarbericht** bevat een overzicht van de stand der wetenschap omtrent de landen in het oude Voor Azië en Egypte, zowel in archæologisch-historisch, als in philologisch opzicht. Het onderscheidt zich van een tijdschrift doordat het karakter in de eerste plaats informerend is; het beoogt een recapitulatie te geven van de vele tijdschriftartikelen en opgravingsberichten, die over het Nabije Oosten verschijnen. Polemiek wordt zoveel mogelijk vermeden; behandeling van details wordt beperkt. In het Oosten gaat het terrein tot de Indus, in het Westen via Klein Azië en de Aegeische beschaving tot de klassieke archæologie. In het Jaarbericht worden zo mogelijk ook tekstvertalingen, alsmede capita selecta opgenomen uit de geschiedenis van de beschavingen der volken om het Middellandse Zeebekken. Ten einde de leden en begunstigers regelmatig op de hoogte te houden van de resultaten der archæologische en philologische onderzoekingen wordt een geïllustreerd **Bulletin** uitgegeven, hetwelk tweemaal per jaar verschijnt en gratis aan alle contribuanten wordt gezonden.

Het Genootschap geeft verder een serie **Mededeelingen en Verhandelingen** en **Overzichten van de geschiedenis en opgravingen in het Nabije Oosten** uit, waarin kleinere monographieën verschijnen, benevens een serie grotere wetenschappelijke **Uitgaven.** Voorts stelt de administratie van het Genootschap regelmatig publicaties op het gebied van het Oude Oosten tegen gereduceerde prijzen aan de contribuanten ter beschikking. — In vele plaatsen in Nederland en België zijn studiekringen van ᶜEx Oriente Luxᵓ gevestigd, die des winters bijeenkomsten organiseren, waar sprekers uit binnen- en buitenland lezingen en cursussen houden. Alle contribuanten hebben gratis toegang tot de lezingen. — De bibliotheek van het genootschap is ondergebracht in het Nederlandsch Instituut voor het Nabije Oosten, Noordeindsplein 4a te Leiden. Contribuanten van ᶜEx Oriente Luxᵓ hebben vrij toegang tot de boekerij van dit Instituut, terwijl zij ook van de logeerkamers van het Instituut gebruik kunnen maken.

Het Algemeen Secretariaat van het Genootschap is gevestigd Noordeindsplein 4a, Leiden (tel. 23682), het Belgisch Secretariaat is gevestigd Beukenlaan 7, Heverlee-Leuven (tel. 24747). De leden (*f* 10.—) en leden-begunstigers (id.) ontvangen het Jaarbericht, de Mededelingen en Verhandelingen en Overzichten van de geschiedenis en opgravingen gratis en, zo mogelijk, de Uitgaven. De begunstigers (*f* 7.50 per jaar; Bfrk. 95.—) krijgen het Jaarbericht gratis en de andere uitgaven tegen gereduceerde prijs. Het verenigingsjaar loopt van 1 Juli tot 1 Juli. Opzegging als contribuant moet uiterlijk vóór 1 Juni geschieden. Voor een uitnodiging tot het lidmaatschap en opgave als lid-begunstiger of donateur wende men zich tot de secretaris-penningmeester, de heer Dr A. A. Kampman, Noordeindsplein 4a, Leiden (postgironummer 229501, tel. 23682), tot de Belgische secretaris Prof. Dr J. Vergote, Beukenlaan 7, Heverlee-Leuven (bankrekening 9980 van de Kredietbank te Leuven), of tot de studiekringbesturen (zie blz. 4 van het omslag). Alle bestellingen van publicaties dienen gericht te worden aan het Algemeen Secretariaat, Noordeindsplein 4a te Leiden.



# JAARBERICHT N° 13

## VAN HET VOORAZIATISCH-EGYPTISCH GENOOTSCHAP

## EX ORIENTE LUX

KONINKLIJK GOEDGEKEURD

GEVESTIGD TE LEIDEN — OPGERICHT 22 MEI 1933

ANNUAIRE DE LA SOCIÉTÉ EX ORIENTE LUX FONDÉE À LEYDE, N° 13


Commissie van advies:
Prof. Dr F. M. Th. de Liagre Böhl, Prof. Dr A. de Buck

Adres: Redactie: Roodborststraat 16, Leiden
Administratie: Noordeindsplein 4a, Leiden


# REDACTIONEEL GEDEELTE

## *TER INLEIDING*

*Ces hommes (sc.* die uit de praehistorie*) avaient la même intelligence que nous. Culte des morts, manifestations religieuses, migrations et activités artistiques organisées nous sont connus dans une très large mesure par les sépultures, les grottes ornées et les dépôts de crânes rituels. Nous pouvons être fiers de tels ancêtres.*

Slot van de toespraak gehouden bij het vijftigjarig bestaan van *La Société Préhistorique de France* door de voorzitter, de *abbé* Henri Breuil

(Parijs, November 1954)






# DE BELANGSTELLING VOOR HET NABIJE OOSTEN IN NEDERLAND, 1949—1954

„Op zulke voorouders mogen wij trots zijn". Met deze woorden eindigde de feestredenaar bij het vijftigjarig bestaan van het Franse genootschap voor de voorgeschiedenis zijn toespraak. Nu wij in dit Jaarbericht in het bijzonder voor de voorgeschiedenis (zie blz. 271) de aandacht vragen, vrezen wij hiermede een zekere weerstand op te roepen, of althans een zekere teleurstelling bij de lezers. Waarom wij hebben gemeend het toch te moeten doen, vindt men verderop, maar eerst willen wij enkele woorden wijden aan de publicaties van ons Genootschap.

Zelf denkt schrijver dezes nog dikwijls met heimwee aan de dertiger jaren toen de poging werd gewaagd de eerste jaarberichten te brengen, en toen die poging een succes bleek te zijn. Een jonge generatie van medewerkers zegde haar medewerking toe en de oudere hield zich niet afzijdig. Wat nu als bezwaren gelden voor het verlenen van medewerking werd niet gevoeld. Enkele malen achtereen konden nummers worden samengesteld waarin alle beschavingen van het Nabije Oosten waren vertegenwoordigd. Nu ziet men dat practisch het Jaarbericht niet jaarlijks, maar tweejaarlijks verschijnt, dat bepaalde aspecten slechts in een nummer kunnen worden behandeld. Vraagt men naar de reden daarvan, dan is het mogelijk op onderscheidene wijzen daarnaar te zoeken en ze te vinden. In het kader van onze tijd zou de samensteller kunnen worden uitgenodigd een zelfcritiek in het openbaar te houden. Hij wil dit echter deze keer niet doen, niet uit schaamte voor het boetekleed, maar omdat er andere factoren zijn die, naar hij meent, van groter belang zijn. Terzijde moge blijven beroep op economische factoren en die van andere aard. Verweren moge hij zich alleen tegen een bezwaar van principiële aard, nl. dat de aangeslotenen bij *Ex Oriente Lux*, speciaal die niet in de gelegenheid zijn de lezingen bij te wonen, geen tegenwaarde zouden krijgen voor hun financiële bijdragen. Wie onze Jaarberichten zou omzetten in boeken of brochures en het verkregen volume zou omrekenen, zal bemerken dat hier eerder sprake is van winst aan de kant van de abonné. Bezwaar kan men ook maken tegen het formaat; wil men echter bepaalde afbeeldingen een passende weergave geven, dan zal men het formaat moeten behouden.

Maar belangrijker dan dit alles is, dat twee factoren die de ontwikkeling van het Jaarbericht beïnvloeden, met elkaar in strijd zijn. Oorspronkelijk werd ons orgaan ontworpen voor de kring van studenten en afgestudeerden die met deze oude beschavingen meer of minder te maken hadden en in de ban daarvan gebleven waren. Zij waren bevoorrechten, want, hoewel ons onderwijs aan een traditioneel schema gebonden dat oude Oosten buiten hun gezichtskring had gehouden, zij hadden, dank zij hun bijzondere studie, verre verten in tijd en ruimte ontwaard. Maar naast hen traden toe zij die alleen van horen zeggen deze gebieden kenden. Zodoende richtte zich het Jaarbericht tot tweeërlei publiek. Niet analoog met deze ontwikkeling ging die van hen die bijdragen leverden. Dit vast te stellen is geen bewijs van ondankbaarheid jegens de velen die met opoffering soms ook van hun nachtrust de artikelen schreven. Laten wij om deze ontwikkeling duidelijk te maken, wijzen op de totstandkoming van twee artikelen uit dit Jaarbericht; het artikel over de Egyptische archæologie heeft de samensteller drie maanden van onderbreking van zijn studie gekost. Het grote artikel over Iran, een pioniersarbeid, kostte de schrijver een vol jaar, waarin hij ook nog de colleges aan zijn jong professoraat voor het eerst moest geven. Anders dan op de wijze waarop zij het hebben gedaan, konden zij — en laten wij er bijvoegen, gelukkig — het niet doen zonder met hun wetenschappelijke verantwoording in strijd te komen.

Bedenkt men dan nog dat evenzo als onze redenaars op onze lezingen, zo ook de medewerkers alleen ter wille van de goede zaak hun bijdragen leveren, dan heeft men enigszins een beeld van de verwikkeling van de omstandigheden waarin ons genootschap zich soms bevindt. Voor dat critiek worde geoefend, moge een stem van dankbaarheid gehoord worden.

Bestuur en Algemene Raad hebben op de vooravond van de jongste ledenvergadering, Bestuur en leden op die vergadering zelf, al deze vraagstukken behandeld. Op deze vergadering werd een commissie benoemd bestaande uit de heren H. ASSELBERGHS, P. A. H. DE



BOER, J. H. HOSPERS, P. VAN DER MEER en J. VERGOTE: indien die commissie met een eenstemmig advies zou komen, zou het Bestuur dat advies mogen uitvoeren. Op grond van dat advies heeft het Bestuur nu de volgende besluiten genomen: het Jaarbericht zal niet langer slechts een redactieadres hebben, maar verzorgd worden door de heren J. JANSSEN, J. H. HOSPERS en B. A. VAN PROOSDIJ; het zal jaarlijks verschijnen omstreeks het nieuwe jaar; verder wordt overgegaan tot het uitgeven van een *Bulletin*, voorlopig van één vel omvang, dat per 1 April en 1 October zal verschijnen. Dit zal op aantrekkelijke manier, die tevens het sensationele van persberichten verbetert, het laatste nieuws uit de Orient aan de aangeslotenen brengen. Dit orgaan zal verzorgd worden door de heer C. HILLEN, oud-leerling van FRANKFORT en VAN DER MEER, oud-student van Amsterdam, Leiden en Chicago. Onze lezers kennen hem uit Jrb. n° 12. Archæologie en philologie zullen beide deel van de berichtgeving uitmaken. Dat hij daarin slagen moge en dat op die manier een oplossing zij gevonden voor de publicaties van ons genootschap, is, naar het Bestuur mag aannemen, de wens van allen die, om het met de Statuten uit te drukken, de beschavingen van het Oude Oosten in de kring van hun belangstelling trekken.

Is dit uit de kring van *Ex Oriente Lux* bezien het belangrijkste punt uit ons gemeenschapsleven, er is er nog een waarvoor wij deze keer de aandacht vragen, nl., de *personalia*, die wij sinds 1947 niet behandeld hebben. De tijd gaat voort; pensionering en dood, begrippen die soms ideologisch en chronologisch zo dicht bij elkaar staan, zijn ingetreden. In 1952 bereikte Professor BÖHL de zeventigjarige leeftijd. Het bestuur heeft hem die dag gecomplimenteerd en door het derde Deel der Jaarberichten hem op te dragen, geëerd. Tot 15 December 1953 is hij nog in functie gebleven om opgevolgd te worden door de Weense hoogleraar F. R. KRAUS. Hoe zeer het scheiden hem moeilijk zal zijn geweest, een troost zal hem en ieder die van traditie houdt, zijn, dat een doctor van Leipzig, een leerling van H. ZIMMERN is opgevolgd door een doctor van Leipzig, een leerling van B. LANDSBERGER, bovendien dat hij aan het eind zijner carrière nog vier leerlingen zag promoveren.

Reeds eerder was Professor THIERRY als hoogleraar in het Hebreeuws afgetreden. In deze merkwaardige verschijning — hij is gepromoveerd op een Egyptologisch proefschrift, was bovendien de eerste hoogleraar in het Assyrisch, en verder een groot kenner van de classieke oudheid — verpersoonlijkte zich het ideaal van de Renaissance, nl., dat der *tres linguae*. Hij werd opgevolgd door Dr T. JANSMA. In Leiden trad verder af Professor A. W. BYVANCK, die door het eerste deel zijner *De Kunst der oudheid* bewees dat ook het oude Azië zijn belangstelling had. In Amsterdam trad Professor D. COHEN af, die zo ijverig er voor gewerkt heeft dat historicus en classicus hun studie zagen tegen de achtergrond van het Nabije Oosten. In Utrecht werd Professor VAN HOORN opgevolgd door de aan onze lezers zo bekende heer JONGKEES, in Nijmegen Mgr B. ALFRINK door Professor VAN DER PLOEG, terwijl Professor DE LANGHE uit Leuven zich ook aan deze universiteit het onderwijs in de Semietische talen zag opgedragen. Aan de Theologische Hogescholen in Kampen werd voor het eerst het onderwijs in de Semietische talen aan philologen opgedragen, Dr J. J. KOOPMANS als bijzonder hoogleraar en de heer J. P. LETTINGA als lector. Dit jaar stierf de δαιμόνιος γέρων Professor W. B. KRISTENSEN.

Maar evenals in het najaar bladen afvallen en vruchten worden geoogst, de knop voor het komende jaar zich zet, zo tekenen zich nu reeds komende gebeurtenissen zich af. De heren JANSSEN, VAN DER MEER en HILLEN waren de eerste Nederlanders die zelfstandig voor Nederlandse instanties in het Nabije Oosten werkzaam waren. De heer JANSSEN kreeg ook nog een opdracht van het *Griffith-Institute* te Oxford in Egypte werkzaam te zijn. Professor E. BRUINS uit Amsterdam was anderhalf jaar te Baghdād werkzaam. Wel zijn er jonge Nederlanders in het Oosten werkzaam geweest, maar weer in dezelfde hoedanigheid van vóór de oorlog, die van gast, zij het dan ook gewaardeerde gast: Dr A. KLASENS was tot driemaal toe in Egypte, Dr A. A. KAMPMAN voor de tweede, Dr R. FRANKENA voor de eerste maal in Boğazköy; Dr J. VAN DIJK is thans in Uruk. Maar waartoe worden zij opgeleid,

waartoe krijgen ze die ervaring? Om geëxporteerd te worden en een nieuw burgerschap in de vreemde te krijgen, zoals wijlen H. FRANKFORT. Diens carrière was schitterend in het buitenland; zijn cultuurhistorische beschouwingen, eigenlijk eerst goed te begrijpen gezien vanuit zijn Amsterdams milieu, moge men waarderen of niet, maar zijn werk met de spade in Egypte en Irāq heeft Egyptologie en Assyriologie daadwerkelijk voortgeholpen. Toch was die ballingschap niet het ideaal van zijn jeugd; teleurstelling en droefheid heeft hij gekend toen hij zich tot Nederlandse groot-industriëlen in Londen wendde om hulp voor Nederlandse onderzoekingen in het Oosten. Deze *captains of industry*, die zich er terecht op beroemen vroegtijdig de juiste man voor de juiste plaats te onderkennen, merkten vele jaren later eens tegen mij op: „van die mijnheer FRANKFORT schijnt toch wel iets terecht gekomen te zijn".

De tendens doet zich in deze naoorlogse jaren voor dat zulke verzoeken tot steun van Nederlandse activiteit op archæologisch gebied wetenschappelijk, ja zelfs zuiver wetenschappelijk bekeken worden. Maar het leven is sterker dan wetenschap, en alles wat zuiver is, heeft geen weerstand. Mogen „leven" en „wetenschap" beide in deze voortaan samengaan en mogen de pogingen die in dit opzicht momenteel in die richting worden gedaan met goed resultaat worden bekroond.

Leiden, December 1954. B. A. VAN PROOSDIJ

## LIJST VAN GESCHRIFTEN VAN PROF. DR B. W. KRISTENSEN

BETREKKING HEBBENDE OP HET OUDE NABURIGE OOSTEN

vervolg *

30 — *Kringloop en totaliteit.*
Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie der Wetenschappen, afd. Letterkunde, Nieuwe Reeks, Deel 1, No. 4. 69 blz. met 8 fig. Amsterdam, 1938.

31 — *Antieke Wetenschap.*
Mededelingen, enz., Deel 3, No. 8, 1940.

32 — *De rijkdom der aarde en mythe en cultus.*
Mededelingen, enz., Deel 5, No. 12, 1942.

33 — *De godsdienstige betekenis uan de gesloten periode.*
Jaarbericht EOL, Deel II, 1943, blz. XV-XXVI, 5 fig.

34 — *Het mysterie van Mithra.*
Mededelingen, enz., Deel 9, No. 3. 1946, 14 blz.

35 — *Verzamelde bijdragen tot kennis der antieke godsdiensten.*
Amsterdam, 1947, 315 blz.

36 — *Het sacrament van de uitzending missa.*
Mededelingen, enz., Deel 12, No. 6.

37 — *Primitieve wijsheid.*
Leiden, 1952, 8 blz.

38 — *De slangenstáf en het spraakvermogen van Mozes en Aäron.*
Mededelingen, enz., Deel 16, No. 14, 19 blz.

39 — *Symbool en werkelijkheid. Een bundel godsdienstige studiën.*
Arnhem, 1954, 360 blz.

* Vervolg van Jaarbericht I/5, 1937-1938, blz. 284-286 van de hand van de auteur zelf. Deze is 1954 te Oosterbeek overleden.

## IN MEMORIAM H. FRANKFORT
1897—1954

Alvorens deze cursus over de geschiedenis van het oude Egypte te beginnen, is het voor mij een droeve plicht, hem te herdenken, die als eerste de leerstoel in de archæologie en de geschiedenis van het Nabije Oosten aan deze universiteit bekleed heeft: HENRI FRANKFORT [1]). Hij overleed in Juli van dit jaar als directeur van het Warburg Instituut te Londen.

Het is echter verre van eenvoudig, iemand als FRANKFORT naar behoren te schetsen. Niet alleen, omdat hij een geleerde van formaat, zelfs groot formaat geweest is, maar vooral, omdat hij zovele terreinen van studie beheerst heeft. Hij was thuis in de archæologie van Egypte, waar hij met de Engelsen menig jaar gewerkt heeft in Tell el-Amarna en Abydos. Maar als research professor te Chicago groef hij eveneens herhaaldelijk in Mesopotamië. Daar intrigeerde ook hem het probleem, waar en hoe de beschaving ontstaan was in de vlakte van Tigris en Eufraat. En vanzelfsprekend kreeg hij hierdoor te maken met het raadselachtige volk, dat de grondslag en zuurdesem der spijkerschriftbeschavingen is geweest: de Sumeriërs. Over een typisch element in deze cultuur, het rolzegel, heeft hij een dik en knap boek gepubliceerd. (Vergelijk JEOL II, n° 7 [1940], 455-458). Hij hield zich echter evenzeer bezig met een fundamenteel punt der Egyptische beschaving. Deze is, laat ons zeggen, omstreeks 3000 v. Chr. vrij plotseling opgebloeid, en heeft toen spoedig een eigen karakter gekregen, dat zij steeds is blijven behouden; deze beschaving is echter niet uit het niet te voorschijn gekomen; er zijn verschillende voorstadia geweest en sommige daarvan zijn thans vrij goed bekend. Nu is Egypte, ondanks zijn tamelijk afgesloten ligging, toch altijd een trefpunt van culturen geweest: in het Noorden, de Delta, kan men contacten met Palestina-Syrië vaststellen, aan de oostelijke kant derzelfde Delta Libyse invloeden; blijft nog het eigenlijke Nijldal, dat op de Soedan gericht is, waar thans nog herdersvolken leven, die soms treffende overeenkomsten vertonen met het oude Egypte. FRANKFORT stond de stelling voor, dat wij mogen en moeten spreken van een Afrikaansen, Hamietischen ondergrond der faraonische beschaving. Dit substraat heeft zich over een groot deel van Noord-Afrika uitgestrekt, maar terwijl Egypte een eigen beschaving ontwikkelde, bleef de rest van het gebied staan op het vroegere peil. Sindsdien ging het faraonische Nijldal eigen wegen van ontwikkeling.

De synthetische geest van FRANKFORT ging uit naar velerlei gebieden, en steeds was hij erop uit, het eigene van iedere cultuur en het verbindende met andere beschavingen te onderzoeken en tegen elkaar af te grenzen. Hij heeft dit gedaan op het gebied van de kunst en daarbij gewezen op datgene, wat in dit opzicht Mesopotamië en Egypte verbindt en onderscheidt. Hoe voorzichtig hij daarbij te werk ging, blijkt uit een posthuum verschenen bijdrage. Hij behandelt daarin opnieuw de vraag, of er invloed valt te constateren tussen Egyptische reliëfs, die een leeuwenjacht voorstellen, en Assyrische reliëfs met hetzelfde onderwerp. Ofschoon de uitwerking van het gegeven: de koning in gevecht met leeuwen, in meer dan één opzicht treffende gelijkenis vertoont, is hij toch niet bereid invloed of beïnvloeding aan te nemen. In en uit beide cultuurkringen is het thema voldoende verklaarbaar en wij bezitten geen aanwijzingen van wederzijdse invloed. Zulk een feit valt wel te constateren in het begin der Egyptische geschiedenis, aan het einde der praehistorie. Reeds enkele jaren vóór zijn promotie schreef FRANKFORT daarover een gedocumenteerde verhandeling getiteld: *Mesopotamia, Syria and Egypt and their Earliest Interrelations* (London, 1924). Hij behandelde vooral het vaatwerk, dat voor deze periode van zulk eminent belang is. Maar tevens bleek uit dit geschrift, hoezeer zijn werkzaamheid en studie gericht was op datgene, wat de oude beschavingen van het Nabije Oosten verbond. Met open oog voor het verschillende, wees hij op analogieën, indien deze aanwezig waren. Zo behandelde hij fijnzinnig het moeilijke probleem der gelijkheid (similarity) in de godsdiensten van het oude Oosten, wees echter ook in een studie over staatsfeesten in het Nijldal en Mesopotamië op grote verschillen tussen beide landen.

Indien er één kernprobleem is aan te wijzen in de oudheid, dan is het wel dat van het koningschap. FRANKFORT gaf een magistrale behandeling van dit vraagstuk in zijn *Kingship and the Gods* (Chicago, 1948), en stelde daar den goddelijken farao naast en tegenover den koning, die stadhouder van den god is in het Tweestromenland. Hier verlaat de archæoloog zijn beperkt studieterrein, dat immers de verklaring der stoffelijke overblijfselen der oudheid in

[1]) Voor zijn *curriculum vitae* zie men *Who's who in America*, Chicago, Volume 28, [1954], p. 916.

hun onderlinge samenhang omvat. FRANKFORT mocht en kon zich dit veroorloven, want als cultuurhistoricus bezat hij een niet geringe wetenschappelijke bagage. Dit blijkt bijvoorbeeld uit zijn boekje over *De levensopvatting der oude Egyptenaren,* waarvan de Nederlandse titel juister en gelukkiger is dan die van het Engelse origineel: *Ancient Egyptian Religion* (New York, 1948).

Ook over de geschiedenis heeft hij verschillende keren geschreven, juist in zijn latere jaren; hij behandelde uitvoerig het probleem van het ontstaan der beschaving in het oude Nabije Oosten en betoogde met krachtige argumenten, waarom hij het niet eens kon zijn met de oplossing, die Arnold TOYNBEE ervan gegeven had. Deze laatste is van mening, dat het 'dynamisme' der westerse beschaving algemene geldigheid bezit, maar hij kan dit alleen volhouden door geen rekening te houden met de 'vorm' van niet-westerse beschavingen. Om de geldigheid van zijn theorie te bewijzen, heeft TOYNBEE de feiten geweld aangedaan en iedere beschaving gedrongen in een vooropgesteld systeem van categorieën en wel in dat der periode van de ondergang van het Romeinse rijk. Door zijn systeem gedwongen verklaart hij bijvoorbeeld, dat het levende faraonische Egypte reeds dood was vóór het jaar 2000 v. Chr. FRANKFORT, in zijn boek over *The Birth of Civilization in the Near East* (London, 1951), wijst erop, hoe men door zulke vooropgestelde meningen zich de weg verspert tot het begrijpen der Egyptische beschaving, en dat men deze vanuit haar eigen beginselen en opvattingen moet trachten te verstaan, met name vanuit het goddelijke koningschap van den farao. Eveneens adstrueerde hij, waarom het niet mogelijk is, de geschiedenis van het oude Oosten als een zelfstandige, eigen wetenschap, naast filologie en archæologie, te beoefenen: er is geen geestelijke band, die al deze uiteenlopende beschavingen en volkeren verbindt en samenbindt; er heeft, politiek en economisch gesproken, samenhang bestaan en de staten hebben ook toen reeds onderlinge betrekkingen gehad, maar deze samenhang komt niet van binnen uit, en is slechts oppervlakkig. En tenslotte zegt hij, die zó goed op de hoogte was van de geschiedenis van het gehele oude Nabije Oosten, dat het voor één persoon niet meer mogelijk is, al deze gebieden historisch èn deskundig te overzien.

En hierin ligt nu juist het grote verlies, dat wij door zijn dood geleden hebben. Iemand als FRANKFORT, die evengoed de beschavingen van Egypte, Syrië, Palestina, Mesopotamië, Klein-Azië, Cyprus, Kreta en Hellas kende is zeldzaam, uitermate zeldzaam. In die zin is het verlies zelfs onherstelbaar. In de laatste dertig jaar zijn immers de wetenschappen van het Nabije Oosten zeer gegroeid en nog verder gespecialiseerd, en FRANKFORT heeft actief die groei meegemaakt en bevorderd.

Slechts ongeveer vijf jaren, van 1932 tot kort voor de oorlog, heeft hij zijn ambt aan deze universiteit vervuld. Hij was er trots op, in zijn vaderland het ambt van hoogleraar te mogen bekleden. Zijn college's, slechts gegeven vóór hij jaarlijks naar het Oosten vertrok of wanneer hij daaruit terugkeerde, vielen zeer in de smaak. En men vertelt het volgende ervan: terwijl iedere hoogleraar boeken opgeeft of aanbeveelt, die verschenen zijn, gaf FRANKFORT altijd literatuur op, die nog verschijnen moest. Vooral door de korte duur van zijn docentschap heeft hij in Amsterdam geen school kunnen maken. En toch waren vóór de oorlog de vooruitzichten voor den student in de orientalia beter dan thans, nu ons vaderland, door het verlies van Indonesië, tot de rang van een kleine mogendheid is teruggebracht.

Doch ondanks alle stoffelijke moeilijkheden, blijft de studie der oude beschavingen, waarin wij voor het eerst kennis maken met de verovering der beschaving, boeiend, ja zelfs fascinerend. Nu wij allen bouwen aan een nieuwe wereld, is het goed het oog gericht te houden op wat anderen tot stand brachten en bereikten. De omstandigheden mogen nog zozeer gewijzigd zijn, en zelfs de huidige mens geestelijk nog zoveel verschillen van zijn verre soortgenoten, hun voorbeeld kon ons sterken in de overtuiging dat de menselijke wil veel, zo niet alles vermag. Daarnaast zal ons steeds weer het diep-religieuze van deze mensen treffen en ontroeren. Ook zij wisten, dat de mens voor een ander, beter leven geschapen is, een eeuwig leven, waaraan, naar menselijke berekening te vroeg, nu ook professor FRANKFORT deelachtig geworden is.

Leiden, 7 October 1954. JOZEF M. A. JANSSEN

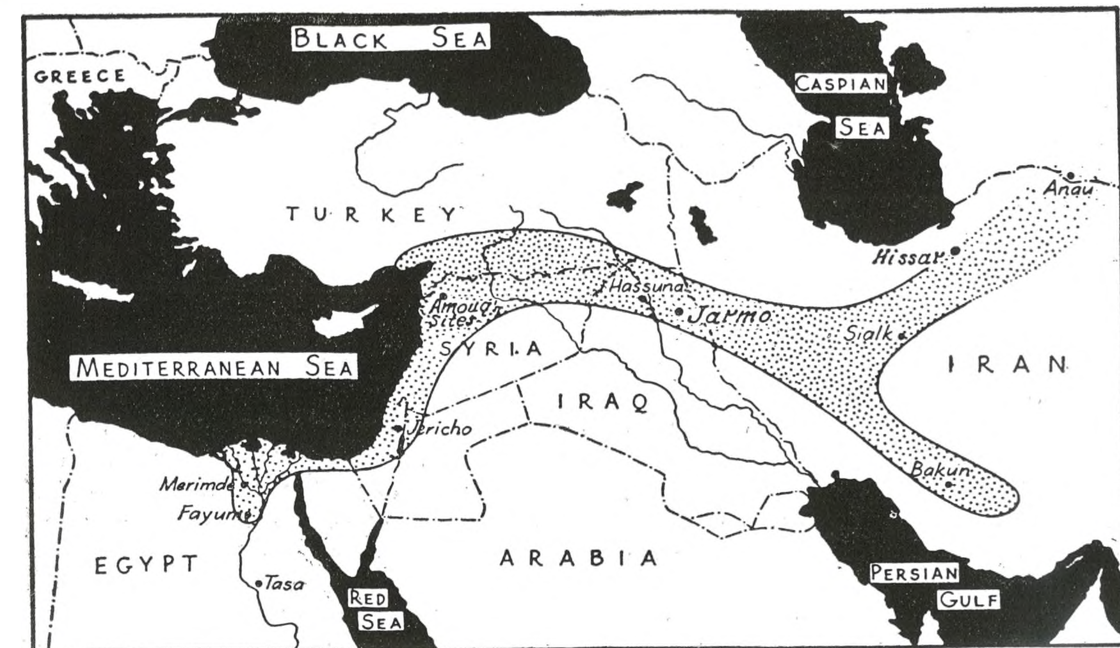



Fig. 31. Archaeology 5

# KENNEN EN ERKENNEN

## ONZE HOUDING TEGENOVER DE PRAEHISTORIE

zie KAARTEN II en III

*Semper enim ex aliis alias* (sc. artes) *proseminat usus.*
Manilius, *Astr.* I 90

Evenals Egyptologie en Assyriologie is de praehistorie een kind van de negentiende eeuw. Als datum van haar geboorte neemt men gewoonlijk het jaar 1828 aan, toen de Fransman TOURNAL in de grot van Bize in het departement Aude, in het Zuiden van Frankrijk aan de Middellandse Zee gelegen, ontdekte dat ook de mens aanwezig zou zijn geweest in het vierde tijdperk waarover de geologen spreken. De verdere ontdekkingen bij Luik (1833), in Denemarken (1836), in Zwitserland (1854) en in het dal van de Neander (1856) bevestigden weldra de eerste gegevens, maar het duurde tot 1863 dat Charles LYELL voor het eerst een samenstelling van deze gegevens durfde te geven, *The Geological evidences of the Antiquity of Man.* Dat deze nieuwe wetenschap weerstanden opriep, valt gemakkelijk te begrijpen; had men zich beperkt tot de gedachte die uitgedrukt werd in de titel van het eerste tijdschrift door G. DE MORTILLET, gesticht in 1864, *Matériaux pour l'histoire de l'homme,* dan hadden de bestrijders van deze jonge wetenschap, in het bijzonder onder de bestrijders van de 'geest der eeuw' te vinden, minder agressief hun afwijzende houding bepaald, misschien zelfs deze in het geheel niet aangenomen. Maar de mens stelt zich gewoonlijk niet tevreden alleen met het verzamelen van materiaal, men wil dit gebruiken, niet alleen om een bepaald systeem op te bouwen van een bepaalde tak van wetenschap, maar ook om met dat systeem invloed uit te oefenen op opvattingen die een geheel ander terrein van het leven beslaan, en zelfs dat van de metaphysica.

Nu een eeuw later is bij velen nog de tegenzin tegen de praehistorie gebleven; de feiten der vondsten wil men niet ontkennen; maar er zijn factoren die het moeilijk maken tot een erkennen van deze gegevens te komen. Abbé Henri BREUIL, aan wie wij ons motto ontleenden (zie blz. 265) heeft in die rede ook een pleidooi gehouden voor het onderwijs in de praehistorie aan onze scholen — een geestig kroniekschrijver waarschuwde in het dagblad *Le Figaro* voor de *puer sapiens,* in dit verband —, maar toch drukte deze wens van de grote praehistoricus uit, dat de grootste weerstand bij de moderne mens is dat hij, als hij na het onder-

wijs met deze problemen in aanraking komt, zich er tegen verzet het nieuw verworven goed niet als iets definitiefs te zien. Zou hij van de praehistorie iets willen begrijpen, dan moet hij een geheel nieuwe scholing ondergaan; biologie, geologie met vele van hun onderdelen werken bovendien verwarrend op hem; een voorstelling van duizenden jaren kan hij zich niet maken; zo laat hij gaarne deze wetenschap over aan hen die zich er op specialiseren.

Er is nog een ander voorwendsel waarmee men zich onttrekt aan dit domein van het historisch onderzoek. Men zegt alleen geïnteresseerd te zijn in de praestaties van de menselijke geest en wil desnoods de kunst nog tot deze rekenen. Men werpt dan misschien een welgevallig oog op de afbeeldingen der voorhistorische dieren uit de grotten van Spanje en Frankrijk, maar dan meent men zijn plicht aan de praehistorie gedaan te hebben. Zij die geïnteresseerd zijn in de beschavingen van Egypte en Mesopotamië meenden zich ook veilig te kunnen onttrekken aan deze wetenschap. Praehistorie scheen veraf te liggen, geographisch en temporeel. Wel werden allengs in Egypte (zie blz. 273-278) praehistorische vondsten gedaan, wel kwam Syrië met Palestina ook op hun beurt met gegevens op dit gebied en op dat der anthropologie [1]), wel kwam Irān met enkele vondsten van de oude culturen, — het scheen alles nog veraf uit chronologisch oogpunt. Er was een gaping van tijd tussen de periode der geschiedenis waaraan men zich wijdde, en de gegevens die men aangeboden kreeg. Maar ook deze verontschuldiging is nu komen te vervallen door de onderzoekingen in het bijzonder in het Noord-Oosten van Irāq gedaan. De geschiedenis van de opgravingen in Irāq zelve is een heel bijzondere in tegenstelling met die uit andere gebieden. Door deze hebben wij de geschiedenis van dit land retrograad leren kennen; evenals een puinheuvel ons eerst de dichtbij zijnde culturen doet leren kennen, en aan het eind de oudste, zo hebben wij eerst Babylon en Assyrië, wel bekend uit het Oude Testament, nader leren kennen; in het begin dezer eeuw trad Sumer naar voren, en in de dertiger jaren de daaraan voorafgaande perioden, die al onder de praehistorie vielen, omdat zij of geen schriftelijke overblijfselen kenden, of omdat de oudste aantekeningen nog niet begrepen worden. In Jrb. 10 (blz. 537 en volgende) konden wij een overzicht geven van de verdere vorderingen gedaan sinds de grens van het chalcolithicum werd overschreden; in dit Jaarbericht (blz. 329) vindt men een overzicht hoe men nu doorgedrongen is tot in het palæolithicum, en geologisch in dat quartaire tijdperk waarover wij in het begin spraken.

De onderzoekingen in Irān, waaraan Professor VANDER BERGHE uit Gent zelve actief deelnam en nu nog deelneemt, leverden, mede door zijn onderzoekingen, veel materieel voor de kennis van die oudste periode bij. Zoals men in Fig. 31 ziet, sluit nu de oudste praehistorie, die men die van de dorpscultuur noemt, zich van de Nijldelta tot aan ver in Irān nauw aaneen. Zo scheen het ons toe nodig te zijn in dit Jaarbericht de speciale aandacht van onze leden voor dit probleem te moeten vragen.

Met behulp van de heer VANDEN BERGHE werd een poging gedaan deze praehistorie in het kader van de algemene praehistorie te voegen (zie KAARTEN II en III).

Het moeilijke probleem is nu, hoe wij al deze oude en nieuwe gegevens in het beeld van het geheel moeten verwerken. Naar gelang van eigen geestesgesteldheid en eigen overtuiging zal de oplossing telkens anders zijn [2]). Naast het kennen zal een erkennen moeten komen, dat zulk een oplossing te vinden voor ieder noodzakelijk is.

Leiden, December 1954.

B. A. VAN PROOSDIJ

[1]) Zie A. W. BYVANCK, *De Kunst der Oudheid,* deel I; voor het palæolithicum blz. 40, en voor het neolithicum blz. 49.

[2]) H. J. POS, *Structuur en situatie der geesteswetenschappen,* Med. Kon. Ned. Ak., Afd. Lk., N.R. 16/12, blz. 12; (passieve en onbewuste afhankelijkheid tegenover wetenschappelijke kennisneming, blz. 12); dit klinkt 20ste eeuws, vgl. echter feestrede van Rector HEINSIUS in 1875 te Leiden; E. J. DIJKSTERHUIS, *Clio's stiefkind,* 1952, en *Doel en methode van de geschiedenis der exacte wetenschappen,* 1953 (evolutionistische en phaenomenologische opvatting van geschiedenis); N. H. RIDDERBOS, *Beschouwingen over Genesis I,* 1954 (meer aandacht van Calvinistische zijde voor de problemen der historische anthropologie); B. HOLWERDA, *Dictaten, Historia revelationis Veteris Testamenti,* 1954 (houding tegenover de vergelijkende godsdienstgeschiedenis, blz. 77-82).

# EGYPTISCHE ARCHÆOLOGIE

## ARCHÆOLOGISCH OVERZICHT OVER DE WERKZAAMHEDEN IN EGYPTE EN DE SOEDAN EN DE VERSCHENEN LITERATUUR IN DE JAREN 1946—1953

Zie PLATEN LVIII-LXIII

Ook in de afgelopen jaren heeft, om met de Egyptenaren te spreken, „de aardgod zijn kaken opengesperd" en van zijn schatten prijsgegeven en wederom heeft de mens „hersteld wat hij vervallen had gevonden". Beide althans voor zover en zolang de omstandigheden dat toelieten.

Behalve de overzichten over de opgravings-, herstel- en copiëringswerkzaamheden worden de in dit tijdvak verschenen publicaties hier eveneens gegeven, en wel met verwijzingen naar de *Annual Egyptological Bibliography* van Dr J. M. A. JANSSEN, waar men uitgebreidere samenvattingen van de inhoud aan kan treffen [1]).

### INHOUD



[1]) JANSSEN, 1950, nr 1447 wil bij voorbeeld zeggen: nr 1447 uit de bibliographie over 1950 (Leiden, 1951). Dr JANSSEN was zo vriendelijk ons de gegevens van zijn toen nog niet gedrukte overzicht over 1952 ter beschikking te stellen; wij danken hem verder voor enige inlichtingen. — POSTSCRIPTUM: Vijf maanden na de afsluiting van dit artikel verschenen van de hand van J. LECLANT aanvullende gegevens over het laatste seizoen (Orientalia 23, 1954, 64-75). Op de in aanmerking komende plaatsen werd daar nog kort naar verwezen.

## NAMEN DER PLAATSEN







## I — Praehistorie

**1** — *Oostelijke woestijn.* Koninklijke Expeditie onder F. DEBONO. 1949.

In het gebied van de oase van Lakeita trof DEBONO industrieën van het Chelléen, het Acheuléen (oud Palaeolithicum) en het Levalloisien (midden-Palaeolithicum) aan; voor Egypte typologisch nieuwe eigenschappen werden gevonden.

Een aeneolithisch dorp, waarschijnlijk uit Negada I, werd als eerste voorbeeld in de Oostelijke woestijn ontdekt met voorwerpen van vuursteen en uit harde rots, ceramiek, toiletmateriaal, koper, malachiet en keukenresten.

Twee archaïsche dorpen, die tot opeenvolgende periodes schijnen te horen, werden ontgraven. De expeditie trof er ceramiek, een uitrusting van vuursteen, toiletvoorwerpen en keukenresten aan, evenals een in de grond aangelegd magazijn en graven uit de praedynastische of archaïsche tijdperken, die aan het licht gebracht werden.

Aan de kust van de Rode Zee stuitte men voor het eerst op verscheidene graven en plaatsen, waar schelpen verzameld werden ter verwerking tot armbanden en halssnoeren in de praedynastische en archaïsche dorpen van de gebieden van Lakeita en Hammamat.

Rotssculptuur vond DEBONO in deze streken en bij de Rode Zee vrij veel. Meestal stelt deze dieren voor (zie PLAAT LVIII) en zeer waarschijnlijk is hij praehistorisch.

Orientalia 20, 1951, 342-343.

**2** — *Sinaï.* 1947-1948.

In samenwerking met en op uitnodiging van een Afrikaanse expeditie der Universiteit van Californië verkende S. A. HUZAYYIN van de Alexandrijnse Universiteit het gebied van de midden- en beneden-Wadi el-Arisj en zijn Westelijke zijtakken in Noord-Sinaï. Er werden wel sporen gevonden van het late oude, het midden- en het jonge Palaeolithicum, maar niet van het (prae-)Chelléen. Het late Acheuléen en het Levalloisien van Noord-Sinaï zijn verbonden met formaties uit de tweede pluviale periode, meest kiezels en speciaal in het laagste dal.

Belangwekkend was de ontdekking van een vuursteenmijn bij de nieuwe Rawafidam, een vijftig km ten Zuiden van Arisj, die in gebruik was tussen het jonge Acheuléen en het late Levalloisien. Ten Westen daarvan werden aan de oppervlakte vertegenwoordigers van het Tajacien geconstateerd. Naar het Noord-Westen vond men aan de voet van de Djebel Moeghara een microlithische industrie, die herinnert aan een van de berg Karmel, maar misschien ook connectie heeft met de post-neolithische van Heloean.

In Zuid-Sinaï verzamelde H. FIELD oppervlaktemateriaal uit de Westelijke wadi's, meest lemmetindustrie (jong palaeolithisch of laat?).

FIELD en W. F. ALBRIGHT ontdekten de ligging van een zeehaven te Mercha, ten Zuiden van het huidige Aboe Zeneima, die waarschijnlijk de haven van Serabiet el-Chadiem

was. Hij ligt ongeveer vier m boven zeeniveau en er is dus geen belangrijke wijziging in het waterpeil geweest sinds de pharaonische tijden. Dit geeft steun aan de opvatting, dat de doortocht der Israëlieten ergens ten Noorden van het Noordelijke einde der Golf van Suez plaats vond. AJA 53, 1949, 39-40.

W. F. ALBRIGHT, *Exploring in Sinai with the University of California African Expedition*: JANSSEN, 1948, nr 340.
W. F. ALBRIGHT, *The Early Alphabetic Inscriptions from Sinai and their Decipherment*: JANSSEN, 1948, nr 455 (Kanaänietische inscripties van wrsch. ong. 1500 v. Chr.).
H. FIELD, *The University of California African Expedition: I, Egypt*: JANSSEN, 1948, nr 455.
W. PHILLIPS, *Recent Discoveries in the Egyptian Faiyum and Sinai*: JANSSEN, 1948, nr 594.
F. DEBONO, *Pics en pierre de Sérabit el-Khadim (Sinaï) et d'Égypte*: JANSSEN, 1947, nr 64.

**3** — *Fajoem*. Expeditie onder S. A. HUZAYYIN. 1947.

In geheel hetzelfde kader als in Noord-Sinaï onderzocht HUZAYYIN de Katraniwoestijn ten Noorden van het Fajoem. Zowel physiographen als archaeologen hadden zich namelijk de laatste vijftig jaren bezig gehouden met dit bekken en men was het verre van eens over het ontstaan en de geschiedenis. De genoemde streek, een nogal ontoegankelijke, ongeveer tweehonderd km lange, hoge rand vormde een nieuw gebied, waar men zou kunnen trachten opheldering te krijgen over het Pleistoceen. De conclusies waren als volgt.

Onjuist zijn de theorieën over een hoog binnenmeer gedurende het Plioceen of vroege Plio-Pleistoceen en over water, dat naar het Nijldal liep en zo het bekken uitsleet. Eenentwintig groepen terrassen met drie niveau's, waar onder andere stukjes van een struisvogelei aan het licht kwamen, werden in kaart gebracht. Men vond er slechts één industrie, die bijna uniform jong-palaeolithisch (Levalloisien) was. Geen vondsten, die zeker uit het oude Palaeolithicum stammen, kwamen voor de dag; de ontdekte tweezijdige werktuigen zijn waarschijnlijk later te dateren. Het bekken bestond in zijn huidige afmetingen dus niet vóór het jonge of hoogstens het midden-Pleistoceen. Zeer waarschijnlijk werd het geformeerd tussen de eerste en tweede pluviale periode in het Pleistoceen door de wind. Daarna ontstonden plaatselijk barsten en breuken; vervolgens werden door stroompjes de terrassen afgezet en toen vormden zich zoutkorsten.

Het technologische onderzoek van de vuursteenindustrie, met inbegrip van die, aangetroffen in het strand aan de Oostkust van het bekken, was van veel belang. Het bleek, dat in het jonge Palaeolithicum een nieuwe en individuele verandering in Egypte optrad: men verkoos steeds meer kernwerktuigen boven splinters. Kernen werden tot bijlen (andere dan de oudere handbijlen) en tweezijdige punten gemaakt. In dezelfde periode begon men kernwerktuigen en bijlen aan de kant, waarmee zij gebruikt werden, voor het eerst of opnieuw te scherpen: deze werkwijze werd in het post-Neolithicum veel meer typerend. Men zou dit jonge Palaeolithicum in Egypte, het oudste prototype van de Egyptische neolithische steenindustrie, het beste „Fajoemisch" kunnen noemen. De overgang naar het Neolithicum of prae-Neolithicum werd gekenmerkt door een toenemend overwicht van de bifaciale techniek en verliep zonder een eigenlijke mesolithische tussenphase. Het is echter mogelijk — de gegevens zijn niet volledig —, dat niet heel Egypte Fajoemisch is geweest. Misschien heeft in bepaalde streken, speciaal de Zuidelijkste, een microlithische mesolithische phase bestaan. In het Fajoem valt alleen een microlithisch indringen in het late Neolithicum te signaleren.
AJA 53, 1949, 36-39.

W. PHILLIPS: zie ad **2**.

**4** — *Oase El-Charga*.

G. CATON-THOMPSON, *Kharga Oasis in Prehistory*: JANSSEN, 1952 (Opgravingen 1931-1934, speciaal het palaeolithische gedeelte).
A. FAKHRY, *The Rock Inscriptions of Gabal el-Teir at Kharga Oasis*: JANSSEN, 1951, nr 1774 (Vroege, Egyptische, demotische, Griekse en Koptische tekeningen en teksten).

**5** — *Chartoem* (Soedan).

A. J. ARKELL, *The Old Stone Age in the Anglo-Egyptian Sudan*: JANSSEN, 1949, nr 732 (Speciaal over Chor Aboe Anga ten Noord-Oosten van Chartoem).



——, *Early Khartoum*. An Account of the Excavations of an Early Occupation Site Carried out by the Sudan Government Antiquities Service in 1944-5: JANSSEN, 1949, nr 731 (Neolithische, protodynastische en Meroïtische perioden).

**6** — *Wadi Halfa* (Soedan). Expeditie van het Gordon College. 1947-1948.

Een groep, bestaande uit de Heer en Mevrouw O. H. MYERS en de Heer V. MANAVIAN, trof twintig km ten Zuiden van Wadi Halfa rijk materiaal aan. Afzettingen, waarvan de lagen soms een hoogte van 1 en 2 m bereiken en duizenden rotstekeningen over een periode van het Neolithicum tot de Islam. De lagere lagen bestonden uit Nijlkiezels met stenen werktuigen en vaatwerk, waartussen men twee gevallen stukken rots vond, die weer in de tekeningen teruggeplaatst konden worden: hierdoor bleek de gelijktijdigheid met die voorstellingen. Uit een nadere bestudering van de hogere lagen verwacht men stellig de datering van latere tekeningen te kunnen vaststellen.

Men ziet op de rotsen, chronologisch opgesomd, onverklaarbare tekens uit het oudste Neolithicum, uitbeeldingen van olifant, neushoorn, nijlpaard, antilopen, wrattenzwijn, krokodil, schorpioen, spitsmuis, haas en andere dieren en volledige tafrelen van grazende dieren en jagende mensen met honden, vallen, bogen en pijlen. De zogenaamde „Earliest Hunters" blijken neolithisch te zijn.

Tenslotte werden de voornaamste maximumstanden van de Nijl in zijn verval van ongeveer dertien km tussen het Neolithicum en heden vastgesteld. AJA 53, 1949, 43.

O. H. MYERS, *Drawings by the Sudanese Artists of Seven Thousand Years ago. Neolithic Rock-Drawings from the Pot-Holes of the Nile*: JANSSEN, 1948, nr 580.
——, *Rock-Drawings Found by the Gordon College Expedition in the Second Cataract of the Nile*: JANSSEN, 1949, nr 1020.

**7** — *Sjaheinab* (Soedan). Opgraving van de Sudan Antiquities Service onder A. J. ARKELL. 1949-1950.

Ongeveer 30 mijl ten Noorden van Omdoerman bestudeerde ARKELL op de Westelijke oever een neolithische beschaving met een speciaal soort aardewerk, dat jonger is dan het door hem te Chartoem bij de opgravingen van het ziekenhuis gevonden materiaal. Van een soort stenen werktuigen komt hetzelfde model voor als in het Fajoem, aldaar ontdekt door G. CATON-THOMPSON; dit maakt een vergelijking met de primitieve vindplaatsen van Egypte mogelijk. Orientalia 20, 1951, 352.

A. J. ARKELL, *The Use of Nerita Shells in Early Times*: JANSSEN, 1950, nr 1186 (Doorboorde schelpen, die om de gordel gedragen werden).

**8** — *El-Omari*. Opgravingen van de Service des Antiquités onder F. DEBONO.

**a)** 1948.

Samengevat kan over de expedities van 1943-1944 (zie JEOL III/10, 296-297) en 1948 nog het volgende gezegd worden.

Gebleken is, dat van twee begraafplaatsen de ene in de nederzetting zelf ligt, terwijl niet ver van de tweede zich nog een woonplaats bevindt.

In de eerste nederzetting, waarover men nader te aangehaalder plaatse kan lezen, stuitte men op veel „fonds de cabanes", woongroeven, waarvan de verschillend diepe niveau's elkaar trapsgewijs snijden. Daarin of in hun omgeving trof men de graven aan. Tijdens de laatste campagne vond men sporen van grote omheiningen en eenvoudige lemen muurtjes. Verder bleek, dat eens verlaten woningen en opslagplaatsen later hergebruikt werden.

El-Omari is ook door zijn grote uitgestrektheid te vergelijken met andere plaatsen in Beneden-Egypte en niet met het Zuiden. Typerend voor deze plaats en elders onbekend schijnen de aanwezigheid van bloemen bij een skelet en de vondst van een dadelpit en een geheel intacte aar monococcum-koren in huisafval te zijn. Achter het hoofd van een geraamte trof men een kistje van gedroogd leem aan en de wanden van een graf waren met over elkaar gelegde stenen bedekt.

De nieuwe peilingen in de tweede begraafplaats gaven een andere situatie te zien. De graven liggen naast elkaar gerijd als in Maadi en Boven-Egypte en erop bevindt zich een kleine steenhoop. Ook de doden liggen anders, namelijk met het hoofd naar het Noorden en het gezicht naar het Oosten. Geen graf werd (nog?) gevonden in de tweede nederzetting, die zich aan de Oostelijke kant aansluit aan de begraafplaats. Of deze beide bij elkaar horen en hoe de chronologische verhouding tot de eerste twee is, kon men nog niet bepalen.

Het vaatwerk van El-Omari is met de hand en niet op een schijf gevormd; tot nu toe werden zeventien types aangetroffen. De voornaamste vormen van Merimde en Maadi kwamen hier, op bijvoorbeeld die met een vernauwde opening na, niet aan het licht. Stenen vaten waren zeldzaam: men vond stukken van een basalten en van kalkstenen exemplaren. Vuurstenen hakken, waarschijnlijk voor het uithouwen van de kuilen in de rotsen, vielen hier voor het eerst opgravers in handen. Verder zijn nog te vermelden de aanwezigheid van slak en schaap en van Afrikaanse gierst (?); naar het schijnt was dit graan tot nu toe in Egypte onbekend. Orientalia 18, 1949, 358-360 en 19, 1950, 492; AJA 53, 1949, 36.

F. Debono, *El-Omari (près d'Hélouan). Exposé sommaire sur les campagnes des fouilles 1943-1944 et 1948*: Janssen, 1948, nr 415.
——, *Le paléolithique final et le mésolithique à Hélouan*: Janssen, 1948, nr 416.

**b)** 1949-1951.

In het eerste seizoen was Debono in beslag genomen door de ontdekkingen te Heliopolis en moest hij zijn arbeid staken; in het tweede was hij weer ter plaatse werkzaam.

Het dorp schijnt in twee verschillende periodes bewoond te zijn geweest, of zo lang achter elkaar, dat men bij de aanleg van de jongere bouwwerken de oude topographie vergeten was: soms zijn graven verwoest, doordat erop gebouwd is. Van de verscheidene woonplaatsen, die gevonden zijn, vormden sommige slechts een beschutting tegen de wind. De silo's zijn omgeven door houten paaltjes; van één is de als bodem fungerende korf goed bewaard (vergelijk Merimde).

Talrijke nieuwe types aardewerk kwamen voor de dag, verder tweezijdige pijlpunten met holronde basis, een gesteelde pijl (vergelijk Fajoem), stukken en lemmetten van vuursteen, messen met heften, gebeentes van dieren en zaden.

Een tiental graven werd aan het licht gebracht, zowel in als buiten de woningen en sommige in silo's, waaronder vele van kinderen, van wie één in een goed bewaarde mat is gewikkeld. Bij één graf is in het bovengedeelte de mat bewaard, die op vier roeden geplaatst is. Een aantal skeletten is, in tegenstelling tot de vondsten der vorige jaren, sterk samengetrokken. Zij liggen steeds met het hoofd naar het Zuiden en het gezicht naar het Westen en zijn bijna allemaal uitgerust met één aarden vaas. In de oude periode waren de graven met geel zand gevuld, in de jongere met een zwarte aarde. Orientalia 19, 1950, 493 en 21, 1952, 242.

**c)** 1951-1952.

Debono verkende in verband met een dreigende bouw van fabrieken het geheel van het terrein tussen Heloean en El-Omari. Langs de rotswand trof hij sporen aan uit het jonge Palaeolithicum en het Mesolithicum. Tot nadere onderzoekingen kon het helaas door de bouw niet komen.

Halverwege tussen de beide plaatsen stuitte hij op een vissenbegraafplaats. De dieren lagen elk in een ovale, in de kiezel uitgegraven kuil met vaak verschillende oriëntering. Voorwerpen vond men niet, maar wel haarden vol as, ongetwijfeld gebruikt voor de conservering, en een soort trommels van terra cotta (offertafels?). Deze begraafplaats, die slechts voor een klein deel onderzocht kon worden, acht Debono niet praehistorisch. De vondst bevestigt de localisatie van de gouw „visvijver" te Perhapi.

Te zelfder plaats trof de opgraver een grote wateraanvoer aan. De als zodanig fungerende onderaardse gang werd in het jaar 688 geplaatst. Orientalia 22, 1953, 95.

In het seizoen 1952-1953 vonden geen werkzaamheden plaats (Orientalia 23, 1954, 73).



**9** — *Heliopolis*. 1950 en 1950-1951.

In 1950 groef de Service des Antiquités onder F. Debono ter plaatse. Tijdens bouwwerkzaamheden waren menselijke skeletten en vazen van terra cotta te voorschijn gekomen. Men bleek met een praedynastische necropolis te doen te hebben, jonger dan die van El-Omari en misschien dan Maadi, waarmee hij echter ook gelijktijdig zou kunnen zijn ontstaan.

Een zestigtal ovale graven werd blootgelegd, die in evenwijdige rijen liggen in het algemeen Oost-West; sporen van bakstenen [2]) constructies vond men niet. De lichamen liggen in hurkhouding op de rechterzij met het hoofd naar het Zuiden en het gezicht naar het Oosten, bedekt met matten en huiden. Sommige waren van kinderen, terwijl mannen en vrouwen gescheiden begraven schijnen te zijn. Met de hand gevormde, gepolijste en zwart, bruin of rood gekleurde vazen van terra cotta werden, naast twee albasten exemplaren met oren, meegegeven. Tegen de kaken van een skelet was de schaal van een schelp aangebracht. Men trof ook graven van dieren aan: holhoornigen (gazellen?) en honden. De eersten waren net als de mensen begraven, met verscheidene vazen vóór het lichaam en de kop.

Het blijkt dus, dat het oude Heliopolis tenminste tot in de protodynastische tijd teruggaat.

Gedurende het seizoen 1950-1951 werden de opgravingen voortgezet door I. A. Rizkana van het Institut Fouad Ier du Désert, onder directie van M. Amer van de Universiteit te Alexandrië. Orientalia 19, 1950, 493-494 en 21, 1952, 244.

F. Debono, *Héliopolis. — Trouvailles prédynastiques*: Janssen, 1950, nr 1264.
Y. S. Moustafa, *A Predynastic Domesticated Dog*: Janssen, 1952.

Voor 1953 zie men: Orientalia 23, 1954, 74.

**10** — *Maadi*. Opgravingen van de Universiteit van Alexandrië.

**a)** 1946-1948.

Sinds 1946 wordt onder leiding van M. Amer gegraven in de tijdens de oorlog ontdekte begraafplaats van het praehistorische Maadi. Deze ligt op een lager niveau ten Zuiden van de heuvel van het dorp, is slechts dertig m breed, maar zeer lang. Tot het jaar 1947 werden zesenzeventig graven onderzocht. Deze zijn in het algemeen ovaal en tot 1.75 m breed. De lichamen liggen in hurkhouding met het hoofd naar het Zuiden en ten dele met huiden en matten bedekt. Vóór het gezicht ontdekte men meestal een lemen vat. Ook waren er talrijke kindergraven, zij het niet van embryo's.

De campagne 1947-1948 leverde nieuw materiaal in de Oostelijke sector op. Maadi is blijkbaar sterk bevolkt geweest en heeft misschien bestaan van het midden van de praedynastische tijd bijna tot de aanvang der dynastieën.

Orientalia 18, 1949, 357; AJA 53, 1949, 36.

**b)** 1950-1951.

Te Digla Zuid werd een nieuwe sector van de uitgestrekte necropolis ontdekt. De lijken liggen in hurkhouding met het gezicht naar het Oosten. Men vond onder meer bewerkte vuursteen en bolronde vazen van fijn aardewerk en met middelmatige afmetingen.

Orientalia 21, 1952, 244.

**c)** 1951-1952.

Deze twaalfde campagne stond onder leiding van M. Amer en I. A. Rizkana. Een nieuwe begraafplaats (de „Zuidelijke" of „B" genaamd), ongeveer één km ten Zuiden van het oude werkterrein (dorp en begraafplaats A), werd bewerkt. Bij het einde van de Wadi Digla, aan de grens van het dal, was men toevallig op geraamtes gestuit. Het terrein ligt lager dan het vorige en stamt dus uit een jongere tijd, toen het waterpeil gezakt was en men zich teruggetrokken had naar het hart van het dal. Men dateert de begraafplaats praedynastisch; hij schijnt even oud te zijn als die van Heliopolis. Tweehonderd graven kwamen aan het licht. In kuilen, uitgegraven in de aangeslibde kiezels, waren de lijken in hurkhouding

[2]) Hier en in het vervolg versta men onder „bakstenen" stenen, die in de zon gedroogd zijn.

bijgezet op de rechterzij of op de linker, met het hoofd naar het Noorden of naar het Zuiden. De graven zijn rijker dan in Maadi Noord: vaak trof men bij de dode armbanden en halssnoeren aan en verscheidene rode aarden potten, dezelfde als in het Noorden en Heliopolis, maar steeds paarsgewijs gedeponeerd. De geraamtes zijn groter dan in het Noorden met forsere leden en sterker uitstekende kaken. Ten Westen van het terrein werden in kuilen skeletten zonder potten aangetroffen.

Het bijbehorende dorp is nog niet bekend.

Orientalia 22, 1953, 97-98; Cd'É XXVIII, 1953, 280.

*Une civilisation pré-dynastique évoluée*: JANSSEN, 1952.

Voor het seizoen 1952-1953 zie men: Orientalia 23, 1954, 73-74.

**11** — *Negada.*

E. J. BAUMGARTEL, *Fragments of Prehistoric Egyptian Pottery*: JANSSEN, 1948, nr 364 (o.a. scherf uit Negada).

**12** — *Naga ed-Deir.*

H. J. KANTOR, *Further Evidence for Early Mesopotamian Relations with Egypt*: JANSSEN, 1952 (o.m. inhoud van graf, gevonden in 1901-1903).

**13** — *Oost-Delta.* 1950-1951.

Toevallig vond men in het gebied van Jehia-Zagazig voor de eerste keer in de Oostelijke Delta een zeer fraaie serie praedynastische voorwerpen: armbanden van schelpen en leisteen, albasten vaatwerk — buis- en bolvormig, het tweede met platte bodem, en een schaal — en vooral leistenen paletten. Deze laatste waren rechthoekig zonder meer of hadden een dubbele omtrekslijn en uitsteeksels bij de hoeken; voorts kwamen er vissen onder voor met insnijdingen bij vinnen en staart en gaten voor de ogen, vogels, een soort rund en andere dieren.

Enige andere stukken stammen uit het Nieuwe Rijk. Orientalia 21, 1952, 244.

**14** — *Djebel Dochan.* 1946.

(L. A.?) TREGENZA bracht aan S. A. HUZAYYIN een verzameling vuursteen van de Djebel Dochan, gelegen in de Oostelijke woestijn bij de Rode Zee. Deze bleek te lijken op praedynastische bewerkte steen uit het Nijldal. De vondst gaf reden tot de veronderstelling, dat men bij nader onderzoek misschien meer over de verbindingen tussen de vallei en de Rode Zee in de praedynastische tijd zou te weten komen. AJA 51, 1947, 192.

**15** — *Djebel Moja* (Soedan).

F. ADDISON, *Jebel Moya*: JANSSEN, 1949, nr 711 (Wellcome Excavations 1910-1914).

*Algemene literatuur:*

A. J. ARKELL, *An Introduction to African Prehistory*: JANSSEN, 1950, nr 1184.
G. CONTENAU, *Manuel d'archéologie orientale depuis les origines jusqu'à l'époque d'Alexandre. IV. Les découvertes archéologiques de 1930 à 1939*: JANSSEN, 1947, nr 59 (oudste betrekkingen tussen Egypte en Mesopotamië: 2061-2065).
E. MASSOULARD, *Préhistoire et Protohistoire d'Egypte*: JANSSEN, 1949, nr 986.
R. A. PARKER (— R. J. BRAIDWOOD — T. JACOBSEN — S. WEINBERG), *Radiocarbon Dates and Their Implications in the Near and Middle Eastern Area,* A Brief: JANSSEN, 1951, nr 1973.
I. A. RIZKALLA, *La science préhistorique. Son développement et sa méthode*: JANSSEN, 1951, nr 2004.
J. VANDIER, *Manuel d'archéologie égyptienne. Tome premier. Les époques de formation. Premier volume. La préhistoire*: JANSSEN, 1952.

## II — Eerste en Tweede Dynastie

**16** — *Sakkara Noord.* Opgravingen door de Egypt Exploration Society vanwege de Service des Antiquités onder W. B. EMERY. 1953.



Ook dit seizoen kon gewerkt worden in de archaïsche begraafplaats van Noord-Sakkara, waarmee de opgravingen van enige jaren terug hervat werden. De Nederlandse Egyptoloog A. KLASENS nam als gast aan de expeditie deel.

Men onderzocht eerst, of er nog bijzettingen waren, die in betrekking stonden tot het graf van koningin Merneith. Spoedig kwam een gekanteelde muur, typerend voor graven van de vroege Eerste Dynastie, te voorschijn, welke bleek te behoren aan een graf uit de regering van Wadzji (ook wel bekend als Dzjet). De bakstenen, gepleisterde en eens kleurig versierde bovenbouw is ongeveer eenenvijftig m lang bij eenentwintig m breed (en oorspronkelijk meer dan negenendertig voet hoog) en met zijn van panelen voorziene buitenkant groter en bewerkter dan de vroeger ontdekte. Blijkbaar ontwikkelde de architectuur zich snel. Erin bevonden zich vijfenveertig magazijnen, over welker inhoud wij hieronder nog spreken.

Nieuw was een lage bank, die rond de voet loopt met lemen afbeeldingen van stierekoppen, waarin echte hoorns staken (PL. LVIII). Om de bovenbouw heen liepen een groen geschilderd plaveisel en een wit gepleisterde ringmuur (PL. LIX).

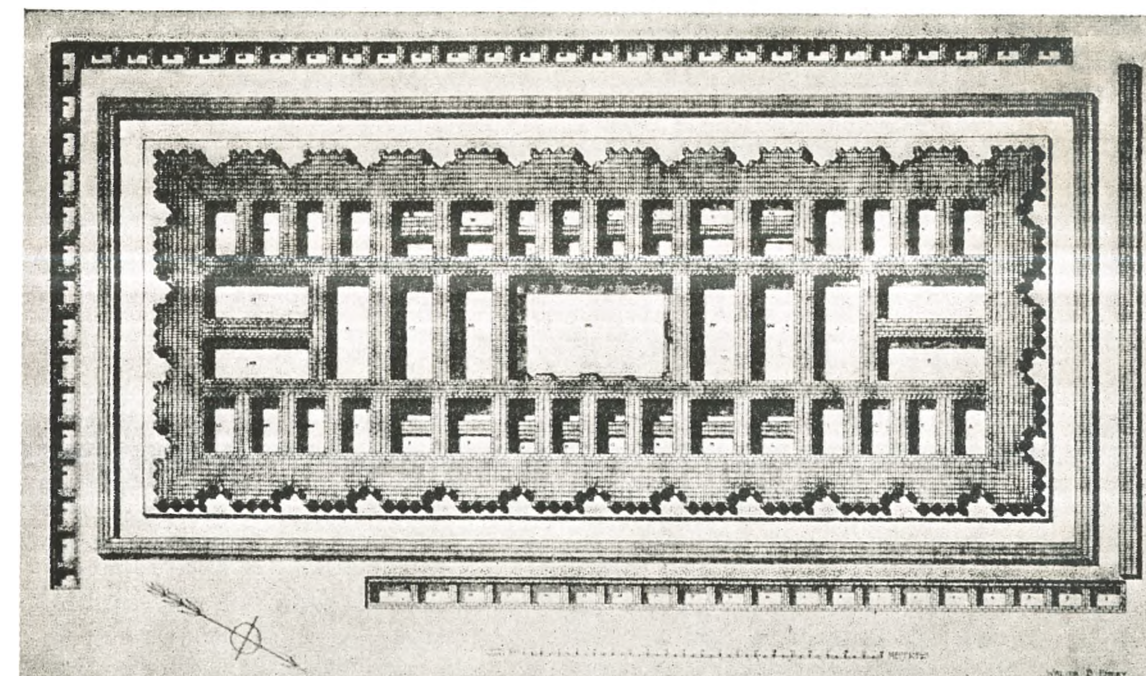


Fig. 32. Oorspronkelijke plattegrond graf van Wadzji (?), met omringende dienarengraven.
ILN, 23 Mei 1953, 840, fig. 3.

De onderbouw laat een grote grafkamer met pilasters in het midden zien, vier bijkamers en zestien ondergrondse magazijnen (Fig. 32). De grafkamer had oorspronkelijk een houten dak en vloer en muurpanelen van hetzelfde materiaal, versierd met bladgoud. Ondanks vele antieke plunderingen zijn er nog speelstukken, een rietbundel en cosmetische staafjes, alle van ivoor, geïnscribeerde labels van ivoor (PL. LIX) en hout, stukken houten meubilair, aarden en stenen vaten met o.m. gebakken brood, rieten mandjes, koperen vaten, een houten doos, leren zolen, een pijlkoker en stukken van duizend stenen en drieduizend aarden vaten over om van rijkdom en onverwacht hoog cultureel peil te getuigen. Een groot aantal kruikzegels en -labels is getooid met 's konings naam: waarschijnlijk behoorde het graf aan hem, subsidiair aan een belangrijk familielid toe. Blijkbaar hebben dieven kort na de begrafenis, gelijk vaak, de grafkamer in brand gestoken, zodat het midden van de bovenbouw instortte. Daarna is onder koning Ka (Eerste Dyn.) en waarschijnlijk op zijn instigatie de kamer ver-

en herbouwd in kleinere omvang, terwijl ook enige onderaardse voorraadkamers opnieuw gevuld werden.

Buiten de muren lag aan de Zuid-, Oost- en Westkant een rij van tweeenzestig graven met en masse gedode jonge dienaren, die hun heer in het hiernamaals moesten dienen (Pl. LIX). Zij waren in hurkhouding bijgezet in houten kisten en met geschenken; daar er geen tekenen van geweldpleging te zien zijn, werden zij waarschijnlijk vergiftigd. Onder het personeel waren acht vrouwen en een dwerg. De graven waren gevormd door in een lange groeve dwarsmuurtjes aan te leggen. Boven een houten dak was telkens een lage bakstenen bovenbouw aangebracht met een ronde bovenkant en een deur op het Zuid-Oosten.

ILN, 23 Mei 1953, 839-843.

W. B. Emery, *Great Tombs of the First Dynasty, I*: Janssen, 1949, nr 839 (acht graven).

**17** — *Aboe Roasj.* 1951.

Ten Oosten van de pyramide werden twintig graven aan de oppervlakte aangetroffen. Zij hadden de vorm van rechthoekige cellen, sommige met kleine magazijnen, terwijl de lichamen in hurkhouding lagen (vgl. Heloean, 1948-1950). Het betreft hier een deel van een begraafplaats uit de Eerste Dynastie. Terra cotta en soms albast en harde steen waren voor de grafgeschenken gebezigd. Orientalia 21, 1952, 242.

**18** — *Heloean.* Koninklijke opgravingen onder Z. Y. Saad.

**a)** 5de en 6de Campagne. 1946-1948.

Het geheel der opgravingen van 1942 af overziende kan men nog het volgende zeggen. Van de vijfduizend in totaal blootgelegde graven der necropolis ten Noorden van Ezbet el-Walda was éénvijfde intact; er was sterk geplunderd en geroofd. Zekerheid, dat het hoofddeel van het terrein uit de Eerste Dynastie stamt gaven alleen de koningsnamen.

De graven bestaan hetzij uit zandkuilen, hetzij uit kamers met muren van baksteen, die met leem of kalksteen bedekt zijn, of van kalksteen. De plafonds zijn uit monolieten of houten balken vervaardigd. Op de JEOL III/10, 301 (c, 3) genoemde stèles zit soms de dode vóór de offertafel (Pl. LIX). De doden lagen in hurkhouding, meest in een houten kist, soms alleen in matten of linnen; er waren geen sporen van mummificatie. Ten dele hebben de onderaardse constructies twee verdiepingen. Van de bovenbouw is meestal bijna niets over.

In het jaar 1946-1947 legde men echter drie geweldige bouwwerken bloot, waarvan één zeker de mastabavorm heeft gehad, maar deze kon niet gedateerd worden. Bij andere graven trof men in de buitenmuur een nis aan, die waarschijnlijk voor de cultus bestemd was. Drie zonneboten van baksteen van kleinere afmetingen dan gebruikelijk waren blijkbaar met de bijbehorende graven van particulieren. Vaak was naast een tombe een hond begraven; soms vond men ook vogelbeenderen.

Van het fraaie en kostbare stenen vaatwerk, met enige tot nu toe onbekende typen, waren sommige stukken zeer zorgvuldig gerepareerd. Voorts trof men onder meer aan toiletlepels, een doos, beeldjes van een man met een stuk vaatwerk en van een kind, alles van ivoor, en lemen modellen van een korenschuur en een boot. Orientalia 17, 1948, 119-122.

Z. Y. Saad, *Royal Excavations at Saqqara and Helwan (1941-1945)*: Janssen, 1948, nr 625.
——, *Royal Excavations at Helwan (1945-1947)*: Janssen, 1951, nr 2013.
——, *Helouan. Fouilles royales, — VIe campagne: 1947-1948*: Janssen, 1949, nr 1062.

**b)** 7de en 8ste Campagne. 1948-1950.

Zeer veel archaïsche graven — in één seizoen zevenhonderd negenenveertig — werden wederom ontdekt, voornamelijk uit Eerste en Tweede Dynastie met een enkel later exemplaar Sommige zijn vrij groot, met andere om zich heen.

De verkregen gegevens zijn van belang voor de kennis van de toenmalige architectuur. De kleine graven zijn niet meer dan een hokje gelijk, soms met toevoeging van twee miniatuur magazijnen. De grootste bevatten een onderaardse kelder en een bovenbouw en zijn in drie



typen te onderscheiden. Het eerste heeft een trap naar beneden, meest in het Noorden, die naar een korte gang leidt, aan weerszijden waarvan een voorraadkamer ligt (met soms een symmetrisch pendant in het Zuiden); de eigenlijke grafkamer kan vrij groot zijn en is te vergelijken met bij voorbeeld die van Hemaka in Sakkara. Het tweede kent geen trap; magazijn en graf liggen boven elkaar als bij Aha, eveneens in Sakkara. In enkele gevallen heeft men een combinatie van deze twee schema's toegepast. Vaak trof men grote verticale platen kalksteen aan, die langs de wanden van het graf aangebracht waren; soms waren ook de vloeren aldus belegd en éénmaal het plafond, dat overigens in het algemeen uit houten balken bestond. Met kalksteen ook waren regelmatig de trappen afgesloten. Verder vond Saad de ligplaatsen van twee zonneboten, ten Noorden van de graven.

De vazen (met verschillende nieuwe vormen, o.a. een bol van bergkristal), de lepels, de napjes met handvat, de sieraden, zij kwamen in grote hoeveelheid en vaak fraai aan het licht. Men vond bij voorbeeld een compositie, waarin een gebochelde man een kleine coupe vóór zich houdt (albast), een gehurkt naakt kind met armbanden aan (ivoor), een ivoren bakje, als bloem uitgevoerd, en drie etiket-plaatjes met de namen van de eigenaar en het in de bijbehorende vaas bewaarde product. Van veel belang zijn de reeds genoemde stèles, die vaak het onderste deel van een luchtpijp afsloten en ongeveer veertig à zeventig cm hoog zijn.

Orientalia 20, 1951, 343-345.

Z. Y. Saad, *The Royal Excavations at Helwan*: Janssen, 1951, nr 2014 (1942-1950).

**c)** 9de Campagne. 1950-1951.

Men bewerkte de sector ten Westen van het vorige terrein. Zestienhonderd graven zijn bestudeerd, waarvan verscheidene zeer ruim zijn en één een groot deel van zijn bovenbouw bewaard heeft. Deze is van baksteen met in- en uitspringende delen en wit en rood bepleisterd. Er omheen lopen een gang, waarin zich gaten voor palen bevinden, en een muur. Een intact magazijn leverde vierenzeventig stukken leisteen en albast op. Een ander graf toont een wijde kelder, die door muren in een soort gangetjes wordt verdeeld. In een groot graf trof men alleen maar magazijnen aan en verder twee gaten voor palen om het dak te steunen; op stoppen kwamen de namen Aha en Dzjer voor, die elkaar dus blijkbaar opgevolgd zijn. Een ander graf heeft een brede bakstenen trap, die echter niet voor gebruik bestemd was, en in een derde ziet men de aanwending van kalksteen ter bekleding van de wanden.

Meestal lagen de boten — het waren er nu veertien — op het Noorden; één lag op het Zuiden. Men vond grote vuurstenen messen zonder heft, schitterende vissen van leisteen (zie Pl. LVIII), een schets van een aap op een stuk albast, een persoon met een vaas vóór zich (albast en ivoor) en een aapje van faience. Tenslotte trof men nog de koningsnamen Ka en Wedimoe op stoppen aan. Orientalia 20, 1951, 344 en 21, 1952, 243.

**d)** 10de en 11de Campagne. 1951 en 1952.

In de tiende campagne bestudeerde Saad de sector, grenzende aan die van vorig jaar. Vierhonderdvijfennegentig graven werden blootgelegd, waaronder een groot exemplaar opviel, dat omgeven was door een bakstenen ringmuur. Uit de sporen bleek, dat de bovenbouw twee nissen op het Westen had. In de gang om het graf heen vond men bijgraven van bedienden en huisdieren en een groeve met de resten van drie ezels.

Als de elfde campagne worde beschouwd het werk van 1952 in een gebied ongeveer vijfhonderd m Zuidelijker, waarheen de expeditie moest evacueren ten gevolge van de aanleg van een fabriek. Eind Mei waren reeds meer dan dertienhonderdzestig graven aan het licht gebracht. Het belangrijkste had een bovenbouw van drie verdiepingen, waarvan de bovenste verdwenen is, en wordt in de Eerste Dynastie gedateerd. Langs een gang in het midden, die men via een trap kon bereiken, lagen in een grote kuil aan weerszijden vertrekken met bakstenen muren en houten, thans verrotte plafonds. In het midden van de gang staat een muur, die een deur blokkeert en het eigenlijke begrafenisgedeelte scheidt van dat der voorraden. Boven de afdalende trap heeft aan de Noordkant een grote boot gelegen. Een tweede graf, zeer goed bewaard, heeft een trap aan de Noordzijde, magazijnen en een grafkamer. In de

laatste, die met hout belegd was, vond men de resten van een houten kist, uitrusting voor het hiernamaals en een stèle ten Westen van de kist. SAAD, die het graf in de Eerste Dynastie situeert, acht dit de oorspronkelijke plaats van de stèle, die slechts in de Tweede in het plafond geplaatst zou zijn. Een derde graf uit de Eerste laat het gebruik van steen in de bedekking van zijn wanden (kalksteen) en in de trap zien. De stèle uit de Eerste Dynastie toont ook de dode, terwijl hij vóór offers zit; de tafel ontbreekt echter. Van de groep uit de Tweede, waarin men tot nu toe misschien het oudste voorkomen van deze voorstelling buiten het verband met een schijndeur had willen zien, kwamen zeven nieuwe aan de dag. Op één ontwaart men het teken van Neith, twee ogen en een liggend dier (jakhals?).

De opgraver kon verscheidene kistjes reconstrueren. Van één waren de zijden met schelpen ingelegd; twee andere waren van ivoor. Verder vond men twee vliegen van hematiet, een groot leistenen inktstel, een ivoren lepel en scepters, versierde naalden, een halssnoer van rozetten, een beeldje met dierekop, een ivoren plaat met daarop iemand op een troon en het teken van Neith afgebeeld, en het embleem van de God Dewa (zie: H. BONNET, *Reallexicon der ägyptischen Religionsgeschichte,* Berlin, 1952, 160-161) uit albast.

Orientalia 22, 1953, 95-97.

In het seizoen 1952-1953 vonden geen werkzaamheden plaats (Orientalia 23, 1954, 73).

**19** — *El-Katta.* Opgravingen van de Service des Antiquités onder A. HAMADA.

**a)** 1949-1950.

Het reeds vroeger bewerkte terrein aan de Westelijke rand van de Delta, dertig km ten Noord-Westen van Gize, bestaat uit twee tells. Op de eerste bevindt zich een grote begraafplaats uit het Oude Rijk, waarvan verschillende graven echter nog tot op de archaïsche periode teruggaan. Men trof er onder andere mastaba's aan, waarvan de bovenbouw vaak verdwenen was en de ingangen van de intacte grafkamers met bakstenen gedicht waren. In sommige had een herbegrafenis plaats gevonden. Verder bevatte de heuvel rechthoekige graven van bakstenen in de vorm van een sarcophaag met een gebogen dak, gebouwd op de bodem van in de rots uitgegraven putten. Deze laatste waren alle geplunderd. Sommige lichamen waren languit gestrekt, andere hadden de knieën gebogen; derden lagen in hurkhouding. Zij waren meestal in houten kisten bijgezet, die van binnen met een laag gekleurde pleister bestreken waren, vaak ook in rieten sarcophagen.

Een kostbare verzameling grafgraven, waaronder een schrijfpalet en een hoofdstut, werd vergaard.

De tweede tell bleek Romeinse en oudere graven te bevatten. Dikwijls lag het lichaam in twee grote, tegen elkaar gelegde cylindrische kruiken, soms ook in één. Het lijk was gemummificeerd, als het in een bordpapieren mensvormige kist werd geplaatst, met boomtakken om de ledematen stijf te houden, goudblaadjes op wenkbrauwen, ogen, mond en nagels en bij de vrouwen gouden bloemetjes in het haar. Enige kinderen hielden muntstukken in de hand als vaargeld.

In het algemeen kan in El-Katta voor de oudere tijd de hurkhouding op de zij karakteristiek genoemd worden en het meegeven van vazen in houten kistjes, waarin ook plantaardige resten werden gevonden. Voor Middel- en Nieuwe Rijk is het de ligging languit en een uitrusting, waarin behalve vazen sieraden, amuletten en potjes kohl voorkomen. Het onderzoek eindigde aan het slot van 1950. Orientalia 19, 1950, 494-495 en 21, 1952, 247.

**b)** 1951.

Onder leiding van HAMADA onderzocht S. FARID de necropolis verder. Door het blootleggen van honderdvijfendertig graven, die zich van de archaïsche tot de late tijd uitstrekken, kon de chronologie der graftypes gepreciseerd worden.

In de archaïsche tijd liggen de lijken in kisten van hout of papyrus, in hurkhouding op hun zij met het hoofd naar het Noorden en het gezicht naar het Oosten. De kisten bevonden zich in zandkuilen of bakstenen graven met magazijnen. Vazen met graan en as (voor de conservering), sommige met voorstellingen en teksten, paletten, messen, lepels en een amulet in de vorm van een schildpad werden gevonden.



In het Oude Rijk zijn de begraafwijzen zeer verschillend: soms in kuilen, uitgehakt uit de rots, soms in putten, die uitkomen op grafkamers in de rots. Daarboven zijn vaak, maar lang niet altijd, bakstenen mastaba's aanwezig. Beelden, koperen modellen van instrumenten, vazen, sommige met de naam van Pepi II, en potten met kohl en staafjes kwamen te voorschijn. Een graf bevatte een mummie in een kist, waarop koperen vazen met de naam van de priester Anchef; op de borst rustte een groot halssnoer.

In Middel- en Nieuwe Rijk liggen de lichamen languit in het zand of soms in een kist van pleisterkalk en dragen sieraden en amuletten, sommige met koningsnamen.

De late tijd kenmerkt zich door geplunderde rechthoekige bakstenen graven met een gewelfde zoldering in zandkuilen, kisten van pleisterkalk (fragmenten), kalksteen en bepleisterde aarde.

Verscheidene skeletten waren ontleed en hun beenderen in één pak verzameld.

Orientalia 22, 1953, 98-99.

*El-Qatta. — Fouilles du Service des Antiquités. 1951-1952*: JANSSEN, 1952.

Voor 1952 zie men: Orientalia 23, 1954, 74-75.

**20** — *Wadi Natasj el-Raijan.*

G. W. MURRAY, *Early Camels in Egypt*: JANSSEN, 1952 (Protodynastische rotsafbeeldingen).

*Algemene literatuur.*

CONTENAU, MASSOULARD en PARKER: zie algemene literatuur Praehistorie.

J. VANDIER, *Manuel d'archéologie égyptienne. Tome premier. Les époques de formation. Deuxième volume. Les trois premières dynasties*: JANSSEN, 1952.

## III — Oude Rijk

**21** — *Kola.* Belgische missie. 1949.

In het voorjaar van 1946 had de stichting „Koningin Elisabeth" onder J. CAPART bij de kleine trappenpyramide gegraven en tevergeefs een gang, die naar een grafkamer zou leiden, gezocht. In dit jaar bestudeerden P. GILBERT en J. STIÉNON het gebouw, dat een vijftien km ten Noorden van Hierakonpolis ligt, weer. GILBERT schrijft het aan de Derde Dynastie toe.

Orientalia 19, 1950, 361.

J. STIÉNON, *El Kôlah. Mission de la Fondation Égyptologique Reine Elisabeth*: JANSSEN, 1950, nr 1556.

**22** — *Sakkara.* Service des Antiquités.

**a)** 1946-1948.

In 1947 werd bericht, dat J.-P. LAUER bij zijn herbouw- en herstelwerkzaamheden aan het complex van Dzjeser bezig was met de bundelvormige zuilen van de ingangshal en met het deel van de ringmuur daarvóór.

Gedurende het seizoen 1947-1948 zette hij de restauratie van de ingang van de muur voort. De oorspronkelijke hoogte van de muur was blijkbaar ongeveer 10.5 m.

Tegen de Westelijke muur vond hij niet ver van de mastaba van Ptahhotep de grafkapel van Isjtsji. Dit kleine graf met zijn bakstenen bovenbouw stamt uit het einde van de Zesde Dynastie blijkens de namen van Pepi I en II. Van deze hoge ambtenaar werden stukken van zijn stèle gevonden, een mooi reliëf, fraaie vazen en offermodellen, zakjes met gerst en tarwe en houten beelden en beeldjes. Uit twee van deze laatste, die zeventig cm hoog zijn, zonder het voetstuk, en de dode zelf voorstellen, beelden wij hier één af (PL. LXI). De kist en de mummie waren uit de grafkamer geroofd, die overigens in zijn muurschilderingen het paleis en graanschuren toonde. AJA 51, 1947, 192 en 53, 1949, 40-41.

U. SCHWEITZER, *Archäologischer Bericht aus Ägypten*: JANSSEN, 1948, nr 638 (1939-1940 en 1941-1942).
SAAD: zie na **18a**.
J.-P. LAUER, *Restaurations et „anastylose" dans les monuments du roi Zoser à Saqqarah (1927-1947)*: JANSSEN, 1948, nr 553.
——, *Restoring the Birthplace of Egyptian Architecture: The Re-creation of Zoser's 5000-year Old "Eternal Dwelling" at Sakkarah*: JANSSEN, 1948, nr 550 (algemeen overzicht).
——, *L'anastylose des monuments du roi Zoser à Sakkarah*: JANSSEN, 1949, nr 947.
——, *Découverte du serdab du chancelier Icheti à Saqqarah*: JANSSEN, 1949, nr 1407.
H. FLINDERS PETRIE-M. MURRAY, *Seven Memphite Tomb Chapels*: JANSSEN, 1952 (opgravingen 1904-1905).

**b)** 1948-1950.

LAUER vervolgde zijn restauratiewerk, waarbij hij wederom gebruik maakte van gevallen blokken uit de bijzonder vervallen delen van de muur. Het graf van Ischtsji bleek tegen de mastaba van Tsjetsji uit het einde van de Zesde Dynastie te liggen. Deze laatste bezit een gewelf, enige resten van schilderingen op gepleisterde muren en een mooie stenen stèle in imitatie-graniet. Uit een andere put kwam de grote stèle van Sebekemchent te voorschijn en van onder het zand aan de oppervlakte een dertigtal bronsjes van goden.

De ondergrondse ruimten in het Noorden hadden reeds vóór de oorlog grote hoeveelheden graan en vruchten opgeleverd. V. TÄCKHOLM heeft tussen het tarwe en de gerst nog een dertig wilde planten geïdentificeerd, waaronder enige in Egypte nog onbekende, en het monococcum-koren (vgl. El-Omari).

De bewerking door LAUER van de dodentempel van Weserkaf, die zich — ongewoon — ten Zuiden van 's konings pyramide bevindt, werd in 1949 en 1950 bemoeilijkt door de aanwezigheid van twee grote doorkruisende Saïtische putten. Toch konden de sporen van de Noordelijke en de Zuidelijke muur en de plattegrond van twee antichambres, die rechthoekig ten opzichte van elkaar lagen en naar de zuilenhof leidden, vastgesteld worden. Zo ook de algemene as, die door verschillende opeenvolgende granieten drempels loopt, en de rooilijn van de Oostelijke gevel. Men vond verscheidene stukken van fraaie reliëfs.

H. WILD werkte voor het Franse Instituut van Kaïro verder aan het graf van Ti.

In 1949 vond A. HUSSEIN ten Zuiden van de reeds bekende boot van Oenas een tweede, van dezelfde afmetingen en in de rots uitgehouwen. Behalve bij Cheops en Chephren had men tot nu toe nooit meer dan één exemplaar bij een pyramide gevonden. In de boot bevonden zich verscheidene houten kisten, waarin in de late tijd begraven was, en lemen kruiken en schalen.
Orientalia 19, 1950, 120 en 491-493.

J.-P. LAUER-F. DEBONO, *Technique du façonnage des croissants de silex utilisés dans l'enceinte de Zoser à Saqqarah*: JANSSEN, 1950, nr 1409 (verg. **22c**).
J.-P. LAUER, *La résurrection des monuments du roi Zoser à Saqqarah*: JANSSEN, 1951, nr 1906.
J.-P. LAUER—V. LAURENT-TÄCKHOLM—E. ÅBERG, *Les plantes découvertes dans les souterrains de l'enceinte du roi Zoser à Saqqarah (IIIe dynastie)*: JANSSEN, 1951, nr 1907.
A. BATRAWI, *The Pyramid Studies. Anatomical Reports*: JANSSEN, 1947, nr 16 (Opgravingen bij pyramide Dzjedkara 1945-1946).
G. BRUNTON, *The Burial of Prince Ptah-Shepses at Saqqara*: JANSSEN, 1947, nr 33 (jaar 1943).
D. E. DERRY, *The Bones of Prince Ptah-Shepses*: JANSSEN, 1947, nr 69.
A. BATRAWI, *Report on the Anatomical Remains Recovered from the Tombs of Akhet-Hetep and Ptah-Irou-Ka, and a Comment on the Statues of Akhet-Hetep*: JANSSEN, 1948, nr 362 (Vijfde Dyn.).
J.-P. LAUER, *Communication*: JANSSEN, 1950, nr 1408 (Algemeen overzicht recente werkzaamheden).

**c)** 1950-1951.

LAUER wijdde zich weer aan de restauratie.

In 1951 onderzocht Z. GONEIM de koom ten Zuid-Westen van de pyramide van Oenas. Onder deze werden de elementen van een nieuwe omheining gevonden, in type gelijkend op die van Dzjeser. Het scheen, dat op een rechthoekig platform van ongeveer tweehonderdtwintig bij vijfhonderdzeventig m een muur verrees, omtrent vijftien m dik en een tien m hoog, waarvan de buitenbekleding verdwenen is. Hij bestaat uit kalkstenen blokstenen met een mortel van leem, zoals ook Dzjeser's ringmuur gebouwd is. In het Zuiden valt een rechthoekig deel te onderscheiden, in het Noorden een groot vierkant, ook van de Derde Dynastie, maar iets later. Behalve steenhouwersmerken kwamen er geen inscripties te voorschijn. Gelijk bij vele gebouwen uit de Derde en uit het begin van de Vierde Dynastie, onder andere de trappenpyramide, trof men ook hier halvemaanvormige stukken vuursteen aan.



In de hogere lagen van de koom kwamen vele graven van de Eenentwintigste Dynastie, met in riet gewikkelde lichamen, tot de late tijd, met stenen en houten kisten en maskers, te voorschijn. In ieder geval was toen blijkbaar de genoemde constructie al vervallen. Op de Oostmuur bleek zich een mastaba te bevinden, die misschien uit de Vierde Dynastie dateert.

LAUER bestudeerde de Zuidoosthoek van Weserkaf's pyramide verder. De tempel was ervan gescheiden door een rondlopende gang zoals bij de pyramides van de Vierde Dynastie. Waarschijnlijk had de pyramide een basis van honderdveertig elleboogslengten. Wat de Saïtische putten betreft: het graf van Wahibramen was intact; uit dat van Neferibrasaneith kwam een zeer mooi sarcophaagdeksel.

De pyramide van Teti werd door J. SAINTE FARE GARNOT met assistentie heropend. Opruimings- en herstelwerk werd verricht en ongeveer driehonderd fragmenten van gebroken teksten werden verzameld.

In de mastaba van Ichechi uit de Zesde Dynastie copiëerden M. R. APTED en T. G. H. JAMES in opdracht van de Egypt Exploration Society voorstellingen en teksten.
Orientalia 21, 1952, 238-239.

E. DRIOTON—J.-P. LAUER, *Fouilles à Saqqarah. Les tombes jumelées de Neferibrê-sa-Neith et de Ouahibrê-men*: JANSSEN, 1951, nr 1753.

**d)** 1951-1952.

PLAAT LX geeft een indruk van de herbouw van Dzjeser's poort uit Juni 1952, toen het werk bijna gereed was. Uit de put naast Isjtsji's mastaba haalde LAUER onder meer drie kalkstenen beeldjes van Sebekemchent te voorschijn en een onbewerkte sarcophaag van hetzelfde materiaal. Hij bracht verder een verlichting aan voor de centrale put van de trappenpyramide, de Saïtische galerij, die erboven uitkomt, en een magazijn waarin gevonden albasten vazen tentoongesteld worden.

GONEIM zette het onderzoek van de koom voort. De getrokken conclusies werden bevestigd. Op het rechthoekige terras, dat bijna tien hectares groot is, bleek op verschillende plaatsen het bestaan van muren uit plaatselijkse steen, steunend tegen massieven van grof metselwerk of tegen steenafval. De prachtige ringmuur (PL. LX) is over een tachtig m bewaard en heeft dezelfde allure als de muur van Dzjeser: overeenkomstige breedte en diepte bij de in- en uitspringende gedeelten, gelijke maten van bastions en middenwallen, dezelfde poorten met twee gesloten vleugels. De steenlaag is echter vijftig à tweeënvijftig cm hoog tegen vier à zesentwintig in het benedengedeelte van Dzjeser en de fijne kalksteen van de bekleding is hier veel spaarzamer aangewend — ter dikte van één rij stenen: dertig à vijftig cm — dan daar (2,35 m à 4,70 m). De eerste omstandigheid, die van de hoogte, bewijst een jongere datum van de nieuw ontdekte muur, gezien gelijke ervaringen van LAUER bij Dzjeser's complex, en ook de tweede acht men een verdere ontwikkeling.

Nadat de muur eens de grens naar het Noorden had betekend, verlegde men deze laatste verder in die richting, waardoor hij onvoltooid bleef. Vele muren van grove kalksteen werden daarna tegen middenwal en bastions aangebouwd: tevens de oorzaak, dat de onafgemaakte muur bewaard is.

GONEIM trachtte de resten van het centrale gebouw te vinden. In het midden van de eerste rechthoek stootte hij op een ongeveer 2,70 m dikke muur van blokstenen (plaatselijke kalksteen). Tegen zijn Zuidkant steunde een tweede muur en daartegen weer een derde. De constructie van de muren op zichzelf en onderling achtte LAUER typerend voor een trappenpyramide. Deze lag dan in het midden van een complex, gelijkend op dat van Dzjeser, maar iets later, en was bijna geheel met de grond gelijk gemaakt. Behoorde hij misschien aan Sanacht, de waarschijnlijke opvolger van die pharao?

De ontgraving van de Oostzijde en de Zuidoosthoek van de pyramide van Weserkaf werd

beëindigd. De omheining bleek in één lijn te liggen met de Oostelijke zijde van de tempel. De kapel in het midden van de Oostkant meet veertig bij tien elleboogslengten. De granieten voorgevel, die vrij duidelijk schuin loopt, scheen verschillende afdelingen bevat te hebben.

In het graf van Ti herstelde LAUER de electrische verlichting, evenals in het Serapeum.

Ten Zuiden van Sakkara kwam aan de voet van de pyramide van Sjawaf toevallig een graf uit de Zesde Dynastie met een schijndeur aan het licht.

Orientalia 22, 1953, 92-94.

J.-P. LAUER, *Travaux à Saqqarah*: JANSSEN, 1952.
*Saqqara. — Fouilles du Service des Antiquités. 1951*: JANSSEN, 1952.
*The Discovery of a New Step Pyramid*: JANSSEN, 1952.
*The Discovery of a New Step Pyramid: a Third Dynasty Find at Sakkara*: JANSSEN, 1952.

Voor het seizoen 1952-1953 zie men: Orientalia 23, 1954, 68-70.

**23** — *Kasr es-Sagha.*

M. WERBROUCK, *Le Temple de Qasr es-Sagha*: JANSSEN, 1950, nr 1608 (Derde of Vierde Dyn.).

**24** — *Dasjoer.* Opgravingen van de Service des Antiquités.

**a)** 1947-1948.

Men ging onder A. HUSSEIN voort met het onderzoek van het inwendige van de knikpyramide. Het scheen, dat hij nooit gebruikt is. Onder de muur van de afdalende gang, die van de Westelijke zijde naar de bovenkamer leidt, vond men een houten doos, die een pak met de resten van een uil en zeven vleermuizen erin bevatte.

Verder ontgroef HUSSEIN de boventempel van de pyramide van Isesi.

Men neigde er toch toe om de Noordelijke, „Rode" pyramide van Dasjoer eveneens aan Snefroe toe te schrijven, terwijl de toewijzing van de kleine ten Zuiden van de geknikte aan Hetepheres (vgl. JEOL III/10, 304) door niets bewezen is; integendeel droegen veel stenen de Horusnaam van Snefroe. AJA 53, 1949, 42.

A. VARILLE: zie JEOL III/10, 304.

A. BATRAWI, *The Pyramid Studies. Anatomical Reports 1948. A Small Mummy from the Pyramid of Dahshur*: JANSSEN, 1948, nr 363.

**b)** 1950-1951.

A. FAKHRY werkte aan de ontmanteling van de Oostzijde der knikpyramide. De toegangsweg, die met schuine muren uit het dal stijgt, kruist de omheiningsmuur via een poort en loopt dan langs de Oostelijke zijde van de pyramide. De dodentempel van Snefroe is in het midden van de Oostkant gebouwd. Een kapelletje daarin bevatte een grote offertafel en drie altaren met de namen van de dodenpriesters van de pharao; volgens de opgraver dateren zij uit het Middel-Rijk. Latere vondsten in het dal, onder andere van vele beeldjes van priesters der pyramide, geven blijk van een opbloei van de cultus van deze koning in die periode. Twee stompen van grote stèles staan aan weerszijden van de kapel.

In de pyramide legde men met de bovenkamer als uitgangspunt de Westelijke galerij bloot en stootte door, tot men op een zeer hoog punt de buitenwand en het daglicht bereikte: het bleek, dat de galerij niet in de as, maar ten Zuiden ervan ligt.

Een volgend object vormde de bijbehorende daltempel. De stijgende weg was in ieder geval in zijn begin niet overdekt. Van de tempel werd het Zuidelijke deel opgegraven. Op de Westmuur van de galerij ziet men een stoet van Snefroe's domeinen afgebeeld, gepersonifieerd als vrouwen, die offers en het levensteken brengen. Verder werden onder meer aangetroffen een stèle van prins Aperefnetsjer en een beeld van Snefroe.

In een gewaad, dat lijkt op dat van het Sedfeest, is de koning op zijn troon voorgesteld op een grote stèle. Deze vond FAKHRY bij de blootlegging van de pyramide ten Zuiden van de geknikte en welke men als die van Snefroe's ka betitelt. Orientalia 21, 1952, 237-238.



A. BATRAWI, *The Skeleton Remains from the Northern Pyramid of Sneferu*: JANSSEN, 1951, nr 1670 (Van een mens en van dieren).
A. FAKHRY, *The Southern Pyramid of Snefru*: JANSSEN, 1951, nr 1773.
*Dahchour. — Fouilles du Service des Antiquités*: JANSSEN, 1952 (dodentempel).

**c)** 1951-1952.

De grote open hof van de daltempel werd onder leiding van FAKHRY geheel ontgraven. Aan de Noordkant komen er zes kapelletjes op uit, waarvóór tweemaal tien zuilen staan, die alle reliëfs van Snefroe in verschillende ceremoniën tonen. Ook trof men weer personificaties van domeinen aan, voorts beelden en stèles uit Oude en Middel-Rijk. In het gebied ten Zuiden van de tempel kwam aan elk van zijn twee hoeken een grote stèle te voorschijn, gelijkend op die van het vorige jaar bij de zogenaamde ka-pyramide. In deze sector woonde gedurende het Middel-Rijk het tempelpersoneel.

In totaal waren nu veertienhonderd stukken van reliëfs en inschriften gevonden.

Orientalia 22, 1953, 91-92.

A. FAKHRY, *Discoveries at Dahshur*: JANSEN, 1952.
*Les récentes découvertes faites à Dahchour sont-elles l'œuvre d'un spirite?*: JANSSEN, 1952.

Voor het seizoen 1952-1953 zie men: Orientalia 23, 1954, 68.

**25** — *Gize.* Service des Antiquités.

**a)** 1947-1950.

K. EL-MALLEH leidde in de periode 1948-1950 restauratiewerken aan de grote galerij van de pyramide van Cheops. In die van Chephren was de intussen gestorven A. ABDALLAH begonnen de toegang te verbeteren. Aan de sphinx werd onderhoudswerk verricht. Ten Oosten van de pyramides te Nazlet en Batran vond Z. NOUR een fraaie granieten asymetrische groep van een schrijver en zijn vrouw: het hoofd van de laatste rust op de schouder van de man.

In het Westen van de Noordwestsector van de grote Westelijke begraafplaats vond ABOU BAKR zeven mastaba's van het „corridor"-type. Vijf ervan behoorden aan hoge functionarissen van Cheops' en Chepren's pyramides uit het einde van de Vijfde en de Zesde Dynastie.

De bakstenen mastaba van Neferi kende twee bouwplannen. In de oude situatie kwam een houten schijndeur voor, waarvan verscheidene stukken bewaard zijn, die in het nieuwe plan gemaskeerd werd door een groot kalkstenen exemplaar met een zorgvuldig reliëf.

Die van Abdoe is uit kalksteen met twee kamers, waarvan één met twee smalle versierde zuilen. Neferihi's bakstenen graf heeft een gewelfde kapel, waarin drie beeldjes (twee van de eigenaresse) gevonden werden. Van de bakstenen mastaba van Nihetepchnoem is de kalkstenen schijndeur een mooi stuk werk; ook trof men reliëfs aan. In Achethotep's graf zijn twee schijndeuren van kalksteen over; via de Westelijke buitenmuur kan men de top bereiken bij de uitmonding van drie putten.

In het Noord-Westen van dezelfde sector werden eveneens verschillende graven ontdekt. Onder de mastaba's uit het einde van het Oude Rijk komt voor die van Achoe. Men vond in de serdab, behalve een lemen wierookhouder, die nog kool bevatte, twee beeldjes, één van de eigenaar en één van een vrouw met een merkwaardige lichaamsuitbeelding. De wand toont een man en een vrouw. Een andere mastaba had een bakstenen tongewelf, imitatie-hout.

Een derde graf bestaat uit een in de rots uitgehouwen kamer met drie geplunderde putten. In de Oostwand ziet men reliëfs, drie schijndeuren en nissen met beelden, waaronder een „pseudo-groep". In de serdab werden een beeldje van de zoon en van een knedende vrouw aangetroffen. Het graf van Neferherenptah is niet af; op één der muren figureert een rode werktekening. AJA 53, 1949, 40; Orientalia 19, 1950, 119 en 20, 1951, 346-349.

S. HASSAN, *Excavations at Giza. The Offering-List in the Old-Kingdom. Vol. VI-Part II. 1934-1935*: JANSSEN, 1949, nr 894.
——, *Excavations at Giza. The Mastabas of the Sixth Season and Their Description: Vol. VI-Part III. 1934-1935. Excavations of The Faculty of Arts, Fouad I University*: JANSSEN, 1951, nr 1825.

H. Abou-Seif, *Dégagement de la face est de la pyramide de Chéops (février-mai 1940)*: Janssen, 1947, nr 2.
J.-P. Lauer, *Le temple funéraire de Khéops à la grande pyramide de Guizeh*: Janssen, 1947, nr 183.
——, *Note complémentaire sur le temple funéraire de Khéops*: Janssen, 1949, nr 948.
S. Hassan, *The Sphinx. Its History in the Light of Recent Excavations*: Janssen, 1949, nr 895.
*The Giza Pyramids. Works Carried on by the Antiquities Department from 1942 to 1946*: Janssen, 1951, nr 1640.
S. Curto, *Gli scavi italiani a el-Giza del 1903. I. La statua di Atote*: Janssen, 1949, nr 788 (beeld uit graf van de Vierde Dyn.).
O. R. Rostem, *Bridges in Ancient Egypt with a Report on a newly Excavated Bridge from the Old Kingdom, Giza*: Janssen, 1948, nr 621 (Vierde Dyn.).
H. Junker, *Gîza VIII.* Bericht über die von der Akademie der Wissenschaften in Wien auf gemeinsame Kosten mit Dr Wilhelm Pelizaeus † unternommenen Grabungen auf dem Friedhof des Alten Reiches bei den Pyramiden von Giza. Band VIII. Der Ostabschnitt des Westfriedhofs. Zweiter Teil: Janssen, 1947, nr 154.
——, *Gîza IX* ... Band IX. Das Mittelfeld des Westfriedhofs: Janssen, 1950, nr 1387.
——, *Gîza X* ... Band X. Der Friedhof südlich der Cheopspyramide. Westteil: Janssen, 1951, nr 1863.

**b)** 1950-1951.

Abou Bakr vervolgde het werk in de Noordwestelijke sector, vooral ten Westen van de mastaba van Achethotep. Het betreft hier een groot complex van bakstenen en stenen gebouwen, waarvan het Oostelijke deel door een lange, geel gepleisterde bakstenen muur met in- en uitspringende gedeelten wordt begrensd. De Zuidoosthoek van deze muur wordt gevormd door twee rijen bakstenen constructies, gescheiden door een gang en doorboord door putten met lijken en rood aarden vaatwerk. In de Oostelijke kanten der rijen waren plaatsen voor schijndeuren. Men vond in het Noordelijke deel van deze omheinde ruimte een reeks bakstenen constructies, die tegen een grote stenen mastaba met een schijndeur aanliggen. In een bakstenen kamer vóór de schijndeur, die ten name van Iroekachoefoe staat, ontdekte men een schrijver en potjes en vazen. Een mastaba behoorde toe aan Persen, met een kleine kapel, ten dele bewaarde beschilderde reliëfs en een grote serdab. Een ander graf droeg geen opschrift, een derde de naam van Ipi.

Sporen van een zeer vreemde constructie kwamen aan het licht buiten deze laatste mastaba. Twee bakstenen rotondes, waarbinnen een kalkstenen trog, die in verbinding stond met een trog buiten, en elk met een lage kalkstenen trap hadden daar gestaan, ieder met een aangebouwd kalkstenen kamertje en tezamen wel door een koepel overdekt. De opgraver oppert er een soort kooien voor offerdieren in te zien.

Een grote stijgende weg van kiezels leidt naar het bovenste deel van het gehele complex van gebouwen. De sector ten Noorden van deze helling wordt in beslag genomen door kleine bakstenen kamertjes, sommige nog met gewelven. In het Noord-Oosten bevindt zich een ruimte, gevuld met zeer grote bakstenen — vele met de naam van Persen —, aan welks Oostelijke zijde plaatsen voor schijndeuren uitgehold zijn.

Veel stukken van kalven en stèles werden onder andere gevonden, evenals het beeld van een brouwer.

In het uiterste Noorden van het plateau, lager dan het hiervóór bestudeerde complex, werd een groep bakstenen mastaba's aan het licht gebracht met zeer nauwe uithollingen voor schijndeuren, aan de bovenkant voorzien van een bakstenen boog.

Ten Noorden van die van Nihetepchnoem ontgroef men bovendien een mastaba van baken één van natuursteen. Orientalia 21, 1952, 240-241.

**c)** 1951-1952.

Van het eerste der laatstgenoemde twee graven bleek de eigenaar Meket te heten; van zijn kalkstenen schijndeuren werden de resten nog gevonden. Het andere was van witte kalksteen en behoorde aan Seperi.

Een nieuwe groep bakstenen mastaba's met gangen ten Oosten van Nihetepchnoem werd onderzocht. Zij waren bedekt met bakstenen, die rietstengels imiteren. Die van Heni(?) is de belangrijkste met een door bakstenen overwelfde kapel.



Ten Noorden van Persen's mastaba vond men twee nieuwe. Eén was van Katepi, met twee schijndeuren, de andere van Senenoe met een Noord-Zuid-gang en verscheidene dergelijke deuren (Vijfde Dyn.; zie Pl. LXII). Deze beide hebben inscripties in tegenstelling tot verscheidene andere, vlakbij gelegene. Deze laatste zijn in de stijl van Gize gebouwd met een gang aan de Oostelijke kant (Vijfde-Zesde Dyn.). Veel skeletten en een houten kistje werden daar gevonden. Orientalia 22, 1953, 94.

Voor het seizoen 1952-1953 zie men: Orientalia 23, 1954, 71-73.

**26** — *Wadi Hammamat en de Oostelijke woestijnweg.*

**a)** 1947-1949.

In de jaren 1947 en 1948 werkte G. Goyon in de wadi. Nadat het benedendeel van de grote Zuidwand ontmanteld was, kwam er menig nieuw graffito en inschrift te voorschijn. Ook elders in de wadi verzamelde men nog niet-uitgegeven teksten. In de Wadi el-Chagg trof men een inscriptie aan, die Pepi I vermeldt en waarmee de opgraver drie kleine natuurlijke bekkens in verband kon brengen.

Tegenover de grote wand werd de „Kapel van Amon van de reine berg" gevonden, een geheel van constructies, waaronder een naos. Verscheidene Griekse gebeden trof men aan. Verder bleken op verschillende punten van de rotsen graffiti afstanden aan te geven. Aan de hand van deze ontdekkingen kon Goyon een nieuwe uitleg geven van de Turijnse papyrus met goudmijnen.

In 1949 rukte een koninklijke expeditie onder leiding van de praehistoricus Debono uit naar de woestijnweg (van Keft naar Kosseir). Dicht bij Keft stuitte men op een geplunderde hondenbegraafplaats uit late tijd. In het gebied van de Wadi Hammamat vertoonden zich, behalve een Badarisch graf met paletten, toiletvoorwerpen, vaatwerk en zeer veel stukken malachiet, jongere graven, waarvan één waarschijnlijk uit het einde van het Oude Rijk. De oudste woonplaatsen, in de wadi zelf, leverden buiten de keukenresten gebruiksvoorwerpen uit de huizen, fraai aardewerk met aanduidingen van de bezitters, vuurstenen en koperen gereedschap en vele sieraden. Men vervaardigde er armbanden van groene leisteen, zoals zij ook uit het Nijldal zeer bekend zijn. Verscheidene dorpen van arbeiders uit de groeven en de mijnen, van het Oude Rijk af tot de Grieks-Romeinse tijd toe, en een grote werkplaats voor houwelen (voor de steengroeven) werden opgespoord. De laatste stamt naar het schijnt uit het Middel-Rijk.

Op een rotswand ontdekte Debono een tekst, waarin vijf met elkaar verbonden cartouches. Deze geven de namen van Cheops, Dedefra, Chephren, Hordedef en Baëfra: de eerste maal, dat men de twee laatsten, zonen van Cheops, als pharao vermeld zag. Een stèle uit de Dertiende Dynastie gaf een genealogie van Sebekhotep IV.

Orientalia 20, 1951, 341-342.

G. W. Murray, *A Note on the Sadd El-Kafara: The Ancient Dam in the Wadi Garawi*: Janssen, 1947, nr 226 (Vierde Dyn.).
F. Debono, *Expédition archéologique royale au désert oriental (Keft-Kosseir). Rapport préliminaire sur la compagne 1949*: Janssen, 1951, nr 1737.

**b)** 1951-1952.

De laatste jaren verkende L. A. Tregenza van de Foead I-Universiteit de streek tussen Koptos en de Rode Zee. Talrijke inscripties, hiëroglyphische, Griekse en Latijnse, werden door hem gefotografeerd. De eerstgenoemde trof men aan in de Wadi's Wassif en Semna en in en bij het toegangsgat tot een in de oudheid geëxploiteerde mijn (zijtak van de Wadi Gassoes). In één der teksten wordt een expeditie naar deze mijn onder Psammetichus I vermeld. Ook anderen hielden zich met deze inscripties en die van de Wadi Hammamat bezig.

Orientalia 22, 1953, 89-90.

**27** — *El-Kab.* Belgische en Nederlandse missies. 1949-1951.

In 1949 en 1951 waren P. Gilbert en respectievelijk J. Stiénon en A. Mekhitarian

voor de Stichting „Koningin Elisabeth" enige dagen ter plaatse. Men ontdekte onder meer een stèle, waarop Nechbet staat afgebeeld, en fragmenten van beeldhouwwerk. Het transport en de verdeling van gevonden stukken werd in 1951 geregeld.

Voor de arbeid van de Nederlandse Egyptoloog J. M. A. JANSSEN en A. MEKHITARIAN zie men JEOL IV/12, 163-170. Orientalia 19, 1950, 360-361 en 20, 1951, 453-454.

A. BADAWY, *Fouilles d'El Kab (1945-1946). Notes architecturales*: JANSSEN, 1947, nr. 10.
A. BAYOUMI-O. GUÉRAUD, *Un nouvel exemplaire du décret de Canope*: JANSSEN, 1947, nr 19 (seizoen 1945-1946).
P. GILBERT, *Voyage en Égypte de la mission archéologique belge (20 janvier-12 mars 1949)*: JANSSEN, 1949, nr 872.
J. STIÉNON, *El Kab. Fouilles de la Fondation Égyptologique Reine Elisabeth, 1949*: JANSSEN, 1950, nr 1555.
*Exposition des objets provenants des fouilles d'El-Kab ou récemment acquis par le département égyptien, 10 mars-6 avril 1952*: JANSSEN, 1952 (Museum te Brussel).
J. JANSSEN-A. MEKHITARIAN, *Mission épigraphique à El Kab (Janvier-mars 1950)*: JANSSEN, 1951, nr 1853.

**28** — *Edfoe*.

K. MICHAŁOWSKI, *Fouilles franco-polonaises d'Edfou (1936-1937), Académie polonaise des sciences et des lettres*: JANSSEN, 1948, nr 571 (Oude Rijk en later).
C. DESROCHES, *Les sépultures de l'Ancien Empire*, formant le Chapitre premier de *Fouilles franco-polonaises. Rapports. III. Tell Edfou 1939*: JANSSEN, 1949, nr 801.
C. DESROCHES-K. MICHAŁOWSKI, *Catalogue des objets*, formant le Chapitre IV de *Fouilles franco-polonaises. Rapports. III. Tell Edfou, 1939*: JANSSEN, 1949, nr 802.
K. MICHAŁOWSKI-C. DESROCHES-J. DE LINAGE-J. MANTEUFFEL-S. ŻEJMO-ŻEJMIS, *Fouilles franco-polonaises. Rapports. III. Tell Edfou 1939*: JANSSEN, 1950, nr 1447 (Oude Rijk en later).

**29** — *Meir*. Egypt Exploration Society, A. M. BLACKMAN en M. R. APTED. 1949-1950.

Met behulp van de restauratieafdeling van de Service des Antiquités werkte men aan het schoonmaken en copiëren van de graven A 1 (van Nianchpepi) en A 2 (Pepianch) uit het Oude Rijk. Ook aan het graf van Oechhotep III, gouwvorst van Cusae, wijdde men zijn krachten; wellicht stamt het uit de Tweede Tussenperiode. Orientalia 19, 1950, 489-490.

S. GABRA. *Fouilles de l'Université Fouad Ier, à Hermopolis Ouest Tounah el-Gebel et Meir, saison 1946-1947*: JANSSEN, 1950, nr 1312.

**30** — *Tehne*. 1951-1952.

A. HARARI ondernam de collationering van de tekst, die de organisatie van Nikaianch's dodencultus behandelt. Ten Zuiden van diens graf en dat van zijn vader ontdekte hij reliëfs, een open galerij, die om een soort in de rots uitgehouwen bank loopt, en stukken rood en witgrijsachtig aardewerk uit het Oude Rijk. Orientalia 22, 1953, 91.

**31** — *Kom Dara*. Franse opgravingen. 1946-1951.

R. WEILL leidde een expeditie van de Universiteit van Parijs, welke het belangrijkste gebouw ter plaatse onderzocht. Het is het in het Noorden gelegen „vesting-graf", honderdtwintig m² groot met een ringmuur van ongeveer tien m dik, waartegen sarcophagen stonden. Het monument is uit ruwe baksteen opgetrokken; alleen één der kamers, die men via een gewelfde gang bereikt, heeft natuurstenen muren. Een vaas uit de Zesde Dynastie of Eerste Tussenperiode en kruiken uit de Romeinse tijd werden aangetroffen. Twee graven uit de Zuidelijke necropolis werden ook in het eerste seizoen (1946-1947) blootgelegd. In het jaar daarop exploreerde men het grote graf van Idi in het midden van het terrein.

In het laatste jaar groeven J. VERCOUTTER en de zijnen in het midden van het Westelijke deel der necropolis zeventien massagraven uit het einde van de Zesde Dynastie of begin Eerste Tussenperiode op. Lage constructies, rechthoekig van vorm en veel eenvoudiger van opzet dan mastaba's, kwamen aan het licht. Het platte dak kon men als regel langs de Westelijke muur bereiken en eventuele offertafels bevonden zich aan de buitenkant, in het algemeen in nissen aan de Oostelijke muur. Binnenin bevonden zich rijen gewelfde graven, ten dele



aangelegd op de bodem van putten, meestal echter celsgewijs naast elkaar aan de oppervlakte. De lichamen waren gewoonlijk in een lichte hurkhouding begraven met de rechterarm op de borst en de linker langs het lichaam gestrekt, het hoofd in het Noorden en het gezicht naar het Oosten. De eerste categorie graven was veel rijker begiftigd dan de tweede, maar is helaas geplunderd. Men heeft nog vazen en offermodellen van albast, beeldjes van dienaren, spiegels en mondopeningsinstrumenten gevonden. Onder in de putten waren vóór de grafkamers offers gebracht.

Pas in late tijd is op dit terrein opnieuw begraven: o.a. werden twee Koptische kerkhoven aangetroffen. F. DEBONO signaleerde verschillende praehistorische plaatsen, voornamelijk uit het midden-Palaeolithicum (Levalloisien en Epilevalloisien). Orientalia 21, 1952, 233-236.

R. WEILL, *Dara (Moyenne Egypte, Markaz de Manfalout). — Campagnes de 1946 et 1947*: JANSSEN, 1948, nr 683.
——, *Dara. Campagne de 1947-1948*: JANSSEN, 1949, nr 1131.
J. VERCOUTTER, *Dara. — Mission française 1950-1951*: JANSSEN, 1952.

*Algemene literatuur*

PARKER: zie Praehistorie.
VANDIER: zie Eerste en Tweede Dynastie.

## IV — Eerste Tussenperiode

**32** — *Moalla*.

J. VANDIER, *Moᶜalla. La tombe d'Ankhtifi et la tombe de Sébekhotep*: JANSSEN, 1950, nr 1583.

**33** — *Assoean*. Opgravingen van de Service des Antiquités onder L. HABACHI.

**a)** 1946-1948.

L. HABACHI vond het rotsgraf van Hekaïb in het Noordelijke deel van de rij graven tegenover Assoean. Na een open hof bereikt men een voorhal met twee naar boven toelopende zuilen. Via een deur, waar de dode op afgebeeld is, komt men in een langwerpige ruimte, waarop drie kamers naast elkaar uitkomen. Orientalia 17, 1948, 541; AJA 53, 1949, 43.

**b)** 1948-1950.

Het werk aan het heiligdom van Hekaïb op Elephantine en aan zijn graf werd afgerond (zie PL. LXII). Men dolf verscheidene graven, gevuld met mummies, op, meest uit de Eerste Tussenperiode, maar ook uit de Saïtische en Ptolemaeïsche tijd. Zij lagen om het graf van Hekaïb en zijn familie heen en bewezen aldus, dat de cultus van deze gouverneur tot laat voortduurde. Orientalia 20, 1951, 340.

S. PASSARGE, *Ergebnisse geomorphologischer Forschungen bei Assuan*: JANSSEN, 1949, nr 1030.
*Elephantine Island. Excavations of the Department of Egyptian Archaeology*: JANSSEN, 1951, nr 1640.
C. DE WIT, *A propos de quelques statues inédites trouvées à Éléphantine*: JANSSEN, 1949, nr 1144 (Middel-Rijk).
R. WEILL, *Un grand dépositoire d'offrandes du Moyen Empire à Éléphantine*: JANSSEN, 1950, nr 1601.
L. HABACHI, *An Inscription at Aswān Referring to Six Obelisks*: JANSSEN, 1950, nr 1342 (Achttiende Dyn.?).

**c)** 1950-1952.

Om de toegang tot de rotskust met de graven te vereenvoudigen werden opruimingswerkzaamheden verricht. Daarbij legde men zowel de trap naar het reeds bekende graf van Choenes bloot als verscheidene nieuwe graven uit de Eerste Tussenperiode. Het belangrijkste is dat van het „hoofd der vreemde landen" Setka met twee rijen zuilen, uitgehakt in de rots, en enige geschonden putten; men vond er voorwerpen uit late tijd.

Op de muren waren onder andere een inspectie van de landgoederen, een jachtscène met

gazellen en wilde ezels en oefeningen van Nubische soldaten afgebeeld. Men zette zich voorts aan de restauratie van graf en heiligdom van Hekaïb.

In het hieropvolgende seizoen zette HABACHI het fotograferen en bewerken van de inscripties van Sehel voort. Orientalia 20, 1951, 453 en 22, 1953, 82.

## V — Middel-Rijk

**34** — *Hatnoeb.*

B. GRDSELOFF, *Un nouveau graffito de Hatnoub*: JANSSEN, 1951, nr 1810 (Sesostris I).

**35** — *Tod.*

F. BISSON DE LA ROQUE, *Trésor de Tôd*: JANSSEN, 1951, nr 1679 (Amenemhat II).

**36** — *Medinet Madi.*

S. DONADONI, *Testo geroglifici di Madinet Madi*: JANSSEN, 1947, nr 74 (Amenhemhat III en IV).

**37** — *Bersje.*

W. S. SMITH, *Paintings of the Egyptian Middle Kingdom at Bersheh*: JANSSEN, 1951, nr 2043 (graf Dzjehoetihotep).

**38** — *Kom Firin.* Opgravingen van de Service des Antiquités.

**a)** 1949, 1950 en 1951.

Ter plaatse, tien km ten Zuid-Westen van Naucratis, werden onder leiding van A. HAMADA in de laatste twee jaren vierhonderdvijftig graven, van de Twaalfde Dynastie tot de Griekse tijd, bewerkt. Allerlei wijzen van begraven trof men aan: in grafkamers hetzij onbedekt, hetzij in mensvormige kisten van aardewerk, en languit slechts in het zand. Een man en een vrouw waren bijgezet in twee kamers naast elkaar, geformeerd uit aldus opnieuw gebruikte blokken kalksteen. Vazen, sieraden, amuletten, spiegels en wapens kwamen te voorschijn. Een vrouw met een ongeboren kind bleek hier ook ter aarde besteld. De meeste kinderen werden in potten van aardewerk gelegd, die met hetzelfde materiaal gestopt waren en door bakstenen beschermd. In de Saïtische en Griekse graven vond men behalve vazen en spiegels velerlei op- en inlegsels voor houten kistjes.

In 1949 ving men aan de resten van een tempel van Ramses II te ontgraven, die door een grote muur omgeven was. Orientalia 19, 1950, 494 en 21, 1952, 247.

**b)** 1952.

In de vierde campagne ontdekten HAMADA en S. FARID meer dan tweehonderd nieuwe graven uit dezelfde periode als hierboven beschreven. Naast de reeds genoemde begravingswijzen komen er ook bijzettingen in kuipen van terracotta en in twee grote tegen elkaar geplaatste cylindervormige kruiken voor (Griekse tijd). Leden van één familie hebben zich soms gezamenlijk laten begraven; man en vrouw naast elkaar en hun kind tussen hun benen [3]). Drie massagraven stammen misschien uit een epidemie. Vazen — waaronder vele, die Aegeïsch schijnen —, spiegels, dolken, pijlpunten, sieraden, amuletten en sjawabti's vielen de opgravers in handen. In de lichamen trof men een gespleten rib en grote nierstenen aan. Orientalia 22, 1953, 100.

**39** — *Wadi el-Hoedi.*

A. FAKHRY, *The Egyptian Deserts. The Inscriptions of the Amethyst Quarries at Wadi el Hudi*: JANSSEN, 1952 (bij Assoean).

[3]) Vgl. H. JUNKER, *Pyramidenzeit*, Einsiedeln-Zürich-Köln, 1949, 139; A. ERMAN, *Die Religion der Aegypter*[3], Berlin-Leipzig, 1934, 246; J. M. A. JANSSEN, JEOL II/8, 1942, 590 en ons *Hereniging in het hiernamaals volgens Egyptisch geloof* in *Pro regno pro sanctuario* (bundel Prof. VAN DER LEEUW), Nijkerk, 1950, 227.



## VI — Tweede Tussenperiode

**40** — *Kom el-Hisn.* Opgravingen van de Service des Antiquités onder A. HAMADA. 1947-1948.

Nadat HAMADA in 1946 vierhonderdtwee graven aan het licht had gebracht, voerde hij in dit jaar zijn laatste campagne uit te Kom el-Hisn, de plaats, waar een groot aantal graven tevoorschijn is gekomen.

Gewoonlijk liggen in de Delta de plaatsen bedolven onder het slib. Kom el-Hisn, dat bovendien in het belangrijke grensterrein tussen het bouwland en het gebied der Libyse nomaden ligt, vormt hierop één van de weinige uitzonderingen. AJA 53, 1949, 36.

A. HAMADA-M. EL-AMIR, *Excavations at Kôm el-Ḥisn, Season 1943*: JANSSEN, 1947, nr 131.
A. HAMADA-S. FARID, *Excavations at Kôm el-Ḥisn, Season 1945*: JANSSEN, 1947, nr 132.
——, *Excavations at Kôm el-Ḥisn. Third Season 1946*: JANSSEN, 1948, nr 501.
——, *Excavations at Kôm el-Ḥisn. Fourth Season 1947*: JANSSEN, 1950, nr 1345.

**41** — *Inchass.* Opgravingen onder L. HABACHI. 1948 en 1949.

Op de domeinen van de koning te Inchass bij Zagazig leidden opgravingen tot de vondst van een necropolis. Men trof er in het voorjaar van 1948 skeletten van ezels, verscheidene dierengraven en scarabeeën aan.

Tot aan het einde van 1949 had men honderdvierentachtig graven van mensen onderzocht, die alle uit de Tweede Tussenperiode en de Hyksostijd stammen. Sommige waren in de woestijnbodem uitgesneden, andere werden gevormd door een rechthoekige bakstenen constructie met gewelfd dak. De meermalen ernaast voorkomende bakstenen bouw diende wellicht als magazijn. De lijken lagen in hurkhouding met het hoofd naar het Zuiden en vóór het gezicht stond gepolijst rood aarden vaatwerk. Verder trof men voorwerpen van brons en ivoor aan, scarabeeën en kettingen. Naast verschillende graven waren ezels bijgezet (in Zuidelijke richting), evenals te Gaza. AJA 53, 1949, 40; Orientalia 19, 1950, 122.

## VII — Van Nieuwe Rijk tot Saïtische tijd

**42** — *Thebe, linkeroever.*

**a)** 1948-1950.

In het eerste jaar copieerde R. A. PARKER astronomische voorstellingen uit koningsgraven en uit enige particuliere tombes. N. RAMBOVA en A. PIANKOFF van de Bollingen Foundation (Washington) namen met assistentie van een fotograaf het graf van Ramses VI op.

Sinds 1942 was A. STOPPELAËRE van de Service des Antiquités bezig met het herstel en op orde brengen van de particuliere graven. Thans werkte men in die van Neferrenpet (43), Nacht (52), Chaëmhat (57), Rechmira (100) en Païri (139).

Z. GONEIM groef in het graf van Montoeëmhat (34) te Assassif. Dit blijkt een „grafpaleis" gelijk het naburige van Petamenope te zijn. De reeds vroeger gepubliceerde kapel is slechts één uit vele vertrekken. De inrichting van de eerste open hof en de indeling van het geheel werden duidelijk. Via een boog en een grote dalende weg kwam men in een voorportaal, gehouwen uit de rots en met twee „protodorische" zuilen. Vandaar in een grote zaal met vier grote pilaren, die toegang geeft tot de genoemde hof. Deze is een vijftien m diep en uit de rots gehouwen; bakstenen muren zijn boven de kalkstenen wanden tegen afbrokkeling aangebracht. Laag bij de grond loopt rondom de hof een bank, waarboven aan elke zijde vijf uitgehouwen kapellen, afgewisseld door grote papyrusmotieven, uitkomen. Sommige bezitten fraaie voorstellingen en inscripties, een andere lijsten van godheden en demonen; een derde en een vierde staan ten name van Aäkioe en van Irhepiaoet; enkele hebben nog een tweede kapel. De Oostzijde vertoont, behalve de namen van Psammetichus, nissen met grote zittende beelden van Montoeëmhat en zijn vrouw (zie PL. LXIII), waarnaast offerscènes. Op de Westelijke bank is een zuilengalerij gebouwd met vier zuilen en hiëratische en Griekse graffiti. In het midden geeft een poort toegang tot een tweede open hof, waar zich de eigenlijke ingang van het ondergrondse deel — grote vertrekken, kapellen, gangen en trappen — bevindt. Twee

trappen leiden uit de eerste hof. De ene is onvoltooid; de andere daalt af naar een brede gang, die op een kamer uitkomt. Verder trof men in deze hof vijf offertafels aan van rose en zwart graniet en een stèletje in de muur, alle van de eigenaar.

In 1950 hervatte E. BARAIZE de herstel- en behoudswerkzaamheden aan de zuilengangen en de toegangsweg van Deir el-Bahri.

In opdracht van het Franse Ministerie van Buitenlandse Zaken ontgroef B. BRUYÈRE te Deir el-Medine een geweldig grote „trechter" dicht bij de noordkant van het Ptolemaeïsche tempeltje. Hij heeft verticale wanden en trappen, die tot vijftig m diep gaan; de omringende grond bestaat uit mergel en kalksteen. Het was een enorm en lastig werk, waarin verschillende voorgangers waren blijven steken. Massa's gebroken aardewerk, meer dan zesduizend ostraca met teksten, ook met afbeeldingen en Griekse, gewichten van kalk- of vuursteen, verschroeide fakkels en een kalkstenen cubusbeeldje van Pasjed kwamen aan het licht. De bodem van het gat was onvoltooid; het was kennelijk plotseling verlaten.

In 1946-1947 en van 1949 af wijdde de Epigraphic Survey van het Oriental Institute te Chicago (G. R. HUGHES en C. F. NIMS) zich aan het copiëren der teksten van de tempel te Medinet Haboe; in 1947-1948 werkte men in het Ramesseum.

DERWICHE ontgroef in 1949, na L. BORCHARDT, twee kolossen van Amenhotep III, die een zijpoort van het Amenophium geflankeerd hadden en nu waren omgevallen.

AJA 51, 1947, 192-193 en 53, 1949, 43; Orientalia 19, 1950, 369-373.

P. FOX, *Tutankhamun's Treasure*: JANSSEN, 1951, nr 1780.
A. PIANKOFF, *Les chapelles de Tout-Ankh-Amon. Fascicule premier*: JANSSEN, 1952.
——, *Les chapelles de Tout-Ankh-Amon. Fascicule deuxième*: JANSSEN, 1951, nr 1984.
L.-A. CHRISTOPHE, *La salle V du temple de Séthi Ier à Gournah*: JANSSEN, 1950, nr 1242 (teksten).
A. YOUSSEF, *Reparation of Ancient Tombs, Description of a Method of Treating a Dangerous Case at Thebes*: JANSSEN, 1948, nr 702 (naar aanleiding van graf 139).
S. A. WUNDERLICH, *A Group of Egyptian Reliefs of the Saïte Period*: JANSSEN, 1952 (van Montoeëmhat?).
P. BARGUET-Z. GONE'M-J. LECLANT, *Les tables d'offrandes de la grande cour de la tombe de Montouemhât*: JANSSEN, 1951, nr 1668.
B. BRUYÈRE, *Rapports sur les fouilles de Deir el Médineh (1935-1940). Fascicule I. Les fouilles et les découvertes de constructions*: JANSSEN, 1949, nr 764.
J. VANDIER D'ABBADIE, *Catalogue des ostraca figurés de Deir el-Medineh. Troisième fascicule*: JANSSEN, 1947, nr 292.
J. ČERNÝ, *Catalogue des ostraca hiératiques non littéraires de Deir el Médineh. Tome V (Nos 340 à 456)*: JANSSEN, 1951, nr 1709.
G. POSENER, *Catalogue des ostraca hiératiques littéraires de Deir el Médineh, Tome II (Nos 1109 à 1167). Fascicule premier*: JANSSEN, 1951, nr 1991.
——, *Catalogue des ostraca hiératiques littéraires de Deir el Médineh, Tome II (Fasc. 2) — Nos 1168 à 1213*: JANSSEN, 1952.
J. ČERNÝ, *Répertoire onomastique de Deir el-Médineh*: JANSSEN, 1949, nr 771 (teksten van graven).
B. BRUYÈRE, *Deir el Medineh 1949*: JANSSEN, 1950, nr 1225.
——, *Deir el Medineh. — Fouilles de 1950*: JANSSEN, 1951, nr 1696.
——, *Le grand puits de Deir el Medineh 1949-1950*: JANSSEN, 1950, nr 1227.
H. H. NELSON, *Certain Reliefs at Karnak and Medinet Habu and the Ritual of Amenophis I*: JANSSEN, 1949, nr 1024.
U. HÖLSCHER, *The Mortuary Temple of Ramses III. Part II*: JANSSEN, 1951, nr 1838.
C. F. NIMS, *Another Geographical List from Medīnet Habu*: JANSSEN, 1952 (Ramses VI).

**b)** 1950-1952.

STOPPELAËRE werkte in de graven van Panechsi (16), Weserhat (51), Nacht (52), Chaëmhat (57), waar men afgietsels aanbracht, Rechmira (100) en Amenweser (131). Het interieur van dat van Ramose, schatbewaarder van Taharka (132), maakte men schoon; de grafzaal is getooid met schilderingen. Verder ontgroef men van die tombe de bovenbouw. Deze heeft bestaan uit een bakstenen omheining met daarbinnen verschillende kamers en naar het schijnt aan de voorzijde een pyloon en een hof. Via een rechte, grote trap in de rots daalde men af; overigens bleek er nog een tweede trap te zijn.

R. L. M. MOSS en E. BURNEY werkten in het laatste jaar ter plaatse. In privéhuizen ten Westen van het Ramesseum ontdekten zij opnieuw een Ethiopisch graf (van Karabasaken)



en een Saïtisch van een vrouw, die schrijfster en hoofd van de volgelingen van Nitocris was. Verder vallen te vermelden graven uit de Achttiende Dynastie en de Ramessiedentijd ten Noorden van Dra Aboel Naga en het graf van de aanvoerder der troepen Antef te Assassif uit het Middel-Rijk.

Eveneens te Assassif signaleerden BARGUET en LECLANT in 1951-1952 het graf van Achamenroe tegen het onvoltooide van Harwa aan, waarvan het installaties schijnt te hebben benut. Men had de indruk, dat deze intendant van de „godsvrouw" op een wijze begraven is, die vrij ver beneden hetgeen men bij zijn stand zou verwachten ligt.

In Montoeëmhat's graf werd de grote zaal ten Oosten van de open hof gedeeltelijk bloot gelegd. Drie deuren geven toegang tot onversierde kamers. De open hof werd geheel ontruimd. Twee ernaar afdalende trappen en toegangsdeuren, offertafels, Carische graffiti en een put kwamen aan het licht. Onder de zuilengang aan de Westkant van de hof bevond zich eveneens een put, die leidt naar een niet versierde kamer met veel vaatwerk. GONEIM, BARGUET en LECLANT namen voorstellingen en teksten op ter publicatie; vele wanden in het binnengedeelte zijn beschadigd. In het laatste jaar werd de blootlegging zelf niet voortgezet, al zou deze spoedig weer hervat worden door GONEIM.

Het verzamelen der ostraca te Deir el-Medine werd voltooid. In een laag ter dikte van twee à vijf m en drieduizend m² groot vond BRUYÈRE tweeëntwintighonderd nieuwe stukken. De ontgraving en bestudering van de helling van de heuvel van Goernet Moerai tegenover de Ptolemaeïsche tempel van Hathor voltooide de onderzoekingen van 1940. Elf graven en huizen met twee verdiepingen uit de tijd van Toetmosis I en sindsdien bewoond, veranderd en beroofd kwamen te voorschijn. Mummies, vaatwerk, stukken hiëratische papyri en tweehonderdzeventig nieuwe Ramessiedische ostraca met veel magische teksten tegen schadelijk gedierte bracht BRUYÈRE aan het licht. In het laatste seizoen kon hij zijn werk niet hervatten.

Ook thans copieerde de Survey de versiering van de tempel te Medinet Haboe.

Orientalia 20, 1951, 472-475 en 22, 1953, 87-89.

B. BRUYÈRE, *Deir el Medineh. — Mission française 1950-1951*: JANSSEN, 1952.
——, *Deir el Médineh. 1950-1951*: JANSSEN, 1952.
S. SAUNERON, *Ostraca et papyrus trouvés à Deir el-Médineh en 1950/'51*: JANSSEN, 1952.

Voor het seizoen 1952-1953 zie men: Orientalia 23, 1954, 66-67.

**43** — *Karnak*.

**a)** 1946-1948.

Onder leiding van H. CHEVRIER werden (naast zijn verdere arbeid) aan en bij de grote tempel de volgende werkzaamheden verricht.

Uit de derde pyloon werden de vroegere blokken (Achttiende Dyn.) verder verwijderd. Van de tweede, die dreigde in te storten, vatte men de Zuidelijke helft aan. Zijn bouwer, Horemheb, bleek veel stenen uit Achnaton's tempel als opvulling gebruikt te hebben, die ten dele weer met zorg samengevoegd waren.

Het mooie albasten boottempeltje van Amenhotep I is ten Noorden van de eerste pyloon weer opgebouwd. Niet ver daarvan werden de beide deuren uit de tempel van Medamoed, gevonden in de funderingen van de Ptolemaeïsche tempel, opgesteld, daar men ze om veiligheidsredenen niet ter plaatse wilde laten. Eén draagt reliëfs van Sebekemsaf.

Peilingen werden gedaan ter datering van de twee laatste pylonen. De negende werd waarschijnlijk door Horemheb gebouwd, de tiende — tot nu toe ook aan deze koning toegeschreven — misschien door Amenhotep III, van wie ook de granieten deuren en de Zuidelijke kolos stammen, tenzij zijn pyloon onder Horemheb door een andere vervangen werd.

De Epigraphic Survey uit Chicago werkte in de grote tempel en de Chonstempel.

AJA 51, 1947, 192-193 en 53, 1949, 43; Orientalia 17, 1948, 536-537.

H. CHEVRIER, *Rapport sur les travaux de Karnak*: JANSSEN, 1947, nr 54.
——, *Rapport sur les travaux de Karnak (1947-1948)*: JANSSEN, 1947, nr 55.
——, *Rapport sur les travaux de Karnak, 1947-1948*: JANSSEN, 1949, nr 773.

**b)** 1948-1950.

Het tempeltje van Achoris vóór de eerste pyloon werd in 1949 onder leiding van CHEVRIER blootgelegd. Het blijkt zich naar het Westen uit te strekken onder de huidige weg. Verschillende graffiti werden door P. LACAU aan het licht gebracht. In de grote hof van de tempel vond men bij de tweede pyloon een dozijn blokken uit de boottempel van Toetmosis III.

In 1948-1949 beëindigde men het leegruimen van het Noordelijke gedeelte van de Zuidelijke toren in de tweede pyloon. Hij bleek hol te zijn: de Oostelijke en Westelijke gevelmuur bevatten slechts een dubbele laag stenen. Onderin werd een binnenmuur aangetroffen. Als opvulling van de toren kwamen duizenden hergebruikte blokken zandsteen van Achnaton te voorschijn, die goed bewaard zijn. Ook in de muren zelf waren blokken opnieuw benut. Het hoofd van een beeld van de ketter-koning vond men in het benedenste deel van de pyloon, dat uit stukken steen bestaat, tot op 3,60 m beneden het niveau van de zuilenzaal gaat en zelf weer rust op een laag geel zand. Men ving aan met de herbouw van het onderhavige gedeelte.

Er werd verder gewerkt aan het leegruimen van de Noordelijke toren van de derde pyloon. Blokken en zuilenfragmenten bleken ook hier opgeofferd. Met het oog op het vervaardigen van een plattegrond werd het gebied van de vierde en vijfde pyloon schoongemaakt. Een mooie koningskop van donkergrijs graniet kwam aan het licht. In het grote centrale gedeelte van de grote tempel, de zogenaamde „hof van het Middel-Rijk" trof men verschillende fraaie stukken aan: een offertafel van Toetmosis III uit graniet, een grensstèle van Sesostris I en een kalkstenen offertafel van dezelfde.

A. VARILLE onderzocht in 1949 de vele blokken albast, die de „as-tempel" van Amon, een zaaltje geheel achterin de Amonstempel, bevolkten. Onder andere bevonden er zich de fragmenten van een grote offertafel van ongeveer 1,30 m hoog, waarop afbeeldingen van de overstromingsgod en de cartouche van Toetmosis III voorkomen en die men via een trap kan beklimmen. In vier in de vloer uitgespaarde bewaarplaatsen waren stukken van beelden en van een obeliskje zorgvuldig gedeponeerd. De zalen achterin de tempel (Noordoostgedeelte) werden gedeeltelijk ontruimd in 1949 en 1950 en bestudeerd door LACAU. Men treft er botanische voorstellingen en kasten op consoles aan.

VARILLE rangschikte in 1949 de stenen van de ringmuur van Toetmosis III om de grote tempel en nam de nog onuitgegeven voorstellingen (Ramses II) ervan op. Van de gang tussen de tempel en de muur werd het Oostelijke deel ontgraven.

CHEVRIER en VARILLE legden de kapellen van Toetmosis III, die tegen de buitenkant van de Oostelijke ringmuur van de grote tempel gebouwd zijn, en hun omgeving bloot. Zij vormen tezamen de door een zuilengang omgeven zogenaamde „Oostelijke tempel" van Amon, na deze pharao versierd of vergroot door Ramses II, Nectanebo I, Trajanus en Domitianus. Van twee obelisken van Hatsjepsoet, misschien de grootste van Karnak, werden de fragmenten en fundamenten bewerkt. Een bakstenen constructie, volgens CHEVRIER een pyloon, werd meer naar het Oosten ontgraven. Ook kwamen een Egyptisch en een Romeins altaar, het laatste met „hoorns", een trap en een Grieks graffito aan het licht. BARGUET ontdekte in 1950 een basis van ongeveer vier m². Hier moet de obelisk gestaan hebben, die thans voor Sint Jan van Lateranen in Rome prijkt.

In de ontgraving van de grote omheinde ruimte ten Noord-Oosten van de Amonstempel richtte CHEVRIER zich op het Oostelijke deel. Daartoe en om te geraken tot de grote zonnetempel van Achnaton (Naga Fokani) zette hij koers naar de kapel van Osiris, „de Heerser der eeuwigheid".

In 1949 en 1950 vond hij twee zuilenbases, een hoeveelheid Osirisbronsjes, een beeld van een deurwachter van de Amonstempel (geelachtige kalksteen) en een Ptah, een late stèle, waarop het veld Amon wordt aangeboden, en een mooi stuk van een beeld van Amenemhat Soerer.

Men voltooide in 1949 de wegruiming van de fragmenten, die zich bevonden op de ruïnes van het gebouw van Taharka aan de Noordwesthoek van het heilige meer. Men rangschikte blokken, afkomstig uit de omheiningsmuur van de grote tempel, en vond ook fragmenten van het gebouw zelf, waaronder de delen van een deur. Deze vertoont een fraai reliëf en de cartouches van de usurpator Psammetichus II. De voorkanten van het gebouw werden blootgelegd en schoongemaakt. Buiten de kamers van het Noord-Westen, die met een trap te bereiken zijn, trof men in het interieur slechts een opvulling met aarde aan en Ethiopische steunmuren met veel opnieuw verwerkte stenen, parallel met die van de voorzijde. Van dergelijke muren, die van Sjabaka bleken te stammen, ontdekte men er ook in de Oostwand, die overigens uit verschillend bewerkte stenen bestaat en die waarschijnlijk aan het oog onttrokken was. De toegang tot het gebouw vond via het Oosten plaats.



VARILLE onderzocht de vier kolossen bij de tiende pyloon in 1950. Twee van kalksteen staan aan de Noordkant en dragen weliswaar de naam van Ramses II, maar stellen een voorganger voor. Van de twee van rode zandsteen aan de andere zijde, de Zuidelijke toegang tot de tempel van Karnak, is de ene geüsurpeerd door Horemheb, de andere — met zijn zevenentwintig m de grootste van Karnak — vervaardigd door Amenhotep III. De Noordelijke missen alleen het hoofd, maar van de Zuidelijke resten ter plaatse slechts voeten en voetstuk, waarop inscripties voorkomen, die van veel belang voor het begrip Ka zouden zijn. Bij de buitenzijde van de pyloon vond men vele honderden stukken van beelden.

De door CHEVRIER in 1948 ontgraven Westpoort van de tempel van Opet is door VARILLE bewerkt en door de tekenaars van de Service geheel vastgelegd. Nectanebo versierde hem en de Ptolemaeën brachten er nieuwe teksten op aan, onder andere over een grendel in de vorm van een leeuw, die als verdediger van de tempel optreedt (vergelijk C. DE WIT, *Le rôle et le sens du lion dans l'Egypte ancienne*, Leiden, 1951, 83).

Op instructie van CHEVRIER legde men de ramssphinxen van de Zuidelijke sphinxweg, die min of meer begraven waren, vrij. Hier en daar vertoonde zich een bakstenen muur om de weg heen.

Copiëringen en bestuderingen vonden plaats in en aan de tempel van Sesostris I en de boottempel van Hatsjepsoet (LACAU en CHEVRIER) en de Amons- (R. A. PARKER en G. R. HUGHES van het Oriental Institute, L.-A. CHRISTOPHE voor het Franse Instituut te Kaïro, H. H. NELSON) en de Chonstempel (C. KUENTZ en P. CLÈRE van het Franse Instituut en PARKER en HUGHES). Orientalia 19, 1950, 363-367.

H. CHEVRIER, *Rapport sur les travaux de Karnak, 1948-1949*: JANSSEN, 1949, nr 774.
——, *Rapport sur les travaux de Karnak 1949-1950*: JANSSEN, 1950, nr 1241.
H. H. NELSON: zie **42a**.
A. VARILLE, *Quelques notes sur le sanctuaire axial du grand temple d'Amon à Karnak*: JANSSEN, 1950, nr 1585.
——, *Description sommaire du sanctuaire oriental d'Amon-Rê à Karnak*: JANSSEN, 1950, nr 1586.
P. BARGUET, *L'Obélisque de Saint-Jean-de-Latran dans le temple de Ramsès II à Karnak*: JANSSEN, 1950, nr 1199.
A. VARILLE, *Deux bases de Djedthotefankh à Karnak*: JANSSEN, 1950, nr 1587 (Tweeëntwintigste Dyn.).
J. LECLANT, *Quelques données nouvelles sur l'„édifice dit de Taharqa", près du Lac Sacré à Karnak*: JANSSEN, 1950, nr 1410.

**c)** 1950-1951.

Van het voorjaar 1950 tot 1951 geschiedde het volgende.

In de grote tempel maakte men onder verscheidene sphinxen van de grote hof (Westelijke zijde) enige van de hergebruikte blokken vrij: men ziet er de hogepriester Painedzjem, zoon van Pianchi, op offeren aan Amon Ra.

Het werk aan (en bij) de derde pyloon werd voortgezet; de blokken en fragmenten stammen van koningen uit de Twaalfde en Achttiende Dynastie. Drie stukken van een nieuwe stèle van Amosis kwamen te voorschijn. Terwille van de genoemde plattegrond zijn de Noordelijke en Zuidelijke delen van het centrale gedeelte van de tempel uitgegraven. In het Zuiden is het bestaan van een rij zalen, verscheidene met zuilen, gebleken — met één toegang, in het Westen? —. Midden in de „hof van het Middel-Rijk" vormen drie granieten drempels de enige resten van het oorspronkelijke gebouw. Men ontruimde het terrein rondom de fundamenten en trof zwaluwstaart-verbindingen aan. Verscheidene blokken graniet uit de boottempel van Philippus Arrhidaeus zijn gevonden en zullen worden teruggeplaatst.



De ontruiming van de zalen achterin de tempel (Noordoostgedeelte) werd voltooid; een mooie granieten kop kwam voor de dag.

Aan het einde van het seizoen 1949-1950 vervolgde men de beschreven opgravingen (Naga Fokani, kapel van Osiris) in de richting van de Oostelijke bakstenen ringmuur. Een Ethiopisch cubusbeeld van Pesdimen, een laat kalkstenen beeldje van een persoon in Macedonisch gewaad met een schoof in de hand, Osirisbronsjes, waarvan sommige in een soort kistjes van aardewerk, en een cylinder uit aardewerk met deksel vormden de buit. Men stuitte op een bouwwerk van Necho met een gang in het midden en galerijen, dat lager ligt dan de vloer van het nabije Ptolemaeïsche gebouw. Het gebruik van gebakken stenen hier en in een misschien gelijktijdige muur om een kapel van Osorkon (zie beneden) is zeer opvallend, omdat de wetenschap het vóór de Romeinse tijd in het algemeen niet kende. Het inwendige bestond waarschijnlijk uit kleine cellen van tegen elkaar leunende bakstenen. Ten Noord-Oosten van dit gebouw trof men vele brokstukken van baksteen aan, ten dele beschilderd. Het zoëven vermelde Ptolemaeïsche bouwwerk werd aan het einde van de campagne van 1950 blootgelegd. Het is opgetrokken uit ten tweede male verwerkte Ethiopische blokken, omgeven door een samenstel van bakstenen muren en versierd door Ptolemaeus XIII ter ere van Osiris. De ontmanteling van de Oostelijke Ethiopische zuilengang (Taharka) werd mogelijk. Deze is van dezelfde aard als die van het Noorden. Met name werden de twee ingestorte zuilen opbouwbaar. Aan de Noordkant lag een gebouw, dat dezelfde Ptolemaeus eveneens voor Osiris oprichtte en dat waarschijnlijk een voorganger uit de Vijfentwintigste Dynastie vervangt.

In 1951 richtte men zich op het terrein ten Noorden van een denkbeeldige lijn tussen de tempel van Osiris, de Heerser der eeuwigheid, het kapelletje van „Osiris Wennefer, die in de isjedboom is" en de Noordoosthoek van de grote bakstenen ringmuur van Nectanebo. Door de laatste heen kon men de weg naar Naga Fokani bereiken; muren van hetzelfde materiaal en stukken zandsteen, speciaal zuilentrommels, kwamen voor de dag. Tussen de twee bouwwerken in constateerde men de ligging van twee nieuwe kapellen. Oorspronkelijk bevonden zich vóór de vier constructies hoven en zuilengangen en waarschijnlijk een verbindingsweg.

De ruimten tussen de zuilen vóór het kapelletje van Osiris zijn opgevuld geweest met bakstenen. Men bereikte het via een kleine rij hoven: van de toegangspoort vond men, evenals van het gebouwtje zelf, stukken zandsteen.

De namen van Amenirdis en Sjepenwepet werden opgespoord, evenals een afbeelding van de betreffende Osiris met Amon en Moet en een stuk van een groep, die Isis met Horus in grijze speksteen voorstelt. Een tien m ten Noord-Oosten van dit tempeltje vond men de resten van een ander, gelegen op een platform, waarheen een trap leidde. Ervóór was een hof gebouwd met vier bundelvormige zuilen van aarde, aangebracht op een zandstenen kern en wit bepleisterd. De twee overeindstaande posten van een beschilderde deur en stukken van een groot zandstenen venster met cartouches van Hatsjepsoet werden aangetroffen.

Een twintig m ten Westen van het tempeltje van Osiris bleek in 1951 de ligging van een kapel met twee onderling verbonden vertrekken en een voorhof en poort. De muren waren grotendeels gemaakt met doorgezaagde zuilentrommels en omhuld door gebakken stenen (zie boven). Men vond onder meer vele blauw geschilderde stukken uit de zoldering. Op de Westzijde van de voorgevel zijn twee priesters in reliëf afgebeeld; één is van koninklijke bloede en heet Takelotis. Ook de Oostkant vertoont reliëf: twee Osiriszuilen naast de poort en de naam Osorkon Meriamon. In het Westelijke vertrek ziet men Taöeris, een stoet, waarin de zeven Hathoren met bloemen, sistra en tamboerijnen [4]), die ontvangen wordt door een aap, en de Horusvalk in het bosje. Op verspreide blokken kon men scènes reconstrueren, waarin aan de koning het leven gegarandeerd wordt (overgieting met water

[4]) Vgl. H. P. BLOK, *De beide volksverhalen van Papyrus Harris 500 verso,* Leiden, 1925, spec. 176-178; F. W. VON BISSING-H. P. BLOK, ZÄS 61, 1926, spec. 83-90 en H. BONNET, *a.w.,* 282.



en overhandiging levenssymbolen). Het andere vertrek geeft behalve koningsnamen die van Sjoe en van Orisis „die de isjedboom opent" [5]).

In 1951 werd de hele omgeving van de tempel van Osiris, de Heerser der eeuwigheid, ontgraven. Vóór de stenen gevel lag een complex van bakstenen met zuilenhoven. De buitenpoort gaf de naam van Nechbet en afbeeldingen van een vrouw tegenover Amon en van Montoe te zien. Ook bij deze tempel was ouder materiaal gebruikt. In de onderhavige sector kwamen verder onder meer aan het licht een onuitgewerkt beeldje van een fluitspelende bochelaar, uraeuskoppen, stukken van koningsbeelden, bijv. van Amenhotep II (roze graniet) en Toetmosis III, een voetstukje met de namen van een koningszoon en de vrouw Wadzjitchaiti, de zetel van een grijs granieten beeld, een zwart granieten stèle met een tekst over bouwwerken, een zandstenen exemplaar, waarop de zonneschijf met twee armen en een god en godin met leeuwe- en kattekop, een stuk reliëf met „Mehit, die in Thebe is" en Moet en Amon, twee zandstenen kalven, waarop de koning met Atoem en Montoe vóór Osiris, grote vaatwerken en zuilentrommels. De gehele Noordoostsector in kwestie heeft blijkbaar een Osiriaans karakter. Van Osorkon af ontwikkelen zich de kapellen met plaatselijke, speciale cultus, welke voortduurt tot in de late tijd. In het uiterste Oosten staat aan de stenen muur van Toetmosis III, die om de Amonstempel heen loopt, naar het Noorden gericht een eenzame Osirismummie, waar nog in Ptolemaeïsche tijd inscripties op aangebracht werden.

De bestudering van het gebouw van Taharka werd voorjaar 1950 voltooid. Ten Zuid-Oosten kon men het bestaan van een ongeveer anderhalve m dikke bakstenen muur vaststellen. Op een vijftien m naar het Oosten wordt hij onderbroken door de opening naar een anderhalve m brede trap, die naar het heilige meer voert, loodrecht op de steunmuur daarvan. Daarna gaat de genoemde muur Noordwaarts. Ook de zogenaamde „Nijlmeter" blijkt in direct verband met Taharka's gebouw te staan. Een opgang, die de Oostwand van het bouwwerk verborg, leidde naar een hoge poort in het bovenste deel van de wand. Een bakstenen muur, die van West naar Oost loopt, werd ontgraven; op verscheidene plaatsen waren zijn bak- door gebakken stenen vervangen, met name bij een poort. Verschillende bouwelementen kwamen aan het licht, waaronder het kalf van de centrale ingangspoort van het gebouw en stukken van een wijdingsinscriptie, die „Horachte van het dak van de Amonstempel" noemt.

CHEVRIER groef een gang langs de funderingssteunen van de Westelijke toren, Zuidkant, van de zevende pyloon. Slechts één opnieuw gebruikte steen was van buiten af te zien. Langs twee zijden der fundamenten van de Oostelijke obelisk vóór de pyloon dolf men eveneens gangen. Onder het granieten voetstuk trof men zes rijen grote blokken zandsteen aan; uit de opslagplaatsen bij de funderingen kwamen enige vazen en een massief albasten cylinder te voorschijn. Onderzoekingen van de achtste pyloon leverden gebroken vazen op. Bij de tiende bleken zowel de Noordelijke als de Zuidelijke kolossen van Amenhotep III te zijn.

VARILLE bestudeerde de tempel van Opet verder, die op een onderbouw met een reeks crypten ligt. De heiligdommen, zijkamers en zuilenzaal werden schoongemaakt ter wille van het reproduceren van de Ptolemaeïsche voorstellingen en teksten. In de fundering van dit gedeelte trof men architraven van Taharka aan. De ruïnen van hof, pyloon, voorhof en propyloon in het Westen waren in 1948 door CHEVRIER blootgelegd. Met het oog op de vaststelling van de plattegrond zette men deze werkzaamheden voort. Het gebouw schijnt in de huidige vorm uit de Dertigste Dynastie te stammen, maar reeds in de Achttiende stond er een heiligdom van Opet. Onder de vloer van de hof werd een Ramessiedisch beeld van een priester gevonden.

Werk aan de Chonstempel ging verder. In 1951 verrichtte CHEVRIER verscheidene pei-

[5]) Deze titel komt ook voor op zuilentrommels, gevonden tussen het kapelletje van Osiris Wennefer en de tempel van Osiris, de Heerser der eeuwigheid. Zie voor isjedboom en Osirisgraf: H. BONNET, *a.w.,* 84, r; E. LEFÉBURE, *Sphinx* V, 1902, 5 en 9; J. LECLANT, Orientalia 20, 1951, 461 vergelijkt Pap. Bremner Rhind, coloph., 6. Voor het openen (dus niet: splijten) van de isjed raadplege men: LEFÉBURE, 65-76; Pap. Leiden I 344 vo, v, 5 (de zonnegod, „die te voorschijn komt, nadat hij de i. geopend heeft". Wij danken de kennis van deze tekst aan een college van Prof. Dr A. DE BUCK); *Urk.* IV, 384, 14 en 587, 10 (mededeling van Dr J. ZANDEE); Pap. Berlijn 3014 en 3053 (P. 3053), XVII, 2 (genoemd: WB I, 136, 8) en id. 3055, XXV, 1.

lingen langs het voornaamste bekken van de Moettempel. Onder de vondsten hier en elders noemen wij enige mooie fragmenten van de bekende Moet-Sechmet, een stuk van een zandstenen beeld, dat Amenope met een kleinere persoon voorstelt, de rugpijler van een beeld van de schrijver Menena en hergebruikt materiaal van Toetmosis III.

Orientalia 20, 1951, 457-468.

H. Chevrier, *Rapport sur les travaux de Karnak 1950-1951*: Janssen, 1951, nr 1713.
J. Leclant, *Les inscriptions „éthiopiennes" sur la porte du IVe pylône du grand temple d'Amon à Karnak*: Janssen, 1951, nr 1912 (in de late tijd gerestaureerd).

**d)** 1951-1952.

Chevrier wijdde zich aan de vrijmaking van de poort van de tweede pyloon in de Amonstempel. Daartoe haalde hij uit de chaos van de Noordelijke toren een tweehonderdvijftig blokken zandsteen en twee stukken van een architraaf met namen van voorafgaande vorsten. Een architraaf werd van op deze toren teruggebracht op de dichtstbijzijnde kolommen van de zuilenzaal.

Uit de Noordtoren van de derde pyloon kwamen blokken van twee vroegere koningen te voorschijn. Het onderste deel van de genoemde stèle, met aan beide kanten dezelfde tekst, werd nu bijna compleet.

Men werkte aan de bepaling van de plattegrond van Toetmosis III's „feestzaal" (Zuidelijke deel). Twee peilingen langs de Noord- en Zuidoostelijke hoeken van de omheiningsmuur bleven zonder resultaat.

In de Noordoostsector baande men zich de weg verder in de richting van Naga Fokani. Chevrier vond een papyrusvormig altaar en bakstenen constructies met brandsporen. De Noordoostelijke hoek van de Oostelijke Ethiopische zuilengang kwam bloot. De twee papyrusvormige kolommen ter hoogte van 9,50 m werden weer opgericht; hun versiering gelijkt op die van Taharka's zuilen, welke in Karnak Noord en Luxor aangetroffen worden en — ondanks de andere afmetingen — welke in de grote hof van Karnak staan. De bakstenen voormuur van de nabije tempel van Ramses II, die de rol van pyloon vervulde, bleek aan iedere zijde een diepe nis te hebben. In een ter plaatse aangetroffen kalkstenen groep van Amon en Moet was merkwaardigerwijs het benedendeel van een leistenen godenpaar ingevoegd.

Enige tienduizenden blokken uit een constructie van Amenhotep IV, op verschillende plaatsen in Karnak aan de dag gekomen, werden door Heyler en Mazade naar thema's gerangschikt. Van de verschillende voorstellingen beelden wij er één af (Pl. LXII). Mevrouw P. Clère copiëerde een zestigtal blokken van een rij kapellen van Amenhotep I, die waarschijnlijk vervangen werden door Toetmosis III. De Zwitserse opgravingen onder H. Ricke gingen voort met de tempel die „Lepsius 16" wordt genoemd en legden twee zuilenrijen bloot, terwijl de Survey van Chicago een deel van zijn werk (grote tempel) voltooide.

Orientalia 22, 1953, 83-87.

A. H. Gardiner, *Tuthmosis III returns Thanks to Amūn*: Janssen, 1952 (gereconstrueerde inscriptie uit de feesthal).

Voor het seizoen 1952-1953 zie men: Orientalia 23, 1954, 64-65.

**44** — *Tod*. Opgravingen van het Louvre en het Franse Instituut te Kaïro. 1948-1950.

Ten Oosten van de plaatselijke koom groeven F. Bisson de la Roque, J. Vercoutter en P. Barguet in de Zuidelijke en de Noordelijke necropolis. In de eerste bracht men graven van één of meer bepleisterde en beschilderde en als regel gewelfde kamers te voorschijn. Het geheel dateert uit de Achttiende Dynastie en was geplunderd. In de tweede werden cirkelvormige, zeer onontwikkelde graven van twee m doorsnee aangetroffen uit de Tweede Tussenperiode. Het lichaam ligt gevouwen in een grote wan met het hoofd naar het Oosten. Dierenoffers, op het graf gebracht, waren nog aantoonbaar.

In 1950 groef de expeditie in het tempelterrein. Een zandstenen tempeltje van Toetmosis III met zuilen eromheen, dat als rustplaats voor de boot van de plaatselijke god Montoe diende en dat in 1947-1948 ontdekt was, werd ontmanteld. Verschillende pharao's restaureerden het; twee inscripties uit de tijd van Ramses III vermelden een contrôle der tempels van Midden- en Boven-Egypte en eventueel hun herstel. In 1951 en 1952 kon niet ter plaatse gewerkt worden.

Orientalia 19, 1950, 361-362 en 22, 1953, 83.

J. Vercoutter, *Tôd (1946-1949). Rapport succinct des fouilles*: Janssen, 1952.
P. Barguet, *Quelques tombes du massif nord de la nécropole de Tôd*: Janssen, 1952.
——, *Tôd. Rapport de fouilles de la saison février-avril 1950*: Janssen, 1952.

**45** — *Karnak Noord*. Opgravingen van het Franse Instituut te Kaïro.

**a)** 1949-1950.

Onder leiding van C. Robichon had men bij de bestudering van een Ptolemaeïsche zuilengang stenen aangetroffen met de namen Amenirdis en Sjepenwepet. Zij waren afkomstig uit een gebouw van de godsvrouw, dat aan de buitenkant voorstellingen van Amon en de vrouw vertoonde en niet-vrijstaande Hathorzuilen. Binnenin was een Sedfeest afgebeeld. De godsvrouwen schijnen dus alle koningsrechten gehad te hebben.

Onder het slijk beneden de onderbouw der zuilengang werden stukken van een kalkstenen rij zuilen van vóór Amenhotep III en van bakstenen constructies gevonden. Van daar uit kan men langszij de onderbouw van de Oostelijke obelisk van die koning komen, onder welks voetstuk en basis men 4,50 m dieper zeven lagen grote blokken ontgroef.

In 1950 legde men de voorzijde van een reeds bekende kapel ten Zuiden van het complex van Montoe bloot, waarop figuren van Hapi staan met cartouches van Taharka.

Orientalia 19, 1950, 368-369.

L.-A. Christophe, *Karnak-Nord. III (1945-1949). Fouilles conduites par C. Robichon*: Janssen, 1951, nr 1716.

**b)** 1950 en 1951.

In 1950-1951 gingen Robichon, P. Barguet en J. Leclant verder met de bestudering van het voorste deel van de tempel van Amon Ra - Montoe en kwamen onder andere tot de plaats, waar de toegangspoort tot de eigenlijke tempel van Amenhotep III stond.

De fundamenten der Ptolemaeïsche zuilengang zijn door de vroegere bebouwingen heen aangelegd: van Amenhotep III pyloon en muur, toegangsweg en voetstukken der obelisken en van Taharka een „kiosk" in de voorhof en waarschijnlijk een gebouwtje voor Harpra (zie Bonnet, *a.w.*, 275 en 476-477). Deze manier van bouwen had een verandering in het archaeologische onderzoek ten gevolge, opdat niet de oudere, brozere resten verloren gingen. De blokken der funderingen waren onder andere afkomstig van ter plaatse opgerichte poorten en zuilen van Amenhotep III (met een kroningsstèle van Horemheb) en de „kiosk" en het gebouwtje van Taharka. De kiosk met zijn vier rijen zuilen — vergelijk in het Oosten en Zuiden van Karnak — kon bijna helemaal gereconstrueerd worden. Op de wanden tussen de zuilen waren cultusvoorstellingen en een stoet gouwen van Beneden- en één van Boven-Egypte afgebeeld. Op de poort van het gebouwtje ziet men de godin Raittaöei een kind zogen. Verder kwam er een voorstelling van naakte danseressen aan het licht met grote sluiers in de hand, die muziek maken in papyrusriet.

Ethiopisch waren voorts de granieten bevloering in het centrum, door de Ptolemaeën met zandsteen overdekt, en twee funderingsmassieven aan weerszijden van de toegangspoort tot de zuilengang, beide van oudere blokken en met een bewaarplaats eronder. Uit de laatste kwamen een plaatje met Taharka's naam, kommen van rode terra cotta, een vaas, plaatjes zilver en paarlen. In een tweede ruimte vond men kop en voorpoot van een herkauwer.

De poort naar de tempel van Amenhotep III bleek geheel herbouwd te zijn in de Ptolemaeïsche tijd. Men vond een twintig beelden, meest gebroken, terug, waaronder van Amenemhat III, Amenhotep II (beide zwart graniet) en Ramses IV met Amon (leisteenachtig), een kop van Amon, de vizier Aahmes uit Hatsjepsoet's tijd, Pacherenchonsoe met Montoe, en cubusbeelden van Dzjeddzjehoetiioeëfanch, Montoeëmhat en Pesesjoeper.

Onder de doorgang van de monumentale Noordpoort, versierd door Ptolemaeus III en IV, is nog een deel van de poort uit de Achttiende Dynastie over. Onder hergebruikte blokken werd een stuk van een gouwenlijst aangetroffen. Ten Zuiden van de poort toonde men verscheidene opeenvolgende niveau's, onder meer een beschilderde vloer, aan, die toegang gaven tot de voorhof van Montoe. Aan de Noordkant blijkt een voorpoort te hebben gestaan. De dromos was aan de zijkanten afgesloten door bakstenen muren, waartegen de sphinxen lagen. Midden in de toegangsweg heeft een beeld van Seti II uit rode zandsteen gestaan en één van wit albast, waarschijnlijk van Horemheb. Tussen hen in knielde misschien de figuur van een Mencheperra. De beelden keken in de richting van de tempel en waren vermoedelijk geplaatst in een gebouwtje. Van twee statues van Amenhotep III, die daar vroeger stonden, kwamen talloze stukken in een kuil aan het licht; één was voorzien van een astronomisch instrument. In 1951 zette ROBICHON zich aan de reconstructie van deze twee. Met behulp van stellingen was dit werk al een heel eind gevorderd, toen in December de werkplaatsen gesloten en verzegeld werden. Orientalia 20, 1951, 468-472 en 22, 1953, 87.

*Fouilles de l'Institut français d'archéologie orientale du Caire. 1950-1951*: JANSSEN, 1951, nr 1648.
P. BARGUET, *La campagne de fouilles 1951 à Karnak-Nord*: JANSSEN, 1952.

Voor 1953 zie men: Orientalia 23, 1954, 65-66.

**46** — *Loeksor.*

L. HABACHI, *Clearance of the Area to the East of Luxor Temple and Discovery of Some Objects*: JANSSEN, 1951, nr 1819 (werk in 1937).
G. R. HUGHES, *Recording Egypt's Ancient Documents*: JANSSEN, 1952 (Epigraphic Survey van Chicago).

**47** — *El-Amarna.*

J. D. S. PENDLEBURY, *The City of Akhenaten. Part III. The Central City and the Official Quarters. The Excavations at Tell El-Amarna During the Season 1926-1927 and 1931-1936*: JANSSEN, 1951, nr 1976.
C. H. GORDON, *The New Amarna Tablets*: JANSSEN, 1950, nr 1328 (gevonden in 1933-1934).

**48** — *Amara West* (Soedan). 1947-1949.

Voor de werkzaamheden aldaar, die in December 1949 beëindigd werden, raadplege men pagina 22-24 van dit deel. Orientalia 20, 1951, 352.

H. W. FAIRMAN, *Preliminary Report on the Excavations at Amarah West, Anglo-Egyptian Sudan, 1947-8*: JANSSEN, 1948, nr 451.
B. GRDSELOFF, *Édôm, d'après les sources égyptiennes*: JANSSEN, 1947, nr 124.
P. L. SHINNIE, *Preliminary Report on the Excavations at ᶜAmārah West, 1948-1949 and 1949-1950*: JANSSEN, 1951, nr 2037.

**49** — *Mit Rahine.* 1948-1951.

Bij werkzaamheden van de Service des Eaux vond men in 1948 onder de weg een kalkstenen kapelletje van Seti I. Achterin zit op een troon de god Ptah, geflankeerd door twee godinnen met op hun knieën de koning met oorlogshoofdtooi en scepter (PL. LXIII). Op deze wijze is de pharao ook te Abydos, maar daar en relief, afgebeeld: zie bijvoorbeeld H. FRANKFORT, *Ancient Egyptian Religion,* New York, 1948, frontispiece. Op de muren worden tafrelen uit de dienst van Ptah en Sechmet voorgesteld. In de bijbouw uit latere tijd trof men blokken aan, waarop Sjabaka en Taharka „geliefd door Ptah" worden genoemd. Het werk stond onder leiding van H. ASSAF.

In het seizoen 1950-1951 vond L. HABACHI rondom de kapel vele stukken van beelden en stèles. Er bleek een toegangsweg geweest te zijn met een poort uit late tijd.
AJA 53, 1949, 41; Orientalia 20, 1951, 345-346 en 21, 1952, 238.

**50** — *Abydos.* Service des Antiquités. 1948-1950.

Ter bescherming van de galerijen van het Osireion zette men de draineringswerkzaamheden voort. Tegelijk verstevigde men het fundament van de tempel van Seti I verder door de bouw van een grote muur uit gewapend beton. Orientalia 19, 1950, 489.



O. R. ROSTEM, *The Scheme Planned by the Late Abdel Salam Mohamed Husein for the Protection of the Monuments of Seti I at Abydos. An Appreciation*: JANSSEN, 1950, nr 1502.

**51** — *Kaïro.* 1950-1951.

In Oud-Kaïro werd dicht bij de Sint Barbaraskerk een ingewandsvaas van een Apis gevonden, die kennelijk uit het Serapeum afkomstig is. Een stuk van een stèle uit het Nieuwe Rijk met een gedeelte van een iuridische tekst werd in Haret el-Rom (Darb el-Ahmar) ontdekt. Orientalia 21, 1952, 244.

**52** — *Matmar* en *Assioet.*

G. BRUNTON, *Matmar*: JANSSEN, 1948, nr 381 (vondsten van 1929-1931, o.a. uit het Nieuwe Rijk).
S. BOSTICCO, *Un gruppo di oggetti egiziani entrati nel Museo Egizio Gregoriano provenienti dall' Accademia Americana in Roma*: JANSSEN, 1950, nr 1217 (in 1907 te Assioet verworven; Oude Rijk tot Islam).

**53** — *Wadi el-Allaki.*

J. ČERNÝ, *Graffiti at the Wādi el-ᶜAllāḳi*: JANSSEN, 1947, nr 52 (Nieuwe Rijk).
D. NEWBOLD, *Deraheib Gold Mines*: JANSSEN, 1948, nr 584 (geschiedenis en tegenwoordige toestand).

**54** — *Wadi Araba.*

G. W. MURRAY, *A New Empire(?) Copper Mine in the Wadi ᶜAraba*: JANSSEN, 1952 (bij het Sint Antoniusklooster).

**55** — *Tanis.* Opgravingen van de Universiteit van Straatsburg onder leiding van P. MONTET.

**a)** 1948 en 1949.

In de in 1947 ontdekte tempel van Horus vond men een nieuwe funderingsopslagplaats, die plaatjes en blokjes van verschillende materialen, een baksteen en geglazuurd vaatwerk bevatte.

De Oostmuur van de grote tempel kan door een erin gevonden depot van Psoesennes in de Eenentwintigste Dynastie gedateerd worden. Men vond lemen vaatwerk, paarlen en plaatjes faience. Tussen de omwalling van Psoesennes en de Noordmuur van de grote tempel werden delen van een rechthoekig bekken (achtenvijftig bij achtenveertig m) aangetroffen, dat een heilig meer uitbeeldt en waarvan de twee tot drie m dikke kalkstenen muren met baksteen bekleed waren. De kalksteen, ook die in het bekken, stamt meestal van Pepi II en anderen tot aan Psammetichus I.

In de „Oostelijke tempel" vond men drie granieten geüsurpeerde zuilen uit het Oude Rijk. Men stuitte ook op een ondergrondse waterleiding van tapse, bodemloze en in elkaar gestoken lemen kruiken.

Verder vonden reconstructies plaats. Orientalia 19, 1950, 121.

P. MONTET, *Colliers royaux trouvés dans les tombes de Tanis*: JANSSEN, 1947, nr 218.
——, *Vases sacrés et profanes du tombeau de Psousennès*: JANSSEN, 1949, nr 999.
——, *Les constructions et le tombeau de Psousennès à Tanis*: JANSSEN, 1951, nr 1962.
A. Y. MOUSTAFA, *Reparation and Restoration of Antiquities*: JANSSEN, 1947, nr 225 (masker van Amenemope).
É. DRIOTON, *Inscription énigmatique du tombeau de Chéchanq III à Tanis*: JANSSEN, 1952.
P. MONTET, *La nécropole royale de Tanis à la fin de 1945*: JANSSEN, 1947, nr 221.
——, *La quatrième campagne de fouilles à Sân el Hagar*: JANSSEN, 1947, nr 222 (jaar 1946).
——, *Les constructions et le tombeau d'Osorkon II à Tanis*: JANSSEN, 1947, nr 223.
——, *Tanis. Fouilles de l'Université de Strasbourg*: JANSSEN, 1947, nr 219 (jaar 1947).
J. J. CLÈRE, *Un texte astronomique de Tanis*: JANSSEN, 1949, nr 775 (jaar 1947).
J. YOYOTTE, *Les stèles de Ramsès II à Tanis.* Première partie: JANSSEN, 1949, nr 1148.
——, *Les stèles de Ramsès II à Tanis.* Deuxième partie: JANSSEN, 1950, nr 1618.
——, *Les stèles de Ramsès II à Tanis.* Troisième partie: JANSSEN, 1952.
J. LECLANT-J. YOYOTTE, *Les obélisques de Tanis (deuxième article). Observations concernant la série des obélisques remployés*: JANSSEN, 1950, nr 1415.
P. MONTET, *Les travaux de la mission Montet à Tanis et à Behbeit-el-Hagar en 1948 et 1949*: JANSSEN, 1949, nr 1004.
P. MONTET-A. LÉZINE, *Un nouveau temple d'Horus à Tanis*: JANSSEN, 1949, nr 1005.

**b)** 1949 en 1950.

Ten Oosten van de grote tempel werd over bijna driehonderd m de grote waterleiding („masoera") blootgelegd, die zijn oorsprong buiten het tempelcomplex heeft. Hij loopt diep, langs een grote bakstenen muur, die de „Oostelijke tempel" aan de Oostkant passeert, en over een „woud" van bodemloze of doorboorde aarden kruiken (verg. Ras Sjamra?) heen. Hij komt uit in een stenen put tussen de tempel van Horus en de Oostpoort. Op verschillende punten treft men bij de leiding opslagplaatsen van vaatwerk aan met resten van waarschijnlijk spijsoffers en éénmaal met menselijke beenderen. Van de Semietische gewoonte om funderingsoffers te brengen leverde Tanis meer voorbeelden op. De aanwezigheid van een stenen goot deed vermoeden, dat de put als „relais" fungeerde. De laatste is jonger dan de tijd van Psoesennes en Painedzjem, van wie blokken opnieuw gebruikt waren. Verder werden kruiken en grote ovens met luchtgaten gevonden.

De omgeving van de Oostelijke tempel werd in 1948 en 1949 blootgelegd. De kalkstenen poort van een gebouwtje met vrijstaande en ingebouwde zuilen van baksteen kwam aan het licht, evenals elementen van beeldhouwwerk.

De muur om het heilige meer werd verder ontgraven. Werkzaamheden aan de grote tempel brachten het bovenstuk van een cubusbeeld van Geroe (Tweeëntwintigste Dyn.?), stukken van een kroonlijst en een fragmentje beeldhouwwerk te voorschijn. Men begon verder de vierkanten put te ontruimen.

In 1950 wijdde men zich aan de tempel van Anta. Het achterste gedeelte van het reeds eerder bewerkte gebouw van Ptolemaeus IV werd ontgraven: het achterstuk van zijn bakstenen muur rust op stenen grondslagen. Twee nieuwe funderingsdepots van de koning werden aangetroffen, elk met plaatjes van verschillende metalen en andere materialen, modellen van gereedschappen en andere voorwerpen, alle in uitstekende staat. De vier opslagplaatsen zijn nu zonder uitzondering gevonden, iets, wat vrij zeldzaam is. Aan de achterzijde van de muur achter de tempel bevond zich een installatie voor de waterafvoer.

Een dit jaar gevonden blok draagt een cartouche met daarin de namen Ramses en Psoesennes, waarin MONTET wederom een verbinding ziet tussen de Ramessieden en de Eenentwintigste Dynastie. Orientalia 19, 1950, 496-501 en 22, 1953, 102.

P. MONTET, *Quelques découvertes récentes de Tanis*: JANSSEN, 1951, nr 1957.

**c)** 1951.

Het belangrijkste werk vond plaats in de Noordelijke sector van het grote complex. Ten Westen ervan blijkt een wijk van handwerkslui met goed bewaarde ovens gelegen te hebben. In de as van de Noordpoort vond men de resten van een belangrijk gebouw, ongeveer zestig m lang en dertig m breed, van kalksteen met bakstenen muurvakken, dat voornamelijk door Nectanebo I en door Teos gebouwd is. Men vond er drie beelden van bavianen van blauw en rose graniet; van één waren nog maar enkele stukken over. Psoesennes verving de inscripties van twee door nieuwe en noemt daarin vaak Chonsoe met verschillende namen, bijvoorbeeld „die de plannen uitvoert" (of „de beleidvolle", cf. JEOL III/10, 238); deze god stellen de bavianen dan ook voor. Enige blokken, hergebruikt in de muren van het meer, stammen uit een monument, dat eveneens aan Chonsoe gewijd was en wel door een koning Gemenefchonsoebak („Chonsoe heeft zich een dienaar gevonden").

Met het oog op de publicatie van het graf van Sjesjonk werden de vier bakstenen muren, die het gebouw omringen, weggehaald. Het graf bleek te zijn opgetrokken met opnieuw verwerkte stenen, afkomstig van graven van een Chonsoeheb en een Anchefenamon. De verdere demontering zal de elementen van een nieuw graf brengen, dat tenminste uit het einde van het Nieuwe Rijk stamt.

In het seizoen 1951-1952 kon MONTET de opgravingen niet voortzetten.
Orientalia 21, 1952, 244-246 en 22, 1953, 100-102.

A. LÉZINE, *Le temple du nord à Tanis*: JANSSEN, 1952.
P. MONTET, *Sur une statue de babouin et quelques blocs récemment trouvés à Tanis*: JANSSEN, 1952.



**56** — *Djebel Silsile.*

R. A. CAMINOS, *Gebel es-Silsilah No. 100*: JANSSEN, 1952 (stèle Sjesjonk I).
P. BARGUET, *Les stèles du Nil au Gebel Silsileh*: JANSSEN, 1952.

**57** — *El-Koerroe* (Soedan).

D. DUNHAM, *El Kurru*: JANSSEN, 1950, nr 1291 (koninklijke begraafplaats, ± 860-342).

**58** — *Sennar* (Soedan).

A. J. ARKELL, *Scarab from Sennar*: JANSSEN, 1951, nr 1657 (van Sjabaka).

**59** — *Kawa* (Soedan).

M. F. L. MACADAM, *The Temples of Kawa. I. The Inscriptions*: JANSSEN, 1949, nr 974 (o.a. Taharka en later).

**60** — *Djebel Barkal* (Soedan).

A. J. ARKELL, *Discoveries which suggest the Existence of a Hidden Rock Temple: Colossal Statues Identified in the Sudan. A Sudanese Abu Simbel: Colossal Statues Erected by a Kushite King to emulate the Memorial of Rameses II*: JANSSEN, 1947, nr 8 (Taharka?).

## VIII — Saïtische tijd en later

**61** — *Mit Rahine.*

M. EL-AMIR, *The ΣΗΚΟΣ of Apis at Memphis.* A Season of Excavations at Mīt-Rahīnah in 1941: JANSSEN, 1948, nr 342.

**62** — *Tell Atrib.* 1950.

Van Tachoet, vrouw van Psammetichus II, werd de witte sarcophaag gevonden, volgens de pers door een fellah. Noch de houten binnenkist, noch de mummie waren intact gebleven. Een klein gouden masker, dat op het kleed kon worden vastgenaaid, een diadeem, sieraden, scarabeeën en andere amuletten, gouden vingertoppen en twee kleine wijsandalen vormden de rijke vondst. Orientalia 19, 1950, 495-496.

**63** — *Matarie.* 1950-1951.

Bij een wegaanleg vond men het graf van een hogepriester van Heliopolis, Dzjaara, een kapel gebouwd op de sarcophaag, gelijk het de Saïtische gewoonte is. Aan twee zijden was een uit het Middel-Rijk bekende tekst aangebracht, die lijsten van voorwerpen, zoals kronen en bogen, geeft. De sarcophaag meet ongeveer 2,70 bij 1 m en was doorweekt door het grondwater. Ter bescherming bracht de Service des Antiquités deze en de stenen van de kapel naar het museum te Kaïro. Orientalia 20, 1951, 349 en 21, 1952, 244.

**64** — *Gize.* Opgravingen van de Service des Antiquités onder ABOU BAKR. 1946-1950.

In het jaar 1946-1947 werden, iets ten Westen van de in het vorige seizoen opnieuw uitgegraven mastaba van Tsjeri uit de Zesentwintigste Dynastie, drie km ten Zuiden van de grote pyramide, zeven mastaba's blootgelegd. Zij hebben een onversierde bovenbouw van gele zandsteen en dateren naar het schijnt uit de Dertigste Dynastie of de Ptolemaeïsche tijd. De bovenkant van de deuropening vormt — zeer ongewoon — een gelijkbenig trapezium. Via een ingang en een open hof of een ruimte met een koepeldak komt men in een kamer, waarin de grafschacht uitmondt. Een reusachtige natuurlijke, onversierde holte diende als gemeenschappelijke grafkamer voor alle tombes, waarin blijkbaar families begraven werden. Op de leeggeroofde kisten staan demotische inscripties.

In de nabijheid liggen eveneens graven van afwijkende bouw. De grafkamer, waarin soms nog een houten kist werd aangetroffen, heeft daar de vorm van een langwerpige smalle sarcophaag in de rotsbodem, door een schacht met de buitenwereld verbonden. Twee rotsgraven met houten kisten stammen ook uit de Zesentwintigste Dynastie, waarvan één aan Padipaäst hoorde.

In 1948-1950 werden de werkzaamheden voltooid. Slechts amuletten, sjawabti's en lijkvazen zijn van de grafgeschenken door de plunderaars overgelaten.

Orientalia 19, 1950, 118-119 en 20, 1951, 346.

**65** — *Sakkara*. Opgravingen van de Service des Antiquités.

**a)** 1949 en 1950.

A. HUSSEIN vond in 1949 ten Zuid-Oosten van de eerste boot van Oenas twee ongeveer twintig m diepe Saïtische grafschachten. Bij de ene trof men een ruimte aan, waarop twee grafkamers uitkomen met de sarcophagen van Kanefer, zijn vrouw Nanesbastet en hun zoon Anchhapi, en acht mummies met vier kisten, waarvan één toebehoorde aan Nesbastet, een andere aan Kanefer. De mummie van Anchhapi's zuster, Peset, stond in de voorste ruimte. De andere schacht leidt naar een grafkamer met twee nissen, waarin de mensvormige kisten van Anemhes en Tadiimhotep stonden; deze kamer was oorspronkelijk met één der twee andere verbonden.

Verder vond men godenbeeldjes, sjawabti's, vergulde mummiemaskers, ornamenten, amuletten en sieraden.

A. ABRALLAH nam in 1950 het werk van wijlen A. HUSSEIN over en groef meer in het Oosten dichtbij het klooster van Apa Jeremias. Op verscheidene meters boven het niveau van Oenas' weg vond men Koptische constructies. Onder de hiervoor hergebruikte steenblokken komen vele voor van de hogepriester van Ptah Pahemnetsjer, naar het schijnt uit diens kapel. Een kalkstenen beeld van hem, uitgehakt in de steen, was ook aldus gebezigd.

Orientalia 19, 1950, 119-120 en 492.

SAAD: zie na **18a**.

A. DUPONT-SOMMER, *Un papyrus araméen d'époque saïte découvert à Saqqarah*: JANSSEN, 1948, nr 441 (vondst van 1942).

J. E. BRINTON, *New Finds at Sakkarah*: JANSSEN, 1949, nr 761.

A. BATRAWI, *Remains of the Ka-Nefer Family, A scribe of Ptah's Temple at Memphis During the XXVIth Dynasty*: JANSSEN, 1950, nr 1205.

**b)** 1951 en 1952.

J.-P. LAUER heeft de door A. MARIETTE ontdekte Griekse beelden in de dromos van het Serapeum weer ontmanteld voor een publicatie. Verschillende klassieke wijsgeren en dichters ziet men daar in een halve cirkel zitten. Als getuigen van het Ptolemaeïsche syncretisme aanschouwt men er verder figuren uit Dionysische optochten: een cerberus, een leeuw en leeuwin en twee pauwen, alle bereden door een jonge Dionysus, die wijnranken en druiven treedt. Bij het bestuderen van de funderingen kwam een verminkt hoofd aan het licht.

Orientalia 21, 1952, 238-239 en 22, 1953, 93-94.

C. PICARD, *Les originaux retrouvés des statues grecques du Sérapeion de Memphis*: JANSSEN, 1952.

Voor het seizoen 1952-1953 zie men: Orientalia 23, 1954, 69 en 70.

**66** — *Karnak Noord*. Opgravingen van het Franse Instituut onder C. ROBICHON. 1948-1951.

Sinds 1945 werd gewerkt ten Westen van het complex van Montoe en ten Noorden van de kalkstenen poort met namen van Toetmosis I en Amenhotep II. Deze hele sector ligt in een zeer grote ommuurde ruimte uit het begin der Achttiende Dynastie. In het midden schijnt een belangrijk monument gestaan te hebben, waarschijnlijk een bakstenen toren van het zikoerrat-type met een stijgende toegangsweg. De resten van een verbrande kapel met aarden zuilen, waarvan sommige met een stenen bekleding, werden onderzocht. Het met witte kalkmelk bedekte gebouw was ouder dan Nectanebo, maar later dan Necho en werd waarschijnlijk tijdens de eerste Perzische inval verwoest. Men vond erbij gouden staven en een stuk van een plaatje, dat in inlegwerk een Semiet uitbeeldt.

In de periode 1949-1951 bestudeerde men de ruïnes van het platform vóór de tempel van Montoe en constateerde, dat daar een Ptolemaeïsche zuilengang heeft gestaan (verg.



**45a**). De bevloering tussen de vier rijen zuilen rust in het midden op rood graniet, aan de zijkanten op witte stenen. Slechts enige resten van de bovenbouw zijn over; vaak ziet men opnieuw gebruikte stenen van de onderbouw. Een demontering van de laatste aan de Oostzijde bracht zijn constructie aan het licht. Over een negentien m lengte en 2,60 m breedte telt de bovenste van zes lagen vijfenveertig grote blokken, afkomstig uit een groeve. De andere lagen bestaan uit allerlei herverwerkte blokken van zeer verschillende vormen en afmetingen, die met zorg tot een geheel zijn samengevoegd. Zo zou men er ergens het model van een stier in kunnen herkennen met twee insnijdingen in het blok, dat zijn borst vormt; er zouden meer van dergelijke formaties aan te wijzen zijn.

Onder de zuilen waren de stenen naar het schijnt telkens tot een groot massief verenigd. Op fragmenten van een zuilenrij, die ook opnieuw benut waren in de lagen, ziet men de koning tegenover de godheid, cultusvoorstellingen en een rij gepersonifiëerde gouwen; een Ptolemaeër was hier als usurpator opgetreden. De onderbouw rustte op een laag zand, waarin men vier ticheltjes vond en die in een bak met een bodem van slijk (ten gevolge van het grondwater) lag. In het slijk waren nog sporen van voetstappen te zien. Bij verder onderzoek van de funderingen in het laatste seizoen bleek, dat in de drie andere de, meest hergebruikte, blokken op dezelfde wijze op elkaar gelegd waren als in de Oostelijke; zij vormden afwisselend dikkere en dunnere pakken. Onder in de funderingsgleuven was het waterniveau met een lijn aangeduid. Zes met goud belegde blokjes kwamen toen voor de dag.

C. DESROCHES-NOBLECOURT verifiëerde in 1949 de copieën der versieringen van de grote poort van Philopator ten Noorden van de tempel van Montoe.

Orientalia 19, 1950, 367-369 en 20, 1951, 468-469.

CRISTOPHE en FOUILLES ......: zie na **45**.

**67** — *Westelijke woestijn*.

A. FAKHRY bestudeerde in 1949 de monumenten van El-Haiz, een vijftig km ten Zuiden van El-Bawiti, verder. Hij vond een nieuwe tempel van natuursteen in het gebied van Farafra en militaire posten met sporen van constructies te Aboe Munkar en El-Dalla. Architect I. ABD EL-AZIZ restaureerde aan de tempel van Hibis (El-Charga).

Onder leiding van P. LABIB, directeur van het Koptische museum, werd in 1951 de koom ten Oosten van de grote kerk te Aboe Mina ontgraven. Dit terrein van de Heilige Menas ligt tachtig km ten Westen van Alexandrië. Een constructie en een oven van bakstenen kwamen aan het licht. Flesjes van Menas, afgebeeld tussen twee kamelen, en vormen ervoor, stukken mozaïek en gekleurd glaswerk, Alexandrijnse munten uit de vijfde tot de zevende eeuw en aardewerk werden gevonden, benevens vele Romeinse putten.

Orientalia 20, 1951, 349-350 en 22, 1953, 103.

A. FAKHRY, *Desert Researches*: JANSSEN, 1951, nr 1640 (public. uit 1947).

——, *Recent Archaeological Discoveries in the Egyptian Deserts*: JANSSEN, 1949, nr 840.

——, *The Egyptian Deserts. Bahria Oasis II*: JANSSEN, 1950, nr 1302.

——, *The Necropolis of El-Bagawāt in Kharga Oasis*: JANSSEN, 1951, nr 1772 (vierde-zesde eeuw).

Voor het seizoen 1952-1953 zie men: Orientalia 23, 1954, 75.

**68** — *Wadi Hammamat*.

A. DUPONT-SOMMER, *Une inscription araméenne inédite de l'Ouâdi Hammamat*: JANSSEN, 1949, nr 832 (vijfde eeuw).

**69** — *Assoean*.

A. DUPONT-SOMMER, *La collection des ostraca araméens recueillis par Clermont-Ganneau à Éléphantine*: JANSSEN, 1949, nr 831.

**70** — *Behbeit el-Hagar*. Opgravingen van de Universiteit van Straatsburg onder P. MONTET. 1949 en 1951.

De opgravers gingen verder met de blootlegging van de blokken van het Iseum, waar men in 1947 en 1948 reeds kort aan gewerkt had. Verschillende mooie reliëfs werden erop aangetroffen, waarin men de Ptolemaeïsche koning en verschillende godheden ziet afgebeeld. In 1951 heeft men bij twee kamers architecturale conclusies ten aanzien van de muren getrokken, maar van de grote tempel heeft men het grondvlak niet meer kunnen vaststellen. Rood en blauw gekleurde blokken kalksteen en bakstenen werden in de omringende muur gevonden. Orientalia 19, 1950, 496 en 21, 1952, 246.

A. Lézine, *État présent du temple de Behbeit el hagar*: Janssen, 1949, nr 967.
P. Montet: zie na **55a** (nr 1004).

**71** — *Dendera*. 1948-1951.

Het copiërings- en collationeringswerk werd door F. Daumas, als opvolger van É. Chassinat, en G. Lamon voortgezet. Aanvullende opgravingen van het Mammisi van Nectanebo I werden ter precisering van de plattegrond in 1948-1950 uitgevoerd. Onder de vele blokken, die rondom de tempel liggen, trof men er in het volgende jaar aan uit de regering van Pepi I tot die van Seti I. Tenslotte ook nog een deel in hiëroglyphen van een decreet, dat eveneens in Grieks en Demotisch gesteld was, waarschijnlijk van Ptolemaeus v. In 1951-1952 kon Daumas zijn werk niet hervatten.
Orientalia 19, 1950, 373; 20, 1951, 475 en 22, 1953, 89.

É. Chassinat, *Le temple de Dendara*. Tome cinquième, premier fascicule: Janssen, 1952 (de crypten).
——, *Le temple de Dendara*. Tome cinquième, deuxième fascicule: Janssen, 1947, nr 53 (id.).
F. Daumas, *Sur deux chants liturgiques des mammisis de Dendara*: Janssen, 1951, nr 1732.
——, *La structure du mammisi de Nectanébo à Dendara*: Janssen, 1952.
——, *Sur trois représentations de Nout à Dendara*: Janssen, 1951, nr 1733.

Voor 1953 zie men: Orientalia 23, 1954, 67.

**72** — *Loeksor*.

**a)** 1948-1950.

Bij opruimingswerk voor de Service des Antiquités in de omgeving van de pyloon ontdekte Goneim onder een Romeinse bevloering een sphinx. Het was er één uit een dubbele rij, die aan weerszijden van de weg tussen Loeksor en Karnak lag en de naam van Nectanebo I droeg. Door het uitgraven van de koom ten Noorden van de tempel deed men er acht te voorschijn komen. Achter hen trof men bakstenen afsluitende muren aan, gelijk in Medamoed. De weg, die een eigenlijke breedte van zeven m (totaal bijna zevenentwintig) heeft en met grote stenen geplaveid is, begint hier. Dat is bij een zandstenen poort in de gemiddeld vijf m dikke bakstenen muur om de voorhof ten Noorden van de pyloon, in het verlengde van de as van Ramses' hof. De aanwezigheid van draineerbuizen uit gebakken stenen bevestigt de waarschijnlijkheid van waterinfiltratie als oorzaak der aantasting van de reeds in de oudheid gerepareerde omheiningsmuur. Op de weg werd een stèle op een voetstuk gevonden met een lofprijzing van Nectanebo en aanwijzingen over de genoemde poort.

L. Lamy zette haar bewerking van de tempel voort. Orientalia 19, 1950, 362-363.

**b)** 1950-1951.

Bijna de hele Westhelft van de voorhof werd door Goneim opgegraven. De vondst van een kalkstenen Isisbeeld, een Griekse wijinscriptie uit 127 en verschillende beeldjes en stèles van stieren vormde de voorbode van de ontdekking van een verwoest Serapeion, dat gelijk in Medamoed in de rechterhoek lag. Het gebouw was geconstrueerd op een verhoging en de omringende zuilen en de muren waren van bepleisterde baksteen. In het midden der buitenwanden was — in elk geval op het Zuiden en Westen — een nis uitgespaard; in één ervan stond waarschijnlijk Serapis. Vele beelden zijn overigens gevonden, zo een Osiris in



vaasvorm (verg. Bonnet, *a.w.*, 369 [6])), waarop een scarabee en een borstsieraad zijn afgebeeld en die tegenover de ingang stond met het Isisbeeld en de hoorn des overvloeds op de achtergrond.

De weg naar Karnak werd tot het vijfde paar sphinxen aan het licht gebracht. Achter de vermelde stèle vond Goneim het benedenstuk van een altaar. Van de poort in de muur leidt een met zandsteen belegde weg door de voorhof in de richting van de tempel. Daar, waar de Ethiopische zuilen wellicht gestaan hebben, wordt hij vervangen door een veel bredere rood granieten bevloering. Na het passeren van een late muur dicht bij de Westelijke vleugel van de pyloon komt de zandsteen wederom voor het graniet in de plaats. De weg gaat dan over de weer gerestaureerde onderbouw van de obelisk (thans te Parijs) heen. Op de plaats, waar hij zich gaat verbreden, werden rechts de resten van (waarschijnlijk) een altaar aangetroffen en een granieten offertafel. Men staat daar vóór het Serapeion. Tussen de Zuidoosthoek van dit gebouw en de weg bevond zich een bassin van een meter diep. Dicht daarbij vond men een stèle van Tiberius.

Opruimingswerk in het centrum van de grote hof van Ramses II bracht een deel van het plaveisel, grote blokken zandsteen, te voorschijn. In de eerste antichambre van de tempel bestaat de vloerbedekking uit opnieuw gebruikte blokken rood graniet en zandsteen, waaronder zuilentrommels van Sjabaka. De versiering van deze laatste lijkt op die der zandstenen zuilen van Taharka in Karnak Noord (verg. **45b**): reliëfs met onder andere de koning vóór godheden. Het graniet stamt misschien uit het plaveisel van de Ethiopische zuilengang, die wellicht los van de pyloon stond; men vergelijke Karnak (**43c**). Waarschijnlijk is de vloer in de Romeinse tijd aangebracht ter verhoging, waardoor men sindsdien de zaal slechts via treden kon bereiken. De aanleg van een nis, welke de grote toegangspoort naar het heiligdom blokkeert, heeft ook in die tijd plaatsgevonden.

Op een zeven m ten Zuiden van de tempelmuur heeft een omheiningsmuur van bakstenen gelopen. Orientalia 20, 1951, 454-457.

**73** — *Westrand Delta*. Service des Antiquités. 1948-1952.

A. Abdallah en architect K. El-Maleh gingen in de eerste twee seizoenen voort met blootlegging en versteviging van de tempel te Aboesir (Mareotis).

Te Kom Troega aan de rand van de Westelijke woestijn, een dertig km ten Zuid-Oosten van Damanhoer, groef A. Hamada in 1948. Men trof een aantal privébaden tegen de kalkstenen villa's aan en een grote openbare Grieks-Romeinse badinrichting. De baden zijn goed bewaard. Midden in het grote gebouw bevond zich de centrale verwarming, te bereiken via een gewelfde gang en vanwaar de hete lucht door kanalen afgevoerd werd; de vloeren waren ten dele met mozaïeken of bontgekleurd marmer bedekt. Men vond verder een marmeren beeld van een Romein, munten, ceramiek, aarden lampen, toiletvoorwerpen en glazen vaatwerk. Ten Noord-Oosten van de stad stootte men op een groot, wellicht jonger kerkhof, waar naast mensen ook stieren en rammen bijgezet waren.

Van de vroeger al bewerkte Hellenistische necropolis te Kom el-Noegoes, ten Oosten van Aboesir (Mareotis), werd in 1951-1952 een nieuw gedeelte onder leiding van R. Nauer onderzocht. Twee rotsgraven en een aantal kuilen, vazen en amphoren kwamen te voorschijn. Eén der graven bezit een aantal geschilderde schijndeuren. De necropolis schijnt uit de derde eeuw te stammen. Orientalia 19, 1950, 495 en 120-121; 22, 1953, 104.

J. Y. Brinton, *Restoration of the Temple of Abusir*: Janssen, 1948, nr 377.
A. Adriani, *Travaux de fouilles et de restaurations dans la région d'Abousir (Maréotis)*: Janssen, 1952.
A. Hamada-S. Farid, *A Graeco-Roman Cemetery at Kôm el-Kharaz*: Janssen, 1948, nr 502 (10 km ten Z.-W. van Kom el-Hisn).

Voor het seizoen 1952-1953 zie men: Orientalia 23, 1954, 75.

[6]) Zie voor een andere uitleg: *Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, Gids voor de verzameling van Egyptische beeldhouwwerken*, 's-Gravenhage, 1953, 50 (No. 34; fetisj van Serapis?).

**74** — *Hermopolis*. Opgravingen van de Universiteit van Alexandrië onder ABOU BAKR. 1948-1952.

In het eerste jaar werd de blootlegging van de Thothtempel van Philippus Arrhidaeus, die in de laatste twee euwen verwoest is, voortgezet. In de tempel ziet men rondom een optocht van gouwen afgebeeld met geographische teksten. Stukken van twee kolossale granieten beelden van Thoth als aap (tijd: Amenhotep III) en een mooie kalkstenen baviaan werden gevonden. De basiliek, één der eerste Christelijke gebouwen, werd door A. J. B. WACE en M. A. H. S. MEGAW verder bestudeerd.

De bewerking van de tempel van Ptolemaeus III en de basiliek (tijd van Arcadius) werden in 1950-1951 voltooid. Te noemen vallen gedeelten van een marmeren beeld, waarschijnlijk het cultusbeeld van Berenice, en de fraaie Korinthische kapitelen. In het laatste jaar bestudeerde men een plan om de mooie tempel van de agora naar Alexandrië over te brengen om hem gemakkelijker bereikbaar te maken.
Orientalia 20, 1951, 343; 21, 1952, 236 en 22, 1953, 90.

M. KAMAL, *Excavations of the Antiquities Department (1942) in the so-called "Agora" of Hermopolis (Ashmunein)*: JANSSEN, 1947, nr 155.
*Ashmonen. Farouk University Excavations from March to June, 1946*: JANSSEN, 1951, nr 1640.

Voor het seizoen 1952-1953 zie men: Orientalia 23, 1954, 67-68.

**75** — *Edfoe*. 1950.

Enige Aramese hergebruikte grafstèles werden ontdekt. M. KAMIL las er de namen van verscheidene leden van één familie op uit een joodse kolonie onder Ptolemaeus II. De plaats was blijkbaar een belangrijk handelscentrum. Orientalia 22, 1953, 83.

**76** — *Alexandrië*.

**a)** 1950-1951.

Onder leiding van A. ADRIANI vond men in 1950 in de necropolis van Sjatbie sporen van graven uit de vroeg-Hellenistische periode (derde eeuw vóór Chr.), als kuilen of putjes in de rots aangebracht. Behalve de lijken trof men er zwart geglazuurde vazen van terra cotta aan en vrouwebeeldjes.

Onder aan de Kom el-Dik werden antieke blokken ontdekt. Bij verdere opgravingen kon ADRIANI een Romeinse straat van kalksteen en zwarte basaltblokken over een lengte van tweeenvijftig m aantonen en tevens bakstenen reservoirs. Onder deze laag vond men belangrijke kalkstenen fundamenten van wat blijkbaar een groot openbaar Hellenistisch gebouw was geweest. Voorts kwamen overblijfselen van waterleidingwerken aan het licht, waaronder een grote met ezelshuid afgedekte leiding van 1,80 m hoogte, en een marmeren Korinthisch kapiteel. Het door M. EL-FALAKI vroeger opgestelde stratenplan bleek in het algemeen juist te zijn, maar niet op de Hellenistische, doch op de Romeinse stad betrekking te hebben, die na een uitgebreide verwoesting althans ten dele daarboven opgebouwd is. Sindsdien is de plattegrond van de stad gelijk gebleven.

Uit één van de onderaardse graven der necropolis van Minet el-Bassal kwam de met guirlandes en stierekoppen versierde sarcophaag van Achilleus te voorschijn. Hij stamt uit het begin van de eerste eeuw en is één van de oudste exemplaren van zijn type.
Orientalia 21, 1952, 247-249.

C. PICARD, *Le Serapeion ptolémaïque d'Alexandrie*: JANSSEN, 1947, nr 239 (opgrav. 1943 en 1945).
A. ADRIANI, *Nécropolis de l'île de Pharos*: JANSSEN, 1952.
——, *Trouvaille à Ras el Soda*: JANSSEN, 1952 (Hellen. vondst; ten O. van Alex.).

**b)** 1951-1952.

Bij werkzaamheden aan de Rue Tigrane stuitte men op resten van een necropolis met verschillende rotsgraven. In één van deze was de rijke beschildering uit de eerste-tweede eeuw goed bewaard. Egyptische en klassieke motieven waren naast elkaar gebezigd. De voorstellingen, die dat waard zijn, zouden afgenomen en elders geplaatst worden. De sarcophagen waren met afbeeldingen van kransen versierd.



In de Rue Berguan werd een groots en belangrijk graf uit het einde van de Ptolemaeïsche tijd herontdekt. Aan het slot van de vorige eeuw werd het voor een deel verwoest, doch het bleek nu te kunnen worden gerestaureerd. Een met een koepel overdekte hof wordt omringd door een grote zuilengalerij en een reeks kamers met sarcophagen.

Tijdens bouwwerkzaamheden in de Rue Église Debbané vond men een marmeren beeld.
Orientalia 22, 1953, 102-103.

**77** — *Meroë* en *Djebel Barkal* (Soedan).

S. E. CHAPMAN-D. DUNHAM, *Decorated Chapels of the Meroitic Pyramids at Meroë and Barkal*: JANSSEN, 1952.
A. J. ARKELL, *Meroe and India*: JANSSEN, 1952 (over twee tempelreliëfs).

**78** — *Boetana* (Soedan).

In het gebied van Boetana, ten Noorden van de weg Chartoem-Kassala, hebben (W. S.?) SMITH en A. ADAM dank zij een expeditie naar de Djebel Soerat vier plaatsen van het „eiland van Meroë" kunnen terugvinden. Zij konden zich tevens oriënteren over de vestigingsmogelijkheden van een half nomadische, half landbouwende bevolking in de Meroïtische tijd en over de aspecten van het reizen per karavaan. Orientalia 20, 1951, 352.

**79** — *Sennar* (Soedan).

F. ADDISON, *Archaeological Discoveries on the Blue Nile*: JANSSEN, 1950, nr 1157 (Meroïtisch).
O. G. S. CRAWFORD-F. ADDISON, *Abu Geili and Saqadi & Dar el Mek*: JANSSEN, 1951, nr 1728 (Wellcome Excavations).

**80** — *Kom Ombo*.

A. BADAWY, *Kom-Ombo. Sanctuaires*: JANSSEN, 1952.

**81** — *Esne*. Opgravingen van het Franse Instituut onder S. SAUNERON. 1950-1951.

Men begon met het aan het licht brengen der tempelinscripties. Ontgravingen werden verricht aan de Noordoosthoek en langs de bedolven Noordelijke muur. Op deze wijze kwam aan de Noordkant de onderbouw te voorschijn met onder andere afbeeldingen van krijgsgevangenen, waarbij belangwekkende namen van vreemde landen staan. Eén van de verspreide blokken is van het ter plaatse zeldzame graniet; op een ander komen tekens uit de naam van Amenhotep II voor. Orientalia 20, 1951, 454.

**82** — *Kom el-Wist*.

L. HABACHI, *Finds at Kôm el-Wist*: JANSSEN, 1947, nr 129 (ten N.O. van Damanhoer, 1941).
A. EL-KHASHĀB, *Ptolemaic and Roman Baths of Kōm el Ahmar*: JANSSEN, 1949, nr 936 (plaats id.).

**83** — *Suez*.

B. BRUYÈRE, *Fouilles de Clysma*: JANSSEN, 1951, nr 1697 (opgrav. 1930-1932).
J. DAUMAS, *Notes concernant l'Attaka*: JANSSEN, 1949, nr 790 (jonge ruïnes?).

**84** — *Thebe, linkeroever*.

A. BATAILLE, *Les inscriptions grecques du temple de Hatshepsout à Deir el-Bahari*: JANSSEN, 1952.
E. STEFANSKI-M. LICHTHEIM, *Coptic Ostraca from Medinet Habu*: JANSSEN, 1952 (Orient. Inst. Chicago).
C. BACHATLY, *A Coptic Monastery near Thebes*: JANSSEN, 1950, nr 1192 (Phoebammon).

**85** — *Philae.*

Vier seizoenen lang heeft de inmiddels overleden A. ABDALLAH zich met assistentie gewijd aan het herstel van de ten dele ingestorte „kiosk" van Trajanus.

Orientalia 20, 1951, 340.

A. ABDALLAH, *Rapport sur les travaux de réparation suggérés pour le kiosque de Trajan*: JANSSEN, 1947, nr 1.

**86** — *Midden-Egypte (?).*

In 1949 kwam een vierhonderdtal sarcophaagjes van Sokaris met valkekop op de markt. Zij waren gevuld met mummies, die met gerst waren opgestopt en Osirismaskertjes van was en zogenaamde „triomferingskransen" (zie BONNET, *a.w.*, 141, r.) droegen. Op de kisten staan hymnen aan Sokaris. De datering schijnt op de eerste-tweede eeuw na Christus te moeten worden gesteld. Orientalia 19, 1950, 491.

**87** — *Fajoem.* Opgravingen van het Franse Instituut te Kaïro en de Universiteit van Genève. 1948-1950.

J. SCHWARTZ en H. WILD brachten in het eerste jaar te Kasr-Karoen de plattegrond van een grote vesting (Diocletianus) en van een Romeins bad, een fresco, zogenaamde dipinti, die betrekking hadden op een zonnedienst van het plaatselijke garnizoen (tetrarchie en eerste helft vierde eeuw na Chr.) en modellen voor geld aan het licht. Het betreft hier de stad Dionysias en de Castra Dionysiados. In 1950 hielden SCHWARTZ, V. MARTIN en A. BADAWY zich bezig met de blootlegging van de vesting, die in het midden een dubbele rij zuilen vertoont. In de absis vond men het onderstuk van een wit marmeren beeld van Nemesis met een rad en een krijgsgevangene. AJA 53, 1949, 42; Orientalia 20, 1951, 350 en 21, 1952, 236.

J. SCHWARTZ, *Fouilles à Kasr-Karoun (février-mars 1948). Rapport préliminaire*: JANSSEN, 1948, nr 634.
A. FAKHRY, *Wadi El-Rayyān*: JANSSEN, 1947, nr 97 (Romeinse constructies).
——, *The Monastery of Ḳalamoun*: JANSSEN, 1947, nr 99 (ten Z. van de wadi).

**88** — *Nag Hammadi.*

J. DORESSE, *A Gnostic Library from Upper Egypt. Arab Villagers have made a Splendid and Unique Discovery of Early Coptic Manuscripts*: JANSSEN, 1950, nr 1274.
——, *„Les Apocalypses de Zoroastre, de Zostrien, de Nicothée, ..." (Porphyre, Vie de Plotin, § 16)*: JANSSEN, 1950, nr 1277.

**89** — *Toena el-Djebel.* Opgravingen van de Foead-Universiteit te Kaïro onder S. GABRA. 1948-1952.

De ontgraving van de ondergrondse begraafplaats van apen en ibissen, die twaalf hectares groot is en vier ingangen heeft, werd in 1948-1950 voortgezet. Onder de voorwerpen, die dateren uit de periode van Amenhotep III tot de derde eeuw na Christus en die met de kisten en kruiken, waarin de mummies zaten, te voorschijn kwamen, was een kistje met de cartouche van Darius en een kruik, waarop de „driewerf grote Thoth" in hiëroglyphen genoemd wordt. Verder werden de Hellenistische gebouwtjes, vooral uit de Romeinse tijd, van de nabije late necropolis blootgelegd, in welker versiering men Alexandrijnse en klassiek-Egyptische stijl samen ziet gaan. Op één der deurposten waren in het Grieks de namen van de gestorvenen vermeld met leeftijd en sterfdatum en de titel „Osiris". Aan deze inscripties, evenals aan de kleine pyramide van Hermocrates, werkten C. PRÉAUX en R. RÉMONDON. Vermeldenswaard zijn de gevonden dodenmaskers.

Ook in 1950-1951 groef men in de dierennecropolis. Soms werden valken en spitsmuizen gevonden. Aan talrijke mummieweefsels is veel zorg besteed, bijvoorbeeld in de vorm van oplegwerk. De blootlegging van de stenen omheining ten Zuiden van de grote esplanade werd voltooid.

Huis 21 restaureerde men in het laatste jaar. Het was gebouwd van bakstenen met een beschilderde pleisterlaag. Orientalia 19, 1950, 490-491; 21, 1952, 236 en 22, 1953, 90.



S. GABRA, *Lettres araméennes trouvées à Touna el Gebel Hermoupolis Ouest*: JANSSEN, 1947, nr 104 (verg. JEOL III/10, 325).
——: zie na **29**.

**90** — *Tell Gheita.* Opgravingen onder L. HABACHI.

Het nabij Zagazig gelegen gebied van Tell Gheita, dat door W. M. FLINDERS PETRIE reeds onderzocht was, werd bewerkt. Een groot aantal graven van huurlingen, die in de Romeinse tijd uit landen om de Middellandse Zee naar Egypte waren gekomen, vond men in de bodem. Albasten, ivoren en glazen vaatwerk, sieraden en glazen spiegels in een frame van gips — de oudst bekende van deze soort — kwamen te voorschijn.

Orientalia 19, 1950, 122.

**91** — *Achmim.*

F. W. VON BISSING, *Tombeaux d'époque romaine à Akhmîm.* Lettre ouverte au Dr Étienne Drioton: JANSSEN, 1950, nr 1211.

**92** — *Tod.* Opgravingen van het Louvre en het Franse Instituut te Kaïro. 1948-1950.

Ten Zuiden van de moskee troffen F. BISSON DE LA ROCQUE, J. VERCOUTTER en P. BARGUET in 1948-1949 de overblijfselen van een belangrijke Koptische basiliek aan met een fraaie versiering van plantenmotieven. Een hoek werd blootgelegd.

In 1950 wijdde men zich aan het te voorschijn brengen van een kleine Romeinse „kiosk" op de Oostelijke oever van het heilige meer. Hij bezit vier zuilen aan de kant van het meer en vier aan de ingang op het Oosten. De kolommen waren twee aan twee verbonden door muren. Opschriften schijnt hij niet gehad te hebben. Orientalia 19, 1950, 361-362.

VERCOUTTER en BARGUET: zie na **44**.

**93** — *Heloean.* Koninklijke opgravingen onder Z. Y. SAAD. 1948-1950.

Ten Westen van de plaats vond men de fundamenten van een groot Koptisch klooster uit vóór-Arabische tijd met meer dan zestig vertrekken. De resten van de tuin, met een zeer zorgvuldige wateraanleg en -afvoer — waarbij een leeuw als waterspuwer —, trof men eveneens aan. In het Zuidelijk gelegen kerkhof werden zesendertig graven opgedolven. De lijken der mannen waren in stoffen gewikkeld en sommige hadden een kist. Een ivoren tafeltje en een zilveren zegel droegen een inscriptie. Eveneens in het Zuiden legde men een kerk bloot met wit marmeren vloer, baptisterium en resten van zuilen. Opvallend was een graffito in hiëroglyphen. Orientalia 20, 1951, 345.

SAAD: zie na **18b**.

Voor het seizoen 1952-1953 zie men: Orientalia 23, 1954, 73.

**94** — *Koestoel.* 1948-1950.

De Service des Antiquités kreeg de middelen om de Nubische campagnes van 1929-1934 voort te zetten. Voor Z. GONEIM was de taak van een oriëntatie en de opgraving der kooms uit de gebieden van Koestoel en van de Djebel es-Sjams weggelegd.

Orientalia 19, 1950, 360.

## IX — Algemene literatuur [7])

C. B. M. MC BURNEY, *Radiocarbon Dating Results from the Old World*: JANSSEN, 1952.

[7]) Zie ook JANSSEN, 1947, nr 98, 162, 234, 332-337; 1948, nr 428, 552, 639, 686, 705-710; 1949, nr 795-797, 946, 1032, 1082, 1089, 1152-1156; 1950, nr 1185, 1477, 1489, 1534, 1539, 1622-1625; 1951, nr 1640, 1909-1911, 1980, 2032, 2063, 2121-2123; 1952 s.v. The Antiquities Ordinance (1952 Ordinance No. 2), H. BRUNNER, P. L. SHINNIE en W. S. SMITH.

L. COTTRELL, *The Lost Pharaohs. The Romance of Egyptian Archaeology*: JANSSEN, 1950, nr 1256.
G. E. DANIEL, *A Hundred Years of Archaeology*: JANSSEN, 1950, nr 1262.
E. KOMORZYNSKI, *Von der Arbeit des Ausgräbers*: JANSSEN, 1951, nr 1884.
J.-P. LAUER, *Le problème des pyramides d'Égypte*: JANSSEN, 1948, nr 552 en JEOL IV/11, 24-29.
——, *A propos des pyramides*: JANSSEN, 1949, nr 946.
M. MITWALLY, *Notre Institut*: JANSSEN, 1951, nr 1954 (Institut Fouad Ier du Désert).
O. H. MYERS, *Some Applications of Statistics to Archaeology*: JANSSEN, 1950, nr 1460.
C. F. A. SCHAEFFER, *Stratigraphie Comparée et Chronologie de l'Asie Occidentale (IIIe et IIe millénaires). Syrie, Palestine, Asie Mineure, Chypre, Perse et Caucase*: JANSSEN, 1948, nr 631.
A. SCHARFF, *Das Grab als Wohnhaus in der ägyptischen Frühzeit*: JANSSEN, 1947, nr 265.
W. S. SMITH, *The American Research Center in Egypt*: JANSSEN, 1951, nr 2045.
A. R. WEILL, *Un problème de métallurgie archéologique: examen aux rayons X d'un objet égyptien en électrum*: JANSSEN, 1951, nr 2088.

## GEGEVENS IN HISTORISCHE VOLGORDE [8]

### I — Praehistorie

*Levalloisien* 31
*Badari* 26a

### II — Eerste en Tweede Dynastie

*Eerste Dynastie*
Aha 18b, c
Dzjer 18c
Wadzji 16
Wedimoe 18c
Ka 16, 18c
*Protodynastisch* 5, 9
*Archaïsch* 1

### III — Oude Rijk 19a, b, 55a

*Derde Dynastie*
Dzjeser I 22a, b, c, d
Sanacht 22d
*Vierde Dynastie*
Snefroe 24a, b, c
Cheops 22b, 25a, 26a
Chephren 22b, 25a, 26a
Dedefra 26a
*Vijfde Dynastie*
Weserkaf 22b, c, d
Isesi 24a
Oenas 22b, c, 65
*Zesde Dynastie*
Teti 22c
Pepi I 22a, 26a, 71
Pepi II 19b, 22a, 55a

### IV — Eerste Tussenperiode 31

### V — Middel-Rijk 19a, b, 24b, c, 26a, 42b, 43b, 63

*Twaalfde Dynastie* 43c
Sesostris I 43b
Amenemhat II 35
Amenemhat III 36, 45b
Amenemhat IV 36

### VI — Tweede Tussenperiode 29, 44

*Dertiende-Veertiende Dynastie*
Sebekhotep IV 26a
*Zeventiende Dynastie*
Sebekemsaf 43a

### VII — Van Nieuwe Rijk tot Saïtische tijd

*Achttiende Dynastie* 66
Amosis 43c
Amenhotep I 42a, 43a, d
Toetmosis I 42b, 66
Hatsjepsoet 43b, c, 45b, 84
Toetmosis III 43b, c, d, 44
Amenhotep II 43c, 45b, 66, 81
Amenhotep III 42a, 43a, b, c, 45a, b, 74, 89
Achnaton 43a, b, d
Toetanchamon 42a
Horemheb 43a, b, 45b
*Negentiende Dynastie*
Seti I 48, 50, 71
Ramses II 38a, 43b, d, 55a, 59, 72a, b
Seti II 45b
*Twintigste Dynastie*
Ramses III 42a, 44
Ramses IV 45b

[8]) Periodes worden hier alleen vermeld, wanneer zij buiten hun eigenlijke hoofdstuk voorkomen. Deze beperking geldt niet voor koningsnamen.



Ramses VI 42a
*Nieuwe Rijk* 13, 19a, b
*Eenentwintigste Dynastie* 21c
Psoesennes I 55a, b, c
Painedzjem 55b
Amenemope 55a
*Tweeëntwintigste Dynastie*
Sjesjonk I 56
Osorkon I 43c
Osorkon II 55a
Sjesjonk III 55a, c
*Vijfentwintigste Dynastie*
Pianchi 43c
Sjabaka 43b, 48, 58, 72b
Taharka 42b, 43b, c, d, 45a, b, 48, 59, 60, 72b

### VIII — Saïtische tijd en later

*Zesentwintigste Dynastie*, 22b, c, d, 33b, 38a, 42a, b
Psammetichus I 26b, 55a
Necho 43c, 66
Psammetichus II 43b, 62
*Zevenentwintigste Dynastie*
Darius 89
*Negenentwintigste Dynastie*
Achoris 43b
*Dertigste Dynastie* 43c
Nectanebo 43b, c, 55c, 66, 71, 72a
Teos 55c
*Ptolemaeën* 33b, 42a, b, 43a, b, c, 45a, b
Philippus Arrhidaeus 74
Ptolemaeus II 75
Ptolemaeus III 45b, 74
Ptolemaeus IV 45b, 55b, 66
Ptolemaeus V 71
Ptolemaeus XIII 43c
*Grieken* 4, 26a, b, 38a, b, 42a, 43b
*Romeinen* 19a, 26a, 31, 43b, c
Tiberius 72b
Domitianus 43b
Trajanus 43b, 85
Diocletianus 87
Arcadius 74
*Meroïtisch* 5
*Kopten* 31
*Islam* 6, 8c
*Late tijd* 19b, 21c, 22b, 26a, 31, 33c, 43c, 48

Den Haag, September 1953

M. HEERMA VAN VOSS

# EEN ONGEWOON EGYPTISCH HURKBEELD

Zie PLATEN LXIV-LXV

Lezers van dit Jaarbericht herinneren zich misschien nog van de kalender „Ars Antiqua" [1]) het beeld van de schrijver Amenemhat, die met één been op de grond gehurkt zit, terwijl het andere geheven is. De statue vertegenwoordigt zeer fraai een groep, die afwijkt van de bekende Egyptische weergave, waarbij beide benen of op de bodem rusten of opgetrokken zijn. Hier zien wij de symmetrie doorbreken, met een boeiende compositie tot resultaat.

Er zijn van dit type in verhouding tot andere geen talrijke voorbeelden over; toch heeft het wel bij de Egyptenaren in de gratie gestaan. Daarvoor pleit niet slechts, dat de bewaarde stukken uit een lange periode stammen. Vooraanstaande personen als een Senmoet en een Harwa, deze zelfs tot driemaal toe, lieten zich ook op deze wijze afbeelden [2]).

Afgezien nog van de aesthetische waarde leent de houding in kwestie zich dan ook uitstekend voor bepaalde situaties. Bijvoorbeeld waar een zogende vrouw, en soms een man,

[1]) Geredigeerd door Dr J. H. C. KERN en uitgegeven door het Nederlandsch Archaeologisch-philologisch Instituut voor het Nabije Oosten, jrg. II, 1942, pl. III-IV = 27 uit de beneden volgende lijst. — Toen deze bijdrage reeds practisch gereed was, kwamen mij H. JUNKER's beschouwingen in *Giza XI*, Bericht über die von der Akademie der Wissenschaften in Wien auf gemeinsame Kosten mit Dr Wilhelm Pelizaeus † unternommenen Grabungen auf dem Friedhof des Alten Reiches bei den Pyramiden von Giza, Band XI, Der Friedhof südlich der Cheopspyramide, Ostteil, Wien, 1953, S. 88-91 onder ogen. Zij behandelen echter slechts een gedeelte van het materiaal.

[2]) *British Museum, A General Introductory Guide to the Egyptian Collections in the British Museum*, London, 1930, p. 140 acht de vaas [24,653] van fig. 68 een stuk uit de import onder de Achttiende Dynastie, die de Egyptische smaak weerspiegelde. Zie voor deze en een andere mening: M. A. MURRAY in *Historical Studies*, London, 1911 (genoemd: Rev. d'égyptol., 9, 1952, p. 63), p. 41, 42 en 44 en pl. XXIV, 57; HERMANN-SCHWAN, beneden *a.w.*, S. 68; G. D. HORNBLOWER, JEA, XV, 1929, p. 46. De vaas beeldt een man in de onderhavige trant uit en is van rood aardewerk; vgl. ook: *British Museum, A Guide to the Fourth, Fifth and Sixth Egyptian Rooms, and the Coptic Room*, London, 1922, pl. VII en p. 258.

een kind op schoot houdt. In het laatste geval betreft het de opvoeders van prinses Neferoera, dochter van koningin Hatsjepsoet: de broeders Senmen en Senmoet. Een aardige parallel met dit gegeven vormt de apin met haar jong [3]).

Verschillende beroepen worden onder meer aldus beoefend, getuigen harpspelers en roeiers [4]). Zo ook de schrijver, al of niet met de uitgerolde papyrus en de rietpen; in dezelfde pose laten zich andere functionarissen en waardigheidsbekleders portretteren [5]). Uitsluitend aan de gemakkelijke zithouding zal men bij dienaren moeten denken, wellicht ook bij het Horuskind en zeker bij de slaper [6]).

In het algemeen bestaat de groep uit beelden en beeldjes met het rechterbeen op de grond en de rechtervoet achter het opgeheven linkerbeen en vormen zij op zichzelf een afgerond geheel [7]). Het leek de moeite te lonen de in de literatuur vermelde exemplaren bijeen te brengen in de hiervolgende chronologische lijst [8]).

(Afkortingen: E.T.P. = Eerste Tussenperiode, M.R. en N.R. = Middel- en Nieuwe Rijk, Dyn. = Dynastie)

**1.** Vrouw met kinderen. Kalksteen. Hoog 10,5 cm. 5e Dyn. Uit Gize? New York, Metrop. Mus. 26.7.1405. W. S. SMITH, *A History of Egyptian Sculpture and Painting in the Old Kingdom*[2], London [, 1949], pl. 27, d en p. 71 en 101.

**2.** Tsjaoe. Donkergrijze leisteen. 34,5 cm. 6e Dyn. Uit Sakkara(?). Kaïro 120. L. BORCHARDT, *Statuten und Statuetten von Königen und Privatleuten,* 1, Berlin, 1911, Blatt 27 en S. 92.

3) Zie voor de vrouwen: 1, 10-15c, 20-22 en 24 en pl. LXIV en voor de mannen: 25, 26 en pl. LXV. Ter vergelijking reproduceert C. ALDRED, *New Kingdom Art in Ancient Egypt* During the Eighteenth Dynasty 1590 to 1315 B.C., London, 1951, pl. 30-33 vier beelden van Senmoet met de prinses, elk in een ander genre, waarbij het onze wel de natuurlijkste oplossing biedt. Een apin (brons, 5 cm hoog, Nieuwe Rijk) bevindt zich te Baltimore (nr 54.392): STEINDORFF, hieronder *a.w.,* pl. CIII en p. 156 (no 707).

4) Vgl. 17 en pl. LXV. Stukken, die in een veel groter geheel slechts een onderdeel vormen, zijn in de lijst niet opgenomen. Hiertoe behoren bijv. de harpspeler en -speelster van J. E. QUIBELL, *Excavations at Saqqara (1906-1907),* Le Caire, 1908, pl. XVI en p. 10 en 74 (hout, 10e Dyn.) en alle roeiers, o.a. New York, Metr. Mus. 20.3.5 (hout, 11e Dyn.: BREASTED JR, beneden *a.w.,* pl. 66, b en p. 76).

5) Zie 2-4, 8a, 9, 16, 19, 23, 27-41 en pl. LXV. Twee brokstukken van een dergelijk beeld: Kaïro 1015 (BORCHARDT, hieronder *a.w.,* 4, Berlin, 1934, S. 28. Zwart graniet, N.R.-late tijd). Vgl. over de aanwezigheid van een papyrusrol: G. ROEDER in BIFAO, 34, 1934, p. 166, Anm. 1. De Heer PH. DERCHAIN vestigde mijn aandacht op deze aflevering.

6) Zie 5-8, 42-44 en pl. LXV. De jonge Horus (18) werd nog in de Grieks-Romeinse tijd zo afgebeeld, b.v.: M. MOGENSEN, *La glyptothèque Ny Carlsberg, La collection égyptienne,* Copenhague, 1930, pl. XLI, A 257 (terracotta, 15,5 cm). — JUNKER, *a.w.,* S. 89 citeert een ethnoloog, die de hier beschreven houding bij Soedanese stammen als de voor het zitten gebruikelijke tegenkwam.

7) Voor een mogelijke weergave van ons type in het vlak zie men: H. SCHÄFER, *Von ägyptischer Kunst*[3], Leipzig, 1932, Abb. 203, a en S. 227. — 9-15c zijn het handvat van een zegel, 9 en 13-14a bestaan uit een dubbele weergave, rug aan rug, en 25 zit in een rotsblok. 2, 4, 6, 19, de vaas van noot 2, sommige figuren uit noot 4 en de Harpocrates van noot 6 hebben het rechterbeen omhoog en het linker op de grond. Variaties in de houding van de voet van het liggende been, de handen en de armen, het kind op schoot en het hoofd doen zich voor; soms zit de figuur op een kussen. De statue van JUNKER, *a.w.,* Taf. 9, b en 10 en S. 87-91 (Nianchra) is niet in de lijst opgenomen, daar het ene been niet op de grond rust. Een uitgebreidere compositie vormen: 1 (nog een kind naast haar), 5 (vóór hem zijn vakuitrusting), 20 (een kapster achter haar), 25 (naast hem zijn vrouw (?)) en 30 (de aap opzij).

8) In principe wordt slechts één publicatie vermeld; terwille van de afbeeldingen is er soms één aan toegevoegd. De maten geven de hoogte aan; hij werd bij 38 in cm omgerekend. De dateringen zijn in het algemeen die der aangehaalde auteurs. Wij danken de Dames J. R. KIRK, N. E. SCOTT en M. WERBROUCK en de Heren M. EL-AMIR en de staf van het Egyptische Museum te Kaïro, A. J. ARKELL, E. W. GIFFORD, P. GILBERT, O. KOEFOED-PETERSEN, W. S. SMITH en J. ZANDEE en het Département des antiquités égyptiennes van het Louvre voor aanvullende inlichtingen over resp. 18; 1, 15, 16, 19 en 23; 10; 5 en 33; 12-14a, 18 en 24; 4; 9 en 11; 42; 4 (met een foto); 30 en Mevrouw E. RIEFSTAHL en de Heer KOEFOED-PETERSEN voor een foto en het recht tot reproductie van 21 en 42. De afbeeldingen van 17, 25 en 29 zijn ontleend aan de in de lijst genoemde uitgaven. Dr A. HERMANN zeggen wij dank voor een bericht over het publicatierecht van 29 en voor een andere opname, Dr J. M. A. JANSSEN o.a. voor het gemakkelijk bereikbaar maken van literatuur.



**3.** Werkaoechnoem. Witte kalksteen. 50 cm. 6e Dyn.(?). Uit Gize. Kaïro. G. A. REISNER, *Mycerinus,* The Temples of the Third Pyramid at Giza, Cambridge, Mass., 1931, pl. 63, b en e en p. 113-114 (no 43).

**4.** Man. 6e Dyn.? Uit Naga ed-Deir. Thans te: ? SMITH, *a.w.,* p. 89.

**5.** Dienaar, die deeg kneedt. Hout. 22,5 cm. 6e Dyn. Uit Meir. Kaïro 240. BORCHARDT, *a.w.,* Blatt 50 en S. 156.

**6.** Dienaar. Hout. 15,2 cm. 6e Dyn. of M.R. Uit Meir? Baltimore 22.17. G. STEINDORFF, *Catalogue of the Egyptian Sculpture in the Walters Art Gallery,* Baltimore, Md., 1946, pl. XV en p. 38 (no 92).

**7.** Dienaar. Hout. 11,2 cm. (Verder als bij **6.**) Baltimore 22.20. STEINDORFF (als bij **6**) (no 93).

**8.** Dienaar. Hout. 8,1 cm. (Verder als bij **6.**) Baltimore 22.243. STEINDORFF (als bij **6**) (no 94).

**8a.** Man. Gele kalksteen. 19 cm. E.T.P. Uit Boven-Egypte. Kaïro 1261. BORCHARDT, *a.w.,* 4, Berlin, 1934, S. 134.

**9.** Schrijver. Witachtig geglazuurde steen. 2,1 cm. E.T.P. Brussel E 3383. Vgl. L. SPELEERS, *Introduction au Catalogue des Intailles et Empreintes égyptiennes* des Musées Royaux du Cinquantenaire à Bruxelles, Wetteren, 1927, p. 36 en pl. 1 (no 33).

**10.** Vrouw met kind. Geglazuurde leisteen. 2,1 cm. E.T.P. Brussel E 3034. J. CAPART, *Une donation d'antiquités égyptiennes aux Musées Royaux de Bruxelles,* Bruxelles, 1911, fig. 22 en p. 8 en 50.

**11.** Vrouw met kind. Groen geglazuurde steen. 3 cm. E.T.P. Brussel E 3382. Vgl. SPELEERS, *a.w.* (no 34).

**12.** Vrouw met (vernield?) kind. Bruingeel geglazuurde speksteen. 2 cm. E.T.P. (PETRIE: wrsch. 8e Dyn.) Londen, Univ. Coll. (ongecat.) W. M. FLINDERS PETRIE, *Buttons and Design Scarabs* Illustrated by the Egyptian Collection in University College, London, London, 1925, pl. I (A 1), IV en XX en p. 3 (no 251).

**13.** Vrouw met kind. Geglazuurde speksteen. 2 cm. E.T.P. (PETRIE: wrsch. 8e Dyn.) Londen, Univ. Coll. (ongecat.) FLINDERS PETRIE, *a.w.,* pl. I (A 2) en XX en p. 3 (no 15).

**14.** Vrouw met kind. Geglazuurde grijze speksteen. 1,6 cm. E.T.P. (PETRIE: 8e Dyn.?) Londen, Univ. Coll. (ongecat.) FLINDERS PETRIE, *a.w.,* pl. I (B 1), II en XX en p. 3 (no 128).

**14a.** Vrouw met (?) kind. Bruingeel geglazuurde speksteen. 1,7 cm. E.T.P. (PETRIE: wrsch. 8e Dyn.) Londen, Univ. Coll. (ongecat.) Vgl. FLINDERS PETRIE, *a.w.,* pl. IV en XX en p. 3 (no 250, type B1).

**15.** Vrouw met kind. Geglazuurde speksteen. 1,9 cm. E.T.P. New York, Metrop. Mus. 26.7.46. W. C. HAYES, *The Scepter of Egypt,* A Background for the Study of the Egyptian Antiquities in The Metropolitan Museum of Art, Part I: From the Earliest Times to the End of the Middle Kingdom, New York, 1953, fig. 84 en 85 en p. 142.

**15a.** Vrouw met kind. Geglazuurde speksteen. 2 cm. E.T.P. New York, Metrop. Mus. 10.130.751. A. C. MACE, *The Metropolitan Museum of Art, The Murch Collection of Egyptian Antiquities,* New York, 1911, fig. 7,2 en p. 5 [9]).

**15b.** Vrouw met kind. Geglazuurde speksteen. 1,8 cm. E.T.P. New York, Metrop. Mus. 21.6.34 [9]).

**15c.** Vrouw met kind. Geglazuurde speksteen. 2,4 cm. E.T.P. New York, Metrop. Mus. 26.7.47. Uit collectie Carnarvon [9]).

**16.** Man. Limoniet. 13,5 cm. 11e Dyn. Uit Goerna(?). New York, Metrop. Mus. 30.8.76. HAYES, *a.w.,* fig. 131 en p. 214.

**17.** Harpspeler. Witte kalksteen. 18 cm. 11e Dyn. Uit Sjeich Farag. Kaïro J.E. 44419. G. A. REISNER, JEA, VI, 1920, pl. XIV en XV, 1-4 en p. 117-118.

9) 15a-c dank ik aan Mejuffrouw SCOTT; 18 wordt genoemd door H. SENK, BIFAO, 34, 1934, p. 177, Anm. 2.

**18.** God Horus als kind. Blauw-groene faience. 6,2 cm. 12e Dyn. Uit El-Araba. Oxford 1896-1908 E 2199. J. GARSTANG, *El Arábah*: a Cemetery of the Middle Kingdom; Survey of the Old Kingdom Temenos; Graffiti from the Temple of Sety, London, 1901, pl. IV en p. 6 (no E 303) [9a]).

**19.** Senwesert. Kalksteen. 20 cm. 12e Dyn. Uit Lisjt. New York, Metrop. Mus. 24.1.72. A. LANSING, in *The Metropolitan Museum of Art, The Egyptian Expedition 1923-1924,* New York, 1924, p. 35 en fig. 1.

**20.** Vrouw met kind, die gekapt wordt. Kalksteen. 7,2 cm. 12e Dyn. Uit Lisjt. New York, Metrop. Mus. 22.2.35. J. H. BREASTED JR, *Egyptian Servant Statues,* Washington D.C., 1948, pl. 49, a en p. 56.

**21.** Prinses Sebeknacht met kind. Koper. 9,5 cm. 12e Dyn. Brooklyn 43.137. *Egyptian Art in the Brooklyn Museum Collection,* New York, 1952, fig. 28.

**22.** Godin Isis met Horus. Koper. 12 cm. M.R. Berlijn 14078. A. HERMANN-W. SCHWAN, *Aegyptische Kleinkunst,* Berlin, Deutscher Kunstverlag, 1940, S. 40 en 107.

**23.** Intef. Kalksteen. 10,5 cm. M.R. Uit Deir el-Bahri. New York, Metrop. Mus. 20.3.157. H. E. WINLOCK, *Excavations at Deir el Baḥri 1911-1931,* New York, 1942, pl. 30 en p. 20.

**24.** Vrouw met kind. Kalksteen. 12,5 cm. Wrsch. M.R. Londen, Univ. Coll. (ongecat.) Vgl. SMITH, *a.w.*, p. 71.

**25.** Senmen met Neferoera en zijn vrouw (?). In rotsblok. 18e Dyn. In situ te Sjeich Abd el-Goerna bij graf 252. N. DE GARIS DAVIES [10]), PSBA, XXXV, 1913, pl. XLIX, LII en LIII en p. 282-285.

**26.** Senmoet met Neferoera. Zwart graniet. 60 cm. 18e Dyn. Uit Karnak. Kaïro 42116. G. LEGRAIN, *Statues et statuettes de rois et de particuliers,* I, Le Caire, 1906, pl. LXVII en p. 64-65.

**27.** Amenemhat. Dioriet. 37 cm. 18e Dyn. Uit Boehen. Philadelphia E 10980. H. RANKE, *The Egyptian Collections of the University Museum,* Philadelphia, 1950, fig. 1 en p. 34 en 37. D. RANDALL-MACIVER-C. L. WOOLLEY, *Buhen,* Philadelphia, 1911, pl. 36 en p. 108-109.

**28.** Kamesoe. Grijs graniet. 44,5 cm. 18e Dyn. Uit Boehen. Londen, British Museum [1022]. I. E. S. EDWARDS, *British Museum, Hieroglyphic Texts from Egyptian Stelae, etc.,* VIII, London, 1939, pl. IV en p. 3-4.
E. A. WALLIS BUDGE, *The Egyptian Sûdân,* its History and Monuments, I, London, 1907, pl. t.o. p. 578.

**29.** Schrijver. Leisteen. 9 cm. 18e Dyn. Uit El-Amarna. Berlijn 22621. HERMANN-SCHWAN, *a.w.*, S. 57 en 108.

**30.** Nebmeroetef en de aap van Thoth. Albast. 13,6 cm. 18e Dyn. Uit Kom el-Moestein? Parijs, Louvre E 11153. G. BÉNÉDITE [10]), Mon. Piot, XIX, 1911, pl. II, fig. 3 en 4 en p. 9, 14-20, 37-42.

**31.** Hapi. Rode zandsteen. 70 cm. 19e Dyn. Uit Karnak. Kaïro 42184. LEGRAIN, *a.w.*, 2, Le Caire, 1909, pl. XLVI en p. 48-49.
A. VIGNEAU-E. DRIOTON, *Le Musée du Caire,* [Paris, 1949,] pl. 145 en p. 28.

**32.** Sebekhotep. Bruine zandsteen. 45 cm. N.R. Kaïro 1090. BORCHARDT, *a.w.*, 4, Berlin, 1934, Blatt 162 en S. 51.

**33.** Padiamonnebnesoettaöei. Kalksteen. 70 cm. 22e-23e Dyn.(?). Uit Karnak. Kaïro J.E. 86908. G. MASPERO, *Guide du visiteur au Musée du Caire*[3], Le Caire, 1914, p. 197 (no 841).
G. MASPERO, *Égypte* (Ars Una, species mille. Histoire générale de l'art), Paris, z.j., fig. 298 en p. 173.

[9a]) Zie p. 319, noot 9.
[10]) Deze publicatie wordt vermeld, resp. die van 25 in: B. PORTER-R. L. B. MOSS, *Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts, Reliefs, and Paintings,* I, The Theban Necropolis, Oxford, 1927, p. 159, en die van 30 door G. BOTTI, Accad. Naz. dei Linc. 1953, Ser. VIII. Rendic. Classe di Scienze mor., stor. e filol., VIII, 1953, p. 119, n. 3.



**34.** Harwa. Groene metamorphische steen. 45 cm. 25e Dyn. Uit Karnak. Kaïro J.E. 37386. B. GUNN-R. ENGELBACH, BIFAO, 30, 1931, p. 791 en 794-795 en pl. I en II.

**35.** Harwa. Grijs graniet. 44 cm. (Verder als bij **34**) Kaïro J.E. 36711. GUNN-ENGELBACH, *a.w.*, p. 792 en 796-798 en pl. III.

**36.** Harwa. Donker graniet. 63 cm. (Verder als bij **34**) Kaïro J.E. 36930. GUNN-ENGELBACH, *a.w.*, p. 792 en 798-800 en pl. III.

**37.** Prins Nessjoetefnet. Zwart graniet. 28 cm. 25e Dyn. Uit Karnak. Kaïro 42203. LEGRAIN, *a.w.*, 3, Le Caire, 1914, pl. VI en p. 11-12.

**38.** Bes. Kalksteen. ± 32 cm (12 21/32 inch). 26e Dyn. Collectie Gulbenkian, Washington D.C., Nat. Gall. of Art. J. WALKER, *Egyptian Sculpture from the Gulbenkian Collection,* Washington D.C., 1949, p. 13, 25-27 en 60 (no 18).
S. SMITH-I. E. S. EDWARDS, *Temporary Exhibition, Ancient Egyptian Sculpture Lent by C. S. Gulbenkian Esq.*, London, 1937, pl. XIII en XIV en p. 7-8, 17 en 19 (no 10).

**39.** Smataöeitefnecht. Donker graniet. 54 cm. 26e Dyn. Uit Kom el-Kala. Kaïro 653. BORCHARDT, *a.w.*, 2, Berlin, 1925, Blatt 120 en S. 197.

**40.** Benioetehiher. Zwart graniet. 30 cm. 26e Dyn. Florence 7245. K. BOSSE, *Die menschliche Figur in der Rundplastik der ägyptischen Spätzeit* von der XXII. bis zur XXX. Dynastie, Glückstadt, 1936, S. 25 (no 40).

**41.** Man. Witte kalksteen. 52 cm. Wrsch. 26e Dyn. Uit Tanis(?). Kaïro 33315. C. C. EDGAR, *Sculptors' Studies and Unfinished Works,* Cairo, 1906, pl. V en p. 6.

**42.** Slapende neger. Kalksteen. 12,8 cm. Ptolemaeïsch? Uit Alexandrië? Kopenhagen, Ny Carlsberg Glyptotek ÆIN 1597. O. KOEFOED-PETERSEN, *Catalogue des statues et statuettes égyptiennes,* Copenhague, 1950, pl. 144 en 145 en p. 75 (no 137).
J. CAPART, *Documents pour servir à l'étude de l'art égyptien,* II, Paris, 1931, pl. 39 en p. 37-38.

**43.** Slapende(?) man. Kalksteen. 8 cm. Laat. Uit Saïs. Kaïro 735. BORCHARDT, *a.w.*, 3, Berlin, 1930, S. 66.

**44.** Slapende(?) man. Kalksteen. 7,5 cm. (Verder als bij **43**.) Kaïro 736. BORCHARDT (als bij **43**).

Den Haag, November 1953

M. HEERMA VAN VOSS

# KLEIN AZIË

## ARCHÆOLOGIE DER HETHIETISCHE RIJKEN

## 1950—1953

Zie Platen LXVI-LXVII

In Jaarbericht n° 11 (1949-1950) gaven wij een overzicht van de archæologische activiteit in Turkije gedurende de jaren 1947-1950, waarbij de archæologie der Hethietische rijken in het centrum stond. De opgravingen van de *Türk Tarih Kurumu* op de Karatepe (sinds 1947) en te Kültepe (sinds 1948) stonden toen vooral door de gevonden inscripties, resp. kleitabletten, in het centrum van de belangstelling. De Turkse archæologen hebben deze expedities daarna voortgezet, terwijl het archæologisch onderzoek door buitenlanders in belangrijke mate is toegenomen.

In ons bovengenoemd artikel wezen wij reeds op de belangwekkende publicaties van de *Türk Tarih Kurumu,* waarin de resultaten der onder haar leiding uitgevoerde opgravingen regelmatig worden gepubliceerd. Dit genootschap heeft deze goede gewoonte niet alleen voortgezet, doch gedurende de laatste jaren belangrijk geactiveerd: voorlopige rapporten over de expedities in het *Belleten,* definitieve publicaties in de door dit genootschap uitgegeven *Yarinlarindan,* v. Seri. Zo verschenen in 1950 het eerste samenvattende rapport van H. Th. Bossert, U. B. Alkim en H. Çambel over Karatepe [1]), alsmede het definitieve verslag van de campagne 1948 te Kültepe van de hand van de opgravingsleider Tahsin Özguç [2]), in 1951 was het deel over de campagne 1937-1939 te Alaca Hüyük van de hand van Hâmit Zubeyr Koşay gereed [3]), ter voortzetting van de reeds vóór 1940 over deze opgraving verschenen rapporten, in 1954 verscheen tenslotte het tweede rapport over de opgravingen te Kültepe van de hand van Tahsin en Nimet Özguç [4]).

De archæologische berichtendienst over Turkije is sinds 1951 belangrijk verbeterd door het tijdschrift *Anatolian Studies,* uitgegeven door het *British Institute of Archaeology at Ankara.* In het vorige Jaarbericht is onzerzijds reeds medegedeeld, dat dit instituut, opgericht in 1947, een grote activiteit bij het oudheidkundig bodemonderzoek in Turkije ontwikkelt. Het door dit Instituut in 1950 gepubliceerde *First Annual Report 1948-49 and Summary of Recent Archaeological Research in Turkey* werd nog in 1950 in bovengenoemd tijdschrift omgezet. In de vier eerste delen van dit jaarboek (I-IV, 1951-1954) vindt men uitvoerige rapporten over het archæologische onderzoek in Turkije in al zijn geledingen. Deel I bevat een uitvoerig rapport over de *Excavations at Polatli, A new Investigation of Second and Third Millennium Stratigraphy in Anatolia* door Seton Lloyd en Nuri Gökçe [5]), over welke opgraving reeds in JEOL 11, 94 werd bericht; hetzelfde deel bevat een uitvoerig verslag van de opgraving te Tabara el-Akrad door Sinclair Hood [6]). De Engels-Turkse opgravingen te Harran (1950-1952) vindt men uitvoerig in AnStud vermeld. Van groot belang is het inleidende artikel in AnStud I, 1951, 77-111, met een uiteenzetting omtrent de geschiedenis, de geographische positie en de topographie van dit oude Mesopotamische cultuurcentrum. Op de Sultantepe, 16 km ten Zuidoosten van Urfa en 25 km ten Noorden van Harran vond deze expeditie in 1951 in een uit de eerste helft van de 7de eeuw daterend Assyrisch gebouw op de acropolis

[1]) H. Th. Bossert, U. B. Alkim, H. Çambel, *Karatepe Kazilari (Birinci ön-rapor), Die Ausgrabungen auf dem Karatepe (Erster Vorbericht).* Ankara, 1950 = TTKY v. Seri, No. 9. Turks en Duits.

[2]) Tahsin Özgüç, *Kültepe Kazisi Raporu 1948, Ausgrabungen in Kültepe, Bericht über die im Auftrage der Türkischen Historischen Gesellschaft, 1948 durchgeführten Ausgrabungen.* Ankara, 1950 = TTKY v. Seri, No. 10. Turks en Duits.

[3]) Hâmit Zübeyr Koşay, *Les fouilles d'Alaca Höyük, entreprises par la Société d'histoire turque. Rapport préliminaire sur les travaux en 1937-1939.* Ankara, 1951 = TTKY v. Seri, No. 5. Turks en Frans.

[4]) Tahsin en Nimet Özgüc, *Kültepe Kazisi Raporu 1949, Ausgrabungen in Kültepe. Bericht über die im Auftrage der Historischen Gesellschaft, 1949 durchgeführten Ausgrabungen.* Ankara 1953 = TTKY v. Seri, No. 12. Turks en Duits.

[5]) S. Lloyd en Nuri Gökçe, *Excavations at Polatli,* AnStud. I, 1951, 21-75.

[6]) Sinclair Hood, *Excavations at Tabara el-Akrad,* 1948-49, AnStud. I, 1951, 113-147.



een tabletten-archief, daterend uit een latere periode van de Assyrische geschiedenis [7]). In de beide eerste campagnes (1951-1952) kwamen reeds 572 tabletten ter beschikking voor bewerking. In twee uitvoerige artikelen heeft O. R. Gurney een begin met de publicatie van deze tabletten gemaakt [8]). De middeleeuwse facetten van het oude Assyrische Harran worden belicht door D. S. Rice in een uitvoerig artikel: *Medieval Harran Studies on its Topography and Monuments I* [9]).

Het is wel zeker, dat de organisatie van het 22ste Internationale Orientalisten-Congres te İstanbul in September 1951 de belangstelling der orientalisten voor de archæologische onderzoekingen in Turkije in belangrijke mate heeft gestimuleerd [10]). Een grote archæologische reis door Turkije na het einde van dit congres georganiseerd, gaf velen, waaronder schrijver dezes, de gelegenheid de kennismaking met vooroorlogse opgravingen te hernieuwen en met latere opgravingen in contact te komen [11]). Het was een voldoening te mogen constateren, dat de architecten van de Turkse expeditie te Alaca Hüyük de vroeger zich in zo ruïneuze toestand bevindende Sphinx-poort van een voorterras hadden voorzien, waarbij de oorspronkelijke toestand, in reconstructie, is weergegeven (Plaat LXVII b). De sphinxen, die tijdens Macridy's onderzoekingen in 1907 in scheef gezakte toestand waren aangetroffen [12]), zijn thans op de vermoedelijk juiste plaats van het poortgebouw-terras opgesteld (rechter-sphinx: Plaat LXV). De opgravingen te Alaca-Hüyük zijn nog niet geheel voltooid; het is te hopen, dat de Turkse regering te zijner tijd weer de credieten aan de *Türk Tarih Kurumu* zal verstrekken voor de voortzetting der onderzoekingen.

Dezelfde archæologische reis door Turkije voerde ons einde September 1951 naar Boğazköy, het kleine Turkse dorpje gelegen tegen de naar het Noorden aflopende helling van het tot 1242 m opstijgende bergmassief, waar oudtijds de hoofdstad van het Hethietische imperium gelegen was. In vorige Jaarberichten is onzerzijds de geschiedenis van dit rijk in zijn verscheidene facetten uitvoerig behandeld [13]), terwijl wij ook hebben gereleveerd, dat de opgravingen te Boğazköy plaats vonden in 1906, 1907, 1911, 1912 en 1931-1939 [14]). In de periode tussen de beide wereldoorlogen stonden de expedities onder leiding van Prof. Dr K. Bittel, die er groef in opdracht van het *Archaeologisches Institut des Deutschen Reiches.* De

[7]) Het inleidende artikel over deze opgravingen vindt men: S. Lloyd en William Brice, *Harran,* AnStud. I, 1951, 77-111, met topographische kaart en goede illustraties; een overzicht over de campagne van 1951 vindt men in AnStud. II, 1952, 11-15; voor de tweede campagne te Sultantepe zie: Seton Lloyd en Nuri Gökçe, *Sultantepe, Anglo-Turkish Joint Excavations, 1952,* AnStud. III, 1953, 27-51, met een bijdrage van Richard Barnett, *Assyrian Objects from room M. 2.* Men zie ook de goed geïllustreerde artikelen van Seton Lloyd, ILN, No. 5863, 1 Sept. 1951, 334-335 met 10 ill., en: ILN No. 5940, 21 Febr. 1953, 286-289 met 19 ill. en AnStud. IV, 1954, 101-110: *Sultantepe,* Part II.

[8]) O R. Gurney, *The Sultantepe Tablets, A preliminary Note,* AnStud. II, 1952, 25-35; men zie afb. van de tabletten in ILN, No. 5940; O. R. Gurney, *The Sultantepe Tablets,* AnStud. III, 1953, 15-25. AnStud. IV, 1954, 65-99.

[9]) D. S. Rice, *Medieval Harran, Studies in its Topography and Monuments, I,* AnStud. II, 1952, 36-84; zie ook het voorlopige bericht van D. S. Rice in ILN, No. 5918, 20 Sept. 1952.

[10]) Remzi Oguz Arik, *Les fouilles archéologiques en Turquie.* Ankara 1950. De waardering voor de Turkse archæologie, de orientalistiek en museumwezen aldaar komt wel zeer treffend tot uiting in de fraai gedrukte bundel, die werd uitgegeven ter ere van Halil Edhem Eldem, de in 1938 gestorven oud-directeur van de musea te Istanbul, die reeds tijdens het Ottomaanse rijk de collecties beheerde: *Halil Edhem Hâtira Kitabi. In Memoriam Halil Edhem I.* Ankara 1947 = TTKY VII. Seri, No. 5.

[11]) Voor het verslag van deze reis verwijzen wij naar: *Proceedings of the Twenty Second Congress of Orientalists, held in Istanbul, September 15th to 22nd, 1951,* uitgegeven onder redactie van Zeki Velidi Togan. Istanbul, 1953, 222-228.

[12]) Th. Macridy-Bey, *La porte des sphinx à Euyuk. Fouilles du Musée Impérial Ottoman.* Leipzig, 1908 = MVAeG 13, 117-205, 2 pl., 40 ill.

[13]) A. A. Kampman, *Schets der Hethietische Geschiedenis en Beschaving,* JEOL 3-6, 1935-1939. Voor recente historische samenvattingen over de Hethietische geschiedenis zie: R. Naumann, *Die Hethiter.* Berlijn, 1948 = Kunst und Kultur des Alten Orients; E. Cavaignac, *Les Hittites.* Parijs, 1950 = L'Orient ancien illustré 3; O. R. Gurney, *The Hittites, A Summary of the art, achievements, and social organization of a great people of Asia Minor during the second millennium B.C., as discovered by modern Excavations.* London, 1952 = Penguin Books.

[14]) Het resultaat van alle campagnes vóór 1940 vindt men samengevat in: A. A. Kampman, *De opgravingen in de Hethietische hoofdstad,* JEOL 9, 1944, 169-183, 2 pl., 2 kaarten, met uitvoerige bibliographie.

resultaten van deze campagnes werden door BITTEL en zijn medewerkers regelmatig gepubliceerd in de *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft* [15]), terwijl vóór 1940 twee meer gedetailleerde publicaties over de architectuur, zegels, etc. werden uitgegeven door K. BITTEL, H. G. GÜTERBOCK en R. NAUMANN [16]). Kurt BITTEL, die schrijver dezes in 1937 als gast van zijn expeditie had ingeleid in de beginselen van de kleinaziatische archæologie, leidde in September 1951 de groep congressisten, die Boğazköy bezochten. Een afwezigheid van 14 jaren had de indrukken van ons eerste bezoek niet kunnen verflauwen. Nog steeds ligt daar het machtig bergmassief van de Koningsburcht, de rotspartijen met de kleinere burchten, die het terrein van de zuidelijke stadsomwalling van de dertiende eeuw vóór Chr. vermoedelijk in tweeën hebben gesplitst, in het Zuiden de Sphinx-poort met het zuidelijke defensiestelsel, waar de 70 m lange poterne na 3000 jaren nog steeds dienst als toegangspoort tot het antieke stadsgebied doet. In 1952 was Kurt BITTEL in staat de opgravingen te Boğazköy te hervatten. Het rapport van deze campagne (Aug.-Oct. 1952), waarvan schrijver dezes door een toelage van Z.W.O. een gedeelte heeft mogen medemaken, verscheen in December 1953 [17]). Gedurende deze campagne werd gegraven op het zuidwestelijke gedeelte van de koningsburcht, waarbij tot de oudste periode werd doorgedrongen; van groot belang was de opgraving bij Osman-Kayası, waar een Hethietische necropolis met 72 graven, waaronder 50 brandgraven, ontdekt werd. Een opgraving op het buitenbastion Büyükkaya bracht een kraagsteengewelf te voorschijn, waarvan het verloop echter pas in de campagne van 1953 nader is onderzocht. Gedurende zijn lezingtournee door Nederland in Februari 1953, georganiseerd in het kader der Nederlands-Turkse culturele samenwerking, had Kurt BITTEL gelegenheid de resultaten van zijn opgravingen aan het Nederlandse publiek nader toe te lichten. Het is verheugend te kunnen aankondigen, dat deze expeditie thans ook een aanvang heeft gemaakt met de uitgave van de definitieve publicatie over Boğazköy-Ḫattušaš [18]). In het in 1953 verschenen eerste deel geven BITTEL en NAUMANN een uitvoerige beschrijving van de ligging, topographie, kolonisatiegeschiedenis, geographie en architectuur van de antieke stad en haar omgeving. Daarbij worden de koningsburcht op Büyükkale, de fortificaties, de woonwijken, de graven en de verdere vondsten, behalve de inscripties en zegels, op overzichtelijke wijze behandeld. De opgravingen zijn in 1954 voortgezet, waarbij wederom een Nederlander, te weten Dr R. FRANKENA, daartoe in staat gesteld door een toelage van Z.W.O., in de gelegenheid is geweest deze mede te maken.

KARATEPE. De Turkse expeditie onder leiding van H. Th. BOSSERT, U. Bahadir ALKIM en Halet ÇAMBEL heeft tussen Augustus 1949 en October 1953 de campagnes IV-IX volbracht [19]). Gedurende de eerste drie campagnes werden de burcht met ommuring en beide poorten in het Z.W. en N.O., alsmede de kleine poort in het Westen en overblijfselen van gebouwen in het antieke stadsgebied onderzocht. Bij een nader onderzoek van deze poort, bleek, dat ook hier, evenals bij de hoofdpoorten, een langs de stadsmuur opgaande toegangsweg was geweest en dat de poort zelf door twee torens geflankeerd werd; van een poortgebouw kan men hier

[15]) MDOG 70, 72-78; een beknopt, doch goed samenvattend overzicht is: K. BITTEL, *Die Ruinen von Boğazköy, der Hauptstadt des Hethiterreiches. Kurze Beschreibung*. Berlijn, 1937. Een nuttige gids voor bezoekers is: K. BITTEL en Halet ÇAMBEL, *Boğazköy*. Istanbul, 1951.

[16]) K. BITTEL, H. G. GÜTERBOCK, *Boğazköy, Neue Untersuchungen in der hethitischen Hauptstadt*. Berlijn, 1935 = APAW 1935, phil-hist-Kl. 1; K. BITTEL en R. NAUMANN, *Boğazköy II, Neue Untersuchungen hethitischer Architektur*. Berlijn 1938 = APAW 1938, phil.-hist. Kl. 1.

[17]) K. BITTEL, H. G. GÜTERBOCK, R. NAUMANN, H. OTTEN, *Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Boğazköy im Jahre 1952*, MDOG, 86, Dezember 1953; *Summary of Archaeological Work in Turkey, 1952*, AnStud. III, 1953, 9-10.

[18]) K. BITTEL en R. NAUMANN, *Boğazköy-Ḫattušaš, Ergebnisse der Ausgrabungen des Deutschen Archäologischen Instituts und der Deutschen Orient-Gesellschaft in den Jahren 1931-1939*. I. *Architektur, Topographie, Landeskunde und Siedlungsgeschichte*. Stuttgart, 1953 = WVDOG 63.

[19]) Voorlopige opgravingsberichten in Belleten Türk Tarih Kurumu: U. Bahadir ALKIM, *Karatepe: Fourth and Fifth Campaign*, Belleten 56, 1950, 649-682; IDEM, *Sixth Season's Work at Karatepe*, Belleten 61, 1952, 132-136; IDEM, *Karatepe: Seventh and Eight Campains*, Belleten 64, 1952, 612-628. Het tweede deel der definitieve publicatie is thans ter perse; AnStud. IV, 1954, 17-19.



echter niet spreken. Op de top van de heuvel werden nieuwe 'magazijnen' bloot gelegd; het is echter nog onzeker, of men hier van een paleis kan spreken. Het zwaartepunt van de opgravingen lag echter bij de zuidwestelijke stadspoort. Onder de drempel van de poort ontdekte men een grote in de rots gehouwen cisterne, die met een kleinere in verbinding stond. Ten Oosten van deze poort werden enkele kleinere lokaliteiten ontdekt; op grond van de hier gevonden ceramiek en verdere vondsten meent men thans, dat de burchtheuvel reeds vóór Azitawaddas bewoond moet zijn geweest, echter niet vroeger dan de 9de eeuw v. Chr. Ten Noordwesten van de poort werd een rechthoekig gebouw met een goed samengevoegde muur opgegraven, door een geplaveide weg van de stadsmuur gescheiden.

Op de aan de andere zijde van de Ceyhan liggende heuvel DOMUZTEPE werd vanaf de derde campagne regelmatig gegraven [20]). Tijdens de vierde campagne (Aug.-Nov. 1949) werd de stadswal van deze nederzetting ontdekt, die uit de Romeinse tijd stamt, doch vermoedelijk wel op een oudere bouwperiode zal terug gaan. Aan de Zuidelijke helling ontdekte men een complete portaalleeuw, ter lengte van 1.60 m, vermoedelijk afkomstig van een belangrijk gebouw meer hoger op de heuvel. De leeuw is gesculptuurd uit grijze bazalt en moet, naar analogie van die te Zinçirli gevonden, waarschijnlijk in de negende eeuw v. Chr. worden gedateerd. Op de top van Domuztepe ontdekte men sporen van een zogenaamde cyclopische muur en ceramiek uit de IJzertijd, de laat-Hethietische en Romeinse periode, alsmede fragmenten van een reliëf uit de achtste eeuw, een krijgsman voorstellende. In de vijfde campagne (Sept.-Oct. 1950) werden de onderzoekingen op de citadel van Domuztepe voortgezet, waarbij twee gebouwen werden ontdekt volgens het *bît-ḫilâni* principe, waarschijnlijk ouder dan de zevende eeuw. Ook andere vondsten wijzen er op, dat deze heuvel waarschijnlijk vroeger bewoond is geweest dan de Karatepe. Het is niet onmogelijk, dat Domuztepe een der vestingen van de koningen van Samʿal was. Een verder bewijs voor deze vroege bewoning is de vondst van een aantal laat-Hethietische reliëfs, die verspreid over de heuvel werden aangetroffen. Daar ook uit de gevonden ceramiek blijkt, dat Domuztepe gedurende de Hellenistische tijd bewoond werd, kan men thans vaststellen, dat deze heuvel van de negende eeuw v. Chr. tot ver in de Romeinse periode bewoond is geweest.

Gedurende de zevende campagne werd wederom aan de stadsmuur gegraven, terwijl er voorts sondages werden ondernomen aan de zuid-, oost- en zuidoostkant van de binnenhof van het 'paleis' op de top van de Karatepe-heuvel. Gedurende de achtste campagne (Sept.-Nov. 1952) werd vooral veel voorbereidend werk gedaan voor het tweede deel van de opgravingspublicatie: samenvoeging van fragmenten van de gevonden sculpturen, waardoor 20 orthostaten werden verkregen. Van de negende in de zomer van 1953 plaats gehad hebbende campagne zijn zojuist nadere resultaten bekend gemaakt: AnStud. IV, 1954, 17-19.

Het werk van de *ontcijfering van de Hethietische hiëroglyphen* is in de afgelopen jaren verder voortgezet, zonder dat echter definitieve resultaten konden worden bereikt. Hoewel men thans door orthostaten te Karatepe over bilingue-teksten de beschikking heeft, schijnt het probleem der ontcijfering nog steeds vele moeilijkheden op te leveren. Ondanks het werk van BOSSERT sinds 1946 constateerde GURNEY in 1952, dat de hiëroglyphen nog niet verstaanbaar waren. Tegen deze uiting komt BARNETT, de *deputy-keeper of the Department of Egyptian and Assyrian Antiquities of The British Museum* te Londen, op in een lang, doch uiterst overzichtelijk artikel [21]). Hierin gaat hij in de eerste plaats de geschiedenis van de pogingen om tot een ontcijfering van dit schrift te komen, na. De meest vooraanstaande geleerde in deze taaie onderzoekingsstrijd is niet, zoals veelal gemeend wordt B. HROZNÝ uit Praag, doch A. H. SAYCE (1845-1933) [22]), die in zijn baanbrekende artikelen aan anderen

[20]) Over de opgravingen te Domuztepe zie: U. Bahadir ALKIM, *The results of the recent Excavations at Domuztepe*, Belleten 62, 1952, 225-250, 18 pl.

[21]) R. D. BARNETT, *Karatepe, The Key to the Hittite Hieroglyphs, 1. A Survey of the Work of Decipherment; 2. The Historical Contribution of the Hieroglyphic Inscriptions*, AnStud. III, 1953, 53-95; een samenvatting van de ontdekkingen vóór 1939 vindt men bij: J. FRIEDRICH, *Entzifferungsgeschichte der Hethitischen Hieroglyphenschrift*. Stuttgart, 1939 = Die Welt als Geschichte, Sonderheft 3.

[22]) A. H. SAYCE, *The Hittites, The Story of a Forgotten Empire*, Londen, 1925, 4e druk.

de weg wees om voort te gaan. Gedurende meer dan vijftig jaren heeft deze geleerde zijn krachten aan de oplossing van dit probleem gegeven: bekend is zijn ontcijfering van het zegel van ᶜTarriktimme, Heer van het Land van Ermeᵓ, waarbij hij de hiëroglyphische tekens voor ᶜheerᵓ of ᶜkoningᵓ en ᶜlandᵓ wist te ontcijferen. Lang is de rij der onderzoekers, die zich met deze brandende kwestie in de oriëntalistiek hebben bezig gehouden: William WRIGHT, L. MESSERSCHMIDT, F. E. PEISER, P. JENSEN, E. O. FORRER, R. C. THOMPSON, A. E COWLEY, CARL FRANK, P. MERIGGI, I. J. GELB, H. Th. BOSSERT, Bedřich HROZNÝ, P. LAROCHE en H. G. GÜTERBOCK. GÜTERBOCK slaagde er in de hiëroglyphen op de in 1934 te Boğazköy gevonden Hethietische koningszegels te ontcijferen [23]), hetgeen van groot belang was voor een meer nauwkeurige datering en opeenvolging van de Hethietische koningen. Belangrijk werk voor de ontcijfering heeft HROZNÝ verricht. Hij was in staat verschillende overeenkomsten tussen de grammatica van het spijkerschrift-Hethietisch (waarvan hij de ontcijferaar was) en het Hiëroglyphisch-Hethietisch vast te stellen. Hij wist enkele belangrijke woorden, zoals ᶜvaderᵓ ᶜgrootvaderᵓ, ᶜgebouwdᵓ, ᶜgegevenᵓ, ᶜgemaaktᵓ, ᶜoffergavenᵓ en ᶜlibatiesᵓ vast te stellen, waarvan men verdere bijzonderheden vindt in zijn driedelig werk, dat over zijn onderzoekingen door hem werd gepubliceerd [24]). BOSSERT's Onderzoekingen over de Karatepe-inscripties zijn nog aan de gang; reeds thans mag echter geconstateerd worden, dat er weinig twijfel over bestaat, dat de bilingue-teksten te Karatepe gevonden als een der belangrijkste elementen mogen gelden bij de pogingen tot een definitieve ontcijfering te geraken. Momenteel zijn 42 woorden op grond van de Karatepe-teksten voor de eerste maal volledig verklaard, terwijl 20 andere, die voorheen slechts bij benadering konden worden geïnterpreteerd, thans een definitieve verklaring hebben verkregen. Gezien het belang van deze teksten behoeft het ons niet te verwonderen, dat de literatuur over dit onderwerp reeds vrij aanzienlijk is [25]). Een rijk philologisch materiaal, dat tot op heden nog niet kon worden gebruikt, komt nu beschikbaar voor de verdere reconstructie van de Kleinaziatische en Noord-Syrische geschiedenis in het algemeen en der laat-Hethietische geschiedenis in het bijzonder. De altijd nog niet volledig duidelijke betrekkingen tussen het Hethietische Imperium in Klein-Azië en de Hethietische vazalstaten in Noord-Syrië behoeven dringend aanvulling. Daarom is het zo verheugend, dat de opgravingen van de Franse expeditie te Ras eš-Samra onder leiding van Cl. F. A. SCHAEFFER in het najaar van 1952 en 1953 er mede in geslaagd zijn belangrijk spijkerschrift-tabletten-materiaal te vinden, waaruit de verhouding tussen het handelscentrum Ugarit (thans Ras eš-Samra) en het grote Hethietische rijk in de 14de en 13de eeuw meer reliëf voor ons begint te krijgen [26]).

[23]) H. G. GÜTERBOCK, *Siegel aus Boğazköy*, I-II, *Die Königssiegel von 1939 und die übrigen Hieroglyphensiegel.* Berlijn, 1940-1942 = AfO, Beiheft 5 en 7.

[24]) Bedrich HROZNY, *Les inscriptions hittites hiéroglyphiques*, I-III. Praag, 1933-1937 = Monografie Orientálního I. Voor de zegels zie ook: H. Th. BOSSERT, *Ein hethitisches Königssiegel.* Berlijn, 1944 = Istanbuler Forschungen 17.

[25]) H. Th. BOSSERT, *Die phönizisch-hethitischen Bilinguen vom Karatepe* (nummering der gepubliceerde regels 1-10), Oriens I, 1948, 163-192; IDEM, *o.c., erste Fortsetzung*, (nummering der gepubliceerde regels 11-24), Oriens 2, 1949, 72-120; IDEM, *o.c., zweite Fortsetzung* (nummering der gepubliceerde regels 25-31), Archiv Orientální 18/3, 1950, 10-42; IDEM, *o.c., dritte Fortsetzung* (nummering der gepubliceerde regels 32-40), Jahrbuch für Kleinasiatische Forschung I, 1951, 264-295; IDEM, *o.c., vierte Fortsetzung* (nummering der gepubliceerde regels 41-47), JKF 2, 1952, 167-188; IDEM, *o.c., fünfte Fortsetzung, JKF* 2, 1953, 293-339; H. G. GÜTERBROCK, *Die Bedeutung der Bilinguis vom Karatepe für die Entzifferung der hethitischen Hieroglyphen*, Eranos, 47, 1949, 93-115; I. J. GELB, *The contribution of the new Cilician Bilinguals to the Decipherment of Hieroglyphic Hittite*, Bibliotheca Orientalis 7, 1950, 129-141.

[26]) Cl. F. A. SCHAEFFER, ILN No. 5997, 27 Maart 1954, 488-490; IDEM, ILN No. 5999, 10 April 1954, 574-576.

IDEM, *Reprise des Recherches Archéologiques à Ras Shamra-Ugarit, Sondages de 1948 et 1949 et Campagne de 1950*, Syria 23, 1951, 1-21. E. WEIDNER, *Der Königspalast von Ugarit*, AfO 16, 1. Teil, 1952, 114-116; O. EISSFELDT, *Die keilschriftalphabetischen Texte der Kampagnen 1948/51*, AfO 16, 1. Teil, 1952, 116-122; E. WEIDNER, *Neue Entdeckungen im Königspalast von Ugarit*, AfO 16, 2. Teil, 1953, 353-357. In voorbereiding bevindt zich: *Le Palais d'Ugarit*, een samenvatting van de nieuwe opgravingen te Ugarit; het derde deel dezer publicatie van de hand van Jean NOUGAYROL met de Akkadische teksten is ter perse.



KÜLTEPE. De opgravingen te Kültepe werden in de zomers van 1950 [27]) en 1951 voortgezet. Volgens Tahsin ÖZGÜC zijn de bouwperioden III, II en Ib, te dateren van 1908/1878 tot 1808/1778, te beschouwen als het tijdperk der Assyrische kooplieden. Ieder van deze perioden is door brand vernietigd; die van II moet zo snel om zich heen hebben gegrepen, dat de bewoners hun gehele have hebben moeten achterlaten, waardoor de vondsten uit deze periode bijzonder rijk zijn. Het behoeft niet te verwonderen, dat II daardoor ook het best doorzocht is: de plattegrond van dit stadsgedeelte is bekend, er zijn drie typen huizen te onderscheiden, elk voorzien van een binnenhof, meer dan een kamer bevattend, voorzien van bovenverdieping en venster. Kleitabletten werden gedurende deze campagne gevonden zowel in III en II, als ook in Ib, de grote massa echter uit II, in één ruimte zelfs 600 tezamen. De teksten werden oorspronkelijk bewaard op houten stellages of in lemen vaten. Er werden 800 zegelafdrukken op tabletten en omslagen geregistreerd. Naar de mening van de opgravers vond de vernietiging van periode Ib plaats onder de regering van Puzur-Assur II, de zoon van Sargon I; de periode Ia vertoont reeds de kenmerken van de overgang tot het tijdperk van het zogenaamde Hethietische oude rijk; tabletten komen in deze laag niet meer voor. Van belang is, dat in deze campagne ook opgravingen plaats vonden op de tepe, in de stad van de kleinaziatische bevolking ten tijde der Assyrische kooplieden. Onder de Romeins-Hellenistische laag trof men twee na-Hethietische perioden aan, resp. daterend uit de 11e-8e en 7e-4e eeuw v. Chr. De catastrophe van 1200 v. Chr. is in de Kültepe-heuvel zeer duidelijk te herkennen. In de vierde campagne werd uitsluitend in de *kârum* van Kaneš gegraven, dus niet op de heuvel. In periode I werd een steen met inscriptie gevonden, de eerste inscriptie uit deze laag tot nu toe ontdekt. Er werden ook belangrijke vondsten gedaan in het onuitgegraven gedeelte van laag II. De huizen uit deze periode blijken zeer ruim te zijn ontworpen, met overdekte trappen naar kelderverdiepingen. Onder de voorwerpen uit deze laag zijn van belang: twee ruwe stukken ijzer, die na analyse mangaan bleken te bevatten; tabletten in enveloppe, een fraaie collectie schepen van ceramiek in allerlei maten. Uit een archief behorende tot een inheemse koopman en ongeopende klei-enveloppen met 85 zegelafdrukken bevattende, blijkt, dat de inheemse bevolking stempelzegels gebruikte in plaats van zegel-cylinders. Volgens de epigraaf van de expeditie Kemal BALKAN bestond een groot deel der kooplieden, die met het Tweestromenland handel dreven uit inheemse Kleinaziaten. Op grond van het bestaan van dit inheemse element in de zegelkunst, zullen we de rol daarvan in de beschaving van het binnenland van Klein-Azië beter kunnen begrijpen [28]).

HARRAN-SULTANETEPE. Een Engels-Turkse expeditie onder leiding van Seton LLOYD, de directeur van het Britse Instituut te Ankara, en Nuri GÖKÇE, de directeur van het Archaeologische Museum te Ankara, heeft gedurende de lentes van 1950, 1951 en 1952 uitgebreide archaeologische onderzoekingen ingesteld te Ḫarran [7]) en op de 20 km ten Noorden daarvan gelegen heuvel Sultantepe. Te Ḫarran werd een nauwkeurige plattegrond van de stad vervaardigd en de citadel onderzocht. Toen de rsultaten te Ḫarran in de oudere lagen teleurstellend bleken te zijn, verplaatste de expeditie haar activiteit naar Sultantepe, een zeer grote ruïneheuvel, ongeveer halfweg tussen Ḫarran en Urfa. Aan de voet van de heuvel bleek een Romeinse nederzetting te zijn geweest, wier bloeitijd blijkens de grote hoevelheid terra sigillata in de 2de en 3de eeuw n. Chr. moet hebben gelegen. Daarbij stootte men op een Romeins thermengebouw met een zeer fraaie mozaik-vloer; uit de vijfregelige inscriptie blijkt, dat het bad aan Aphrodite was gewijd [29]).

Op de top van de heuvel vond de expeditie een uitgestrekt Assyrisch gebouw met 2-3 m dikke muren en drie reusachtige zuilenbases van bazalt. In de vertrekken trof men veel vaatwerk en kleinere gebruiksvoorwerpen, alsmede enige juridische en economische oorkonden.

[27]) Tahsin ÖZGUÇ, *Vorläufiger Bericht über die Grabungen von 1950 in Kültepe ausgeführt im Auftrage des Türk Tarih Kurumu*; Nimet OZGUÇ, *Vorbericht über die Siegel und Siegelabdrücke*, Belleten 65, 1953, 101-127, 13 pl.

[28]) Voor de resultaten van de campagne Juli-Sept. 1953 wordt verwezen naar AnStud. IV, 1954, 19-20.

[29]) M. R. E. GOUGH, ILN, No. 5959, 25 April 1953, 670-762, 10 ill.

In een kamer buiten dit gebouw vond men tussen grote, spits naar onderen toelopende kruiken een grote massa kleitabletten, vermengd met versierd vaatwerk en andere voorwerpen. Uit de mededelingen van O. R. GURNEY [8]) blijkt, dat men hier ongetwijfeld met een bibliotheek te doen heeft, afkomstig uit de tweede helft van de 7de eeuw v. Chr. De inhoud bestaat in hoofdzaak uit litteraire teksten. Tot op heden zijn reeds enkele tabletten uit deze interessante collectie gepubliceerd: brokstukken en aanvullingen van het Gilgamesj-epos, het Scheppingsepos *enûma êliš*, nieuwe eponymenlijsten, waarbij o.m. wordt uitgegaan van de regering van Adad-nirari II en Tukulti-ninurta II (9de eeuw). Het gebouw waarin de tablettenvondst plaats vond is een uitgestrekt particulier huis, dat blijkbaar aan de priester Kurdi-Nergal behoorde. Volgens Seton LLOYD had de eigenaar het voornemen de tabletten in veiligheid te brengen bij de ondergang van het Assyrische rijk, toen de Babyloniërs na de val van Nineve omstreeks 610 v. Chr. Ḫarran en omgeving verwoestten. In deze opzet is de bezitter in ieder geval niet geslaagd, hetgeen verduidelijkt wordt door de vondst van een menselijke schedel in de nabijheid van de tabletten. Daar de heuvel in de daarop volgende eeuwen onbewoond bleef verdween de bibliotheek onder de ruïnes en het stof en kon nu door de expeditie vrijwel intact worden terug gevonden. Daar het materiaal van de tabletten van ongebrande klei is, zijn de tabletten erg brokkelig en zal hun conservering nog een probleem zijn. Men vermoedt, dat onder de top van de heuvel de tempel van de maangod verborgen ligt, thans nog bedekt door dikke lagen van de Hellenistische en Romeinse nederzettingen.

Het hoogland van Turkije is een nog weinig geëxploreerd terrein, waar vanaf de oudste tijden tot op heden de volkeren zich van Oost naar West en omgekeerd een doortocht hebben trachten te banen. De geographische en culturele positie van dit gebied, weleens de ᶜbrugᵓ tussen Europa en Azië genoemd, is zeer belangrijk [30]). Daarom valt het op, dat de beschaving van dit terrein in meer dan één periode in vele opzichten nog duister voor ons is, of dat het verband tussen dit gebied enerzijds, en Europa en Voor-Azië anderzijds voor ons nog vele en moeilijke problemen opwerpt. Daarom is het zo verheugend te mogen constateren, dat in Turkije thans, dank zij de medewerking der Turkse autoriteiten, de archæologen van verscheidene landen samenwerken, deze problemen tot een oplossing te brengen. Dat de Turkse archæologie daarbij een toonaangevende rol vervult, waarbij opgravingen in combinatie met buitenlandse instituten en archæologen niet ongebruikelijk zijn, houdt een schone belofte van rijke resultaten voor de toekomst in.

Leiden, Juni 1954. A. A. KAMPMAN

[30]) Men zie hiervoor o.m. het interessante artikel van M. V. SETON-WILLIAMS, *Cilician Survey*, AnStud IV, 1954, 121-174. In deze bijdrage wordt een overzicht gegeven van de geographische indeling en de topographische en literaire bronnen, alsmede een geschiedkundige indeling van de 142 ᶜtepe'sᵓ, die in het kader van deze *Survey* werden onderzocht. Eens te meer blijkt uit dit onderzoek welk een omvangrijk archæologisch materiaal nog in Cilicië op nader onderzoek ligt te wachten.

# IRĀQ

## DE OUDSTE STAD JERICHO, DE OUDSTE BEHUIZING EEN GROT

zie PLATEN LXVIII-LXX en KAARTEN II-III

Haec nemora indigenae Fauni Nymphaeque tenebant
gensque virum truncis et duro robore nata.
Quis neque mos neque cultus erat nec iungere tauros
Aut componere opes norant aut parcere parto,
Sed rami atque asper victu venatus alebat.
VERGILIUS, *Aeneis* VIII

Wanneer wij, zoals uit de titel blijkt, in dit overzicht in het bijzonder de aandacht vestigen op de oudste perioden van menselijke activiteit in Syrië en Irāq, dan willen wij daarmede niet aan de belangrijkheid van de opgravingen op andere plaatsen in deze gebieden te kort doen [1]). Maar hoe opmerkelijk hun resultaten ook zijn, in één punt staan zij achter bij de onderzoekingen in Jericho en het Iraaqse Kurdistān, nl. dat deze de kennis van de oude geschiedenis van het Oude Oosten aanmerkelijk hebben vooruitgebracht door althans enig licht te verspreiden over enige duizenden jaren, waarvan wij zo goed als niets wisten. Maar, voordat wij tot dit onderwerp overgaan, zullen wij eerst nog even een blik werpen op enkele der belangrijkste ontdekkingen uit het tijdperk van vóór 3000 v. Chr.

In Syrië vragen nu elk jaar weer in vooroorlogse regelmaat de ruïnes van Mari en Ugarit de aandacht: het zijn de vertrouwde namen van A. PARROT en Cl. SCHAEFFER, die wij hier weer ontmoeten. In Irāq vragen twee plaatsen bijzondere belangstelling, Nippur in het Zuiden met zijn Sumerische oudheden, en Kalḫu in het Noorden, niet ver van Nineve. Vermelden wij dat sedert Januari 1954 ook te Uruk/Warka weer activiteit van opgravers heerst.

Over Ras-Sjamra/Ugarit hopen wij voor een volgend Jaarbericht een samenvattend artikel te ontvangen; binnenkort verschijnt toch de publicatie van de Akkadische teksten daar gevonden; en ook verscheidene archæologische gegevens staan nog niet geheel en al ter beschikking; zo bv. de prachtige praestaties van ivoorsnijkunst in Ugarit verricht en voorjaar 1953 gevonden. In Mari voert de heer PARROT reeds voor de tiende maal het commando; was 't vóór de oorlog de periode van het verlies van de zelfstandigheid van de stad die in het midden der belangstelling stond, zulks op grond van de teruggevonden correspondentie met de vorsten van Babel en Assur, nu vraagt meer en meer de periode van het derde millennium de aandacht; in de achtste (1952) en negende (1953) campagne is men tot in het midden van dat tijdperk gekomen, terwijl volgens laatste berichten men dit najaar gedurende de tiende campagne ook in deze Semietische stad een Sumerische periode van beschaving heeft gevonden. In die achtste en negende campagne heeft men drie tempels opgegraven, gewijd aan de godinnen Isjtar en Ninni-Zaza, en aan de zonnegod Sjamasj (zie *ILN* Oct. 31, 1953, en Aug. 14, 1954). In het hof van de tempel van Ninni-Zaza werd een bijna manshoge gepunte steen gevonden, hetzij dat men het een betil of een massebe noemt, door Canaanieten en Phoeniciërs op de „hoogten" vereerd (zie PLAAT LXVIII *a*).

Opmerkelijk te Mari was ook de vondst van ivoor inlegwerk voorstellende een aantal personen die aanwezig zijn bij het offeren van een ram. Dit vestigt nog eens weer de aandacht op een kunst, waarvan de laatste jaren op tal van plaatsen specimina worden gevonden. Deze en dergelijke vondsten hebben het mogelijk gemaakt aan de ivoorsnijkunst in de oudheid een monographie te wijden [2]). Als verder voorbeeld geven wij op PLAAT LXVIII *a* en *b* het vrou-

[1]) Voor een overzicht der jongste litteratuur zie men Gurgis AWAD, *Bibliography Relating to Excavations in Iraq*, 1947-1951, Sumer 8, 1952, 90-100; zie ook de lopende jaargangen van *BASOR* en *Orientalia N.S.*

[2]) C. D. DECAMPS-DE MERZENFELD, *Inventaire commenté des ivoires phéniciens et apparentés découverts dans le Proche-Orient*, Parijs, 1954, Texte et album.

wenkopje dat in Nimrud/Kalḫu werd gevonden. Hier heeft Professor M. E. L. Mallowan sinds 1949 opgravingen verricht in de residentie van de Assyrische koning Adad-Nirari III (810-782 v. Chr.); zie zijn berichten in *ILN* 1950, 22 en 29 Juli; 1951, 28 Juli en 11 Aug.: 1952, 9, 16 en 23 Aug.; 1953, 15 en 22 Aug.; daarnaast zijn verslagen in het tijdschrift *Iraq* van de corresponderende jaren en *Sumer*.

Professor D. E. McCown van het *Oriental Institute* te Chicago, die vóór de oorlog o.a. in Jericho en in Irān werkte, en na de oorlog weer in Irān, heeft nu ook in Mesopotamië werkzaam kunnen zijn als leider van een expeditie die door het *Oriental Institute* en het *Pennsylvania Museum* is georganiseerd. Reeds omstreeks 1900 (zie het artikel van de heer Busink hierachter) had men reeds te Nippur, met Eridu, een van de oudste Sumerische steden, opgravingen verricht; de spijkerschriftcollectie, in het bijzonder die van Sumerische teksten, die men toen gevonden had, lokte tot nieuw bezoek in deze jaren, nu de kennis van het Sumerisch, speciaal van de litteraire teksten, zulke voortgang heeft gemaakt. Naast de tempel van Enlil, van vroeger gedeeltelijk bekend (zie Fig. 34 en 35), werd nu ook een tempel van de godin Inanna gevonden uit de tijd van koning Sjulgi van de Derde Dynastie van Ur (zie o.a. D. E. McCown, *Recent Finds at Nippur,* Archaeology 5, 1952, 70-75).

Zijn wij hier nog op historisch nauwkeurig vast te stellen gebied, met *The Preliminary Report on the Third Season's Excavations* over de opgravingen in Eridu, geschreven door de heer Fuad Safar (*Sumer* 6, 1950, 27-30, 3 Fig., 2 Pl.) komen wij in de praehistorie, die in het bijzonder van Eridu zulke verrassende ophelderingen gaf over de oudste bewoners van het deltagebied (zie Jrb 10, deel III, blz. 547, 548). De tweede campagne had onder meer het oudste kerkhof uit het alluviale land aan het licht gebracht. De anthropoloog C. S. Coon heeft in *Sumer* 5, 1949, 103-106, de resultaten van zijn onderzoek hierover gepubliceerd. De overblijfselen van deze bewoners van Eridu in het vierde millennium behoorden tot het zg. Mediterrane type.

De derde campagne gaf gelegenheid aan het licht te brengen een paleis uit de zg. vroeg-dynastische periode, verborgen in een kleine puinheuvel even ten Noorden van Abu Sjachrain (plattegrond fig. 3, photo plaat II) met planoconvexe tegels opgetrokken en analoog van opzet als het paleis A uit Kisj.

Maar van bijzonder belang was de zg. *Tiefgrabung* in de grote puinheuvel op ongeveer 80 meter van de tempeltoren, die de naam *Hut Sounding* heeft gekregen. Bovenaan begon men met een omtrek van 7 × 7 m, men groef tot 12,5 m diep, waar de omtrek tot 4 × 4 m verengd was. De laatste vier meters van deze diepe put bevatte enkel groenachtig zand, zodat aangenomen werd dat de blijken van menselijke aanwezigheid op 8,5 m diepte de oudste waren. Dit was van boven af gerekend de xivde laag. Fig. 1 op blz. 34 van het rapport geeft er een doorsnede van. In de lagen vii tot ix werden slechts resten van aardewerk gevonden, en geen sporen van menselijke behuizing. Deze trof men wel aan in de lagen i-vi en x-xiv. In die eerste zes trof men telkens de resten van huizen aan, met in de zon gedroogde tichels van een omvang van 47 × 22 × 7 cm gebouwd. In ieder van deze woningen was in het midden een gang van 75 cm breedte, met aan iedere kant een tweetal kamers. De woning uit laag x kon het best als type gelden en is dan ook in het verslag uitvoerig beschreven; wij releveren daaruit: de vloer bestaat uit aaneengestampte leem, en is 20 cm hoger dan het laagste punt van de muren.

De restanten van de behuizingen uit de lagen x-xiv waren echter van een ander soort, nl. van hutten. Zo verklaart zich de bovengenoemde naam *Hut Sounding*. Dit wil echter niet zeggen dat bouw met tichels in die periode onbekend zou zijn geweest. Men heeft, voorzover de situatie ter plaatse het toelaat, in de zijwanden van de put tunnels gemaakt om het plan van de hutten te vinden. Hiervan is in figuur 2 op blz. 35 een schets gegeven, op plaat I een photographie. Opmerkelijk was ook de vondst van een oven in deze hut, omdat hieruit bleek dat de hut voor menselijke behuizing bestemd was geweest, en niet voor bergplaats als onze schuurtjes bij de huizen. Dit zou men hebben kunnen denken omdat bij de peilingen in de zijwanden de hut uit laag x bv. annex blijkt gestaan te hebben aan een uit tichels geconstrueerd



bouwwerk. Het type van de hut was het volgende. Tussen twee concentrische cirkels, van rode klei, op een afstand van 15 cm van elkaar gelegen, werden wanden van riet en andere planten gemaakt; de bodem bestond uit een vastgestampt mengsel van zand en aarde. Waarschijnlijk heeft de dichter van het Zondvloedverhaal zulk een combinatie van huis en hut in gedachte, als hij de god Ea aan Uta-napisjtim het besluit der goden de mensheid te verdelgen verraadt:

„*Riethut,* riethut! Wand, Wand!
riethut, luister! wand, begrijp toch!
Gij man van Sjuruppak, gij zoon van Ubara-tutu,
breek af het *huis,* bouw een schip" [3]).

Bij dit graven in de diepte was het aardewerk nog steeds een wegwijzer, al was het soms ook een verwarrend element. Zo werd in de viide laag ceramiek van vóór de Obaid-periode gevonden, maar de voorwerpen in de hutten aangetroffen brachten ons toch het bewijs dat men in dat tijdperk nog verkeerde. Nu wij toch aan het spreken over perioden zijn, is het misschien het aangewezen ogenblik de oude in herinnering te brengen en de nieuwe aan te kondigen, zulks ter betere oriëntering. Blijken zal dat het aardewerk zal ophouden de trouwe

| | |
|---|---|
| ca. 3000 v. Chr. | |
| (1) Proto litterair | Hoogtepunt van praehistorische periode, waarin het schrift, de cylinderzegel, de monumentale bouwkunst voorlopers zijn van de stadscultuur uit het vroegdynastische tijdperk, hieraan voorafgaande. |
| (2) Warka (Zuid-Mes.) | Relatief korte periode, door eigen aardewerk gekenmerkt. |
| (3) Obaid (Zuid-Mes.) | Menselijke nederzettingen, marktplaatsen met tempels. Eerste nederzetting op grote schaal, waaraan de Eridu-phase was voorafgegaan. |
| (4) Halaf (Westelijk Noord Irāq) | Zeer ontwikkelde dorpscultuur, met eigen beschilderd aardewerk. |
| (5) Hasuna (Noord Irāq) | Dorpscultuur op bescheiden schaal; hoogtepunt het Samarra geschilderd aardewerk. |
| | Onbekende, veronderstelde schakel. |
| ca. 4000 v. Chr. | |
| (6) Jarmo (Noord-Oost Irāq) | Eerste dorpscultuur; praeceramische periode, microlithen. |
| | Onbekende, veronderstelde schakel. |
| (7) Karim-shahir (Noord-Oost-Irāq) | Open nederzetting van korte duur; microlithen. |
| | Onbekende, veronderstelde schakel. |
| (8) Palegawra / Zarzi | Holbewoners, microlithen, *Gravettian type.* |
| | Onbekende, veronderstelde schakel. |
| (9) Hazer merd | Holbewoners, *Levalloiso-Mousterian type.* |
| (10) Barda balka | Pleistocene grindlagen met handbijlen van het Acheoleën-type, en werktuigen van kiezelsteen en schilfers. |
| | Onbekende periode. |

De protolitteraire periode (1), waaronder ook die van Djemdet-Nasr valt, is uit het bronstijdperk, die van Warka en Obaid (2 en 3) uit het Chalcolithicum, die van Halaf tot Jarmo (4-6) uit het Neolithicum, die van Karim-Sharir tot Barda Balka in het Palæolithicum. Het geheel valt in de geologische periode van het quartair = pleistoceen = diluvium. Sporen van de mens in de tertiaire periode blijken er (nog?) niet te zijn.

[3]) Vertaling van F. M. Th. de Liagre Böhl, *Het Gilgamesj Epos,* Tweede dr., Amsterdam, 1952.

gids te zijn, zodat we in het *praeceramische* tijdvak komen. Al deze gegevens zijn grotendeels gewonnen en verwerkt door Professor R. J. BRAIDWOOD, hoogleraar in *Old World Prehistory and Anthropology,* en verbonden aan het *Oriental Institute* te Chicago. Hij gaf in *ILN* 5878 in Fig. 2 de volgende indeling en successie (zie ook Jrb 10, deel III, blz. 557, en dit Jrb, KAART III).

In het kort mogen wij nu nog schetsen aan de hand van bovenstaand overzicht het verdere verloop van het onderzoek aan de hand van de menselijke behuizing (oecologie, *habitat*), niet alleen omdat deze de ceramiek als leidraad vervangen heeft, maar ook om de geestelijke houding die de oosterling aan het verschillende type der behuizing heeft ingenomen.

Uit het Chalcolithicum was sinds lang al bekend het vaatwerk uit Tell-Halaf, in het bekken van de rivier de Chabur, waar men een ontwikkelde dorpscultuur aantrof; daaraan ging nog vooraf het Samarra aardewerk, maar over de behuizing in deze periode van het Neolithicum kon men weinig zeggen, totdat Seton LLOYD in 1944 in Hassuna bij Mosoel vondsten deed, die hem aanleiding gaven te spreken van het vroegste hoofdstuk in de geschiedenis van Mesopotamië (zie Jrb 10, deel III, blz. 557). Het Samarra aardewerk werd daar ter plaatse in volle ontwikkeling aangetroffen, het oudste type daarvan kon men weer verbinden met de oudste laag van Nineve, het zg. Nineve I. Hier kon men verder de ontwikkeling van het woningvraagstuk nagaan, sikkels in vuursteen o.a. wezen op landbouw. De resultaten waren opmerkelijk, maar toch had Seton LLOYD te vroeg gejuicht, zoals nu is gebleken, toen hij van de vroegste periode sprak.

Aan wat nu volgt is de naam van de heer BRAIDWOOD onafscheidelijk verbonden. Hij was de aangewezen man er voor, omdat hij reeds eerder had gezien, dat de oplossing van de problemen die zich nu voordeden, in een groter verband moesten worden gezocht, nl. in het zien als een eenheid van deze periode wat later is uiteengevallen in nationale culturen. In het boven geciteerde nummer van de ILN bracht hij voor het eerst de kaart van Fig. 31 op blz. 271 van dit Jrb. Men noemt deze streek de *fertile crescent,* bij de in noot [4]) geciteerde lezing geeft hij over de climaten van deze streken zeer instructieve kaarten. Op verzoek van de oudheidkundige dienst van Irāq en in opdracht van het instituut te Chicago trok hij in 1948 naar het gebied ten Oosten van Kirkoek, het Iraaqse gedeelte van Kurdistān (zie Fig. 36 op blz. 349 van het Iraanse gedeelte). Tot de staf van de opgraver behoorde ook enige tijd de heer C. HILLEN (zie blz. 267). In Jarmo, gelegen in het dal van de Chamchemal-rivier, drong men in het Neolithicum door: huizen zijn er met stenen fundamenten, waarop muren van gestampte aarde zijn opgetrokken; de landbouw werd beoefend; hoofdgetuige daarvan is, naast resten van graan, de stenen sikkel, die met behulp van bitumen in hout was gevat. De radioactive carboon test n° 14 gedaan op slakkenhuisjes gaf een tijd van 4500-5000 v. Chr. (zie PLAAT LXX *c-f,* en noot [5]).

Ouder is de cultuur van Karim Shahir [6]), twee mijl verder de rivier opwaarts; de woningen aldaar waren wellicht niet eens voor een voortdurend verblijf bestemd. Evenals Jarmo bleek ook deze plaats te zijn uit een periode van vóór dat aardewerk in gebruik was. Men bleek geleidelijk tot landbouw te zijn overgegaan. Vuursteen was ook nu weer het materiaal voor de gereedschappen. Van huizen was alleen nog maar de vloer van steen over van onregelmatige vorm; Jarmo had nog woningen van een tot zes kamers (zie PLAAT LXX *b*).

Zo vormde Kalim Shahir een tussenphase tussen Jarmo en de grot, 15 km van Jarmo, die van Palegawra, waarin sporen van het verblijf van mensen werd aangetroffen, die ons

[4]) R. J. BRAIDWOOD, *The Near East and the Foundations of Civilization,* London Lectures, Oregon State System of Higher Education, Eugene, Oregon, 1952, 45 pp. Van ieder der oudste culturen is een verzameling der materiële resten bijeengebracht op een afzonderlijke plaat: Natufian (Pal.), fig. 5; Sialk (Irān), fig. 6; Hassuna, fig. 7; Amoeq en Mersin (Syro-Cilicie), fig. 8; Jericho XVII-IX, fig. 9; Fayum-Merimde (Beneden-Egypte), fig. 10; Palegawra, Karim Shahir, Jarmo (figs. 12-14); Halaf, fig. 23; Ubaid, fig. 24; Warka, fig. 26; Proto-litterair, fig. 38.

[5]) JARMO: R. J. BRAIDWOOD, ILN 5878, Dec. 15, 1951; *id., Excavations in Iraqi Kurdistan,* Sumer 7, 1951, 99-104 (p. 105 en kaart); L. I. B. BRAIDWOOD, *The Jarma Flint and Obsidian Industry,* o.l., 105-106; *id., Digging beyond the Tigris,* New York, 1953, 296 pp., *id., Early Food Producers,* Archaeology 5, 1952, 157-164.

[6]) KARIM SHAHIR: de beide BRAIDWOODS in litt. van nota [5]).



diep in het Palæolithicum brengt, overeenkomende met bepaalde typen uit de West-Europese praehistorie (zie PLAAT LXX *a*) [7]). De mannen die daar hebben geleefd bleken jacht gemaakt te hebben op wilde paarden, herten, geiten, gazellen, schapen en varkens. Analoog met deze vondsten bleken die te zijn, die Mej. Dr Dorothy GARROD reeds in 1928 had gedaan bij haar onderzoekingen in de grot van Zarzi [8]) en die de heer Ralph S. SOLECHI in de grot bij Doekan in 1952, ten N.O. van Kirkoek deed.

Wild en enigszins tot huisdieren gemaakt vee bleken ook de belangstelling gehad te hebben van de bewoners van de grotten bij Hazer Merd en Barda Balka [9]), in dezelfde streken. Op grond van geologische en archæologische gegevens, die slechts een vakman kan weergeven,

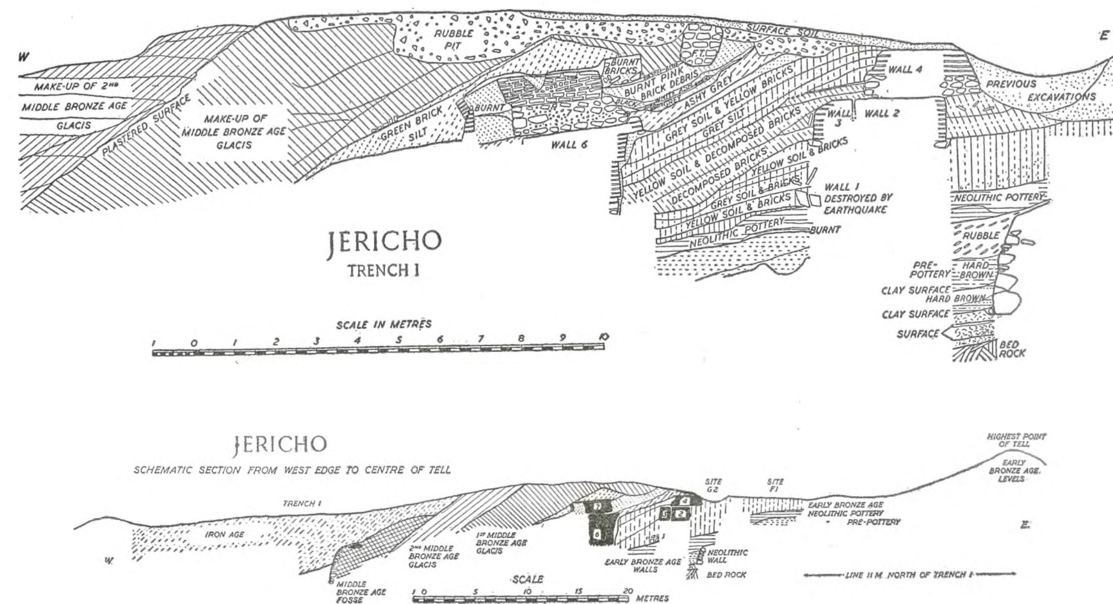



Fig. 33 Antiquity 103

kwamen de geoloog WRIGHT en de archæoloog HOWE tot de conclusie dat met deze grotten nog een ouder stadium van menselijke activiteit was bereikt. Maar hoe dit zij, het belangrijke van al deze onderzoekingen is dat men, uit de historische periode komend retrograad in Irāq tot diep in het Palæolithicum is doorgedrongen, dat wij de meest primitieve stadia van de menselijke behuizing in het gebergte, aangrenzend aan de alluvium van Euphraat en Tigris hebben leren kennen. Nederzettingen van jagers, begin van veeteelt en landbouw in open nederzettingen en dorpen zien we in opeenvolgende perioden. Maar de gesloten stad treffen wij nog niet aan.

Dat echter de idee stad in het Neolithicum zich heeft gerealiseerd, is echter in 1952 in Jericho [10]) gebleken (zie PLAAT LXXIX, *a, b,* en *c*). Mejuffrouw Kathleen KENYON, dochter van

[7]) PALEGAWRA: idem; voor verdere grotten in de grotten in de streek ten Oosten van de Grote Zab, R. S. SOLECKI, *Notes on a Brief Archaeological Reconnaissance in the Kowendur District of Iraq,* Sumer 8, 1952, 37-48; ANONYMUS, *Palaeolithic Child Found in Iraq,* Archaeology 7, 1954, 21 (Shanidar Cave).

[8]) ZARZI: D. GARROD, *The Paleolithic of Southern Kurdistan, Excavations in the Caves of Zarzi and Hazer Merd,* Bull. of the Am. School of Prehistoric Research, New Haven, No. 6, 1930; R. S. SOLECKI, *Dukan Cave,* Sumer 10, 1954, 69-81.

[9]) HAZER MERD en BARDA BALKA: cf. GARROD in nota [8]); C. S. COON, *The Eastern Cave at Hazer Merd,* Sumer 6, 1950, 91-92; H. E. WRIGHT and Bruce HOME, *Preliminary Report on Soundings at Barda Balka,* Sumer 7, 1951, 107-111; de litt. uit nota [5]).

[10]) JERICHO: Kathleen M. KENYON, *Early Jericho,* Antiquity 103, 1952, 116-122 (de neolithische stad); ILN 5948, April 18, 1953 (de neolithische schedels tot beelden bijgepleisterd, zie dit Jrb. PLAAT LXIX *d* en *e*); 5974, Oct. 17, 1953 (de beeld-schedels in kleuren, neolithische stad); 5972, Oct. 3, 1953 (graven uit midden bronsperiode, met veel resten van huisraad; n.b. Fig. 2 met graven uit neolithische tijd); 6014, July 24, 1954 (reconstructie van „Every Day Home Life" in de bronsperiode); *Jericho, Oldest Walled Town,* Archaeology 7, 1954, 2-8 (alle perioden).

de beroemde oudheidkundige, geeft in No. 103 (1952) van *Antiquity* een verslag van de opgravingen dat jaar gedaan in de ruïnes van de stad, waaraan de naam van Professor GARSTANG voorgoed is verbonden. Deze geleerde had al aangetoond dat beneden de stad uit het bronstijdperk een bewoning in het Neo-Mesolithicum moest hebben bestaan. In laag IX, behorend tot het Neolithicum, werd nog ceramiek gevonden, maar deze ontbrak in de lagen X-XVII, die dat jaar werden opengelegd. Hun karakteristiek waren huizen met rechthoekige kamers en ongebrande tichels, terwijl muren en vloeren glad werden afgewerkt. Voor verdere techniek en de geschiedenis van het systeem vindt men in dat artikel de nadere gegevens. Onder de lagen, waarin voor het laatste ceramiek werd aangetroffen, stootte men echter op de bovenkant van een flinke muur. Deze bleek te bestaan uit ongehouwen stenen, onregelmatig opgestapeld. Grote stenen (1,5 × 1 m) onderaan, en die van midden-grootte, uitgezocht voor de bovenlagen, waren het materiaal. Daarachter was een aarden wal. De schrijfster voegt er dan ook met gepaste trots aan toe dat het een *revolutionary idea* is in de geschiedenis van de *settled occupation* dat de étappe van *community organisation,* ingesloten door een stadsmuur, is bereikt vóór de uitvinding van het gebakken vaatwerk. Wat heiligdommen betreft, in laag XII werd een huis gevonden met een kleinere kamer, die later aan het oorspronkelijke bouwwerk was toegevoegd. Een wand van die kamer had een kleine nis, waarin een gehouwen steen, in de buurt gevonden, precies paste. Deze was ook van een ander steensoort, dan daar ter plaatse bekend is. De schrijfster wil dan ook gaarne waarin een object van verering zien, en in de kamer een kapel (zie PLAAT LXIX *b*).

Overzien wij dus het geheel van deze nieuwe archæologische vondsten, dan springt het belang voor de waardering van de beschaving van Sumer in het oog. In de *Fertile Crescent* zien wij in opeenvolgende stadia jacht, veeteelt, landbouw, grot, tent, huis, stad voorafgaande aan het eerste optreden van de mens bij de mondingen van Euphraat en Tigris. Als wij daar zo spoedig de stad vinden, dan moeten wij er ons voor hoeden de tegenstelling land en stad te maken, die wij vanaf de Middeleeuwen als sociale differentiatie zien optreden. Stad en land(bouw) zijn dan identiek. Jericho werd gekozen als woonplaats omdat ten Westen van de Tell een rijke bron opkomt en tot heden nog de oase van het moderne Jericho vruchtbaar maakt. Jarmo is ook gelegen in een vlakte, welke Professor BRAIDWOOD aldus beschrijft: Er is voldoende regenval in de winter om de groei van het winterkoren te verzekeren; en het verdere klimaat is dusdanig dat in deze heuvelachtige streek plant en dier dienstbaar kunnen worden gemaakt op de wijze, zoals later in dit gedeelte van de Oude Wereld gebruikelijk was.

Als dus de mens, hij zij Sumeriër geweest of niet, in het Zuidelijke alluviale gedeelte zijn intrede doet, bestaat er een eeuwenlange ervaring van landbouw, veeteelt en huizenbouw. De eerste bewoners beginnen niet van beneden af, zij steunen op een traditie. Dit optreden heeft plaats gehad in de Obaid-periode, en de vondsten van ontwikkelde cultuur en uitgebreide bouwwerken uit dat tijdperk behoeft ons niet zo zeer te verbazen als wij bij eerste opwelling deden.

Dikwijls poogt men een soort eenheid van Antieken en Classieken aan te tonen, dikwijls staan hun denkwijzen ook tegenover elkaar. Zo ook in hun beschouwingen over de dingen van ᶜin den beginneᵓ. Jrb 10, blz 563 wezen wij er reeds op dat de Sumeriërs de stad als een scheppingsordinantie beschouwden; later blijft de tegenstelling tussen nomaden en de ᶜgezetenᵓ mens levend (bv. Enkidu en Gilgamesj). De Griekse oudheid zocht het begin der ontwikkeling; Prometheus is het godsdienstig symbool daarvan; de philosophen waren niet tevreden voor men de εὑρετής had gevonden van ieder onderdeel der techniek (landbouw is voor hen ook een ἀγαθὴ τέχνη). Hoe deze instelling nog nawerkt, kan men zien aan de titel van een boek van Professor R. J. FORBES, dat grote opgang heeft gemaakt ...... *Man, The Maker.* De bioloog beziet het weer uit een andere hoek, hij spreekt van *Homo Destruens* (C. G. G. J. VAN STEENIS, *Homo Destruens,* Rede, Leiden 1954).

Leiden, December 1954 B. A. VAN PROOSDIJ

# DE TEMPEL VAN ENLIL IN NIPPUR

Zie PLAAT LXXI

1. Nippur (sum. Nibru), ongeveer in het hart van Beneden-Mesopotamië gelegen (op de plaats van het huidige dorp *Nuffar*), is gedurende vele eeuwen een belangrijk religieus centrum van Babylonië [1]) geweest, waar Enlil, de hoofdgod van Sumer en Akkad, werd vereerd [2]). Over den oorsprong van het religieuze prestige van Nippur, een stad die in historischen tijd nimmer, zooals Ur en Babylon, hoofdstad van een groot rijk is geweest, loopen de meeningen uiteen. JACOBSEN meent, dat in den praehistorischen tijd de koningen van Nippur de andere steden van Beneden-Mesopotamië hebben overheerscht [3]). Tot deze periode zou de suprematie van Enlil teruggaan. Lugal kalama, koning van het land [4]), een titel die later door eenige koningen werd gevoerd (SAKI, p. 152, 2 Lugalzaggisi, Kol. I, r. 5) beteekende oorspronkelijk volgens JACOBSEN ᶜkoning van het gebied van Nippurᵓ. Het mag echter opvallend worden genoemd, dat latere heerschers zich nimmer koning van Nippur hebben betiteld, terwijl b.v. een titel als ᶜkoning van Urᵓ nog in de periode der Kassieten — toen het Rijk van Ur reeds lang tot het verleden behoorde — is voorgekomen [5]). Over het algemeen wordt trouwens de opvatting omtrent een Rijk van Nippur verworpen. PARROT brengt het religieuze prestige van Nippur in verband met de centrale ligging der stad in Beneden-Mesopotamië, waardoor zij gemakkelijk voor pelgrims uit het geheele land te bereiken is geweest [6]). FRANKFORT ziet in Enlil niet een locale, maar een nationale god. Hieraan zou Nippur, waar het hoofdheiligdom van Enlil stond, het religieuze overwicht danken [7]). Wellicht moet inderdaad bij dit probleem vooral het wezen en de functie van Enlil in aanmerking worden genomen. Volgens LUTZ was Enlil de god van de „plentiful abundance, who fosters mankind to the extent that it suffers no want". Locale goden deden dit ook, maar Enlil als de *aardgod* „is the provider for all mankind." [8]).

1) Strikt genomen kan eerst vanaf de eerste dyn. van Babel van Babylonië gesproken worden. Hier zijn echter de oudere perioden mede inbegrepen.

2) Zie over Nippur: UNGER, *Reall. der Vorgesch.* VIII, 1927, pp. 504-505; HOMMEL, *Ethnologie und Geogr. des alten Orients,* 1926, pp. 348 vv. — In den Talmud wordt het Bijb. Kalne als Nippur opgevat; HOMMEL (*o.c.,* p. 348 noot 4) meent, Kalne is ontstaan uit Ki-En-lil, gesproken Ki-Illina.

3) JAOS 59, 1939, p. 487 note 11. Reeds PAFFRATH meende, dat de suprematie van Enlil misschien op een vroeger politiek overwicht van Nippur was gegrond (*Zur Götterlehre in den altbab. Königsinschr.,* Stud. zur Gesch. und Kultur des Altertums VI, 5/6, 1913, p. 19. Vgl. HOMMEL, *Ethn. und Geogr.,* p. 351; JASTROW, *Die Religion Bab. und Ass.* I, 1905, p. 53. NÖTSCHER, die een speciale studie schreef over Enlil (*Ellil in Sumer und Akkad,* 1927) meent daarentegen, dat de politieke beteekenis van Nippur nooit bijzonder groot zal zijn geweest: *Reall. der Assyr.* II, 1938, art. *Enlil,* p. 385; *Ellil,* p. 30. Vgl. MEISSNER, *Bab. und Ass.* II, 1925, p. 7; UNGER, *Reall. der Vorgesch.* VIII, k. 504.

4) Over de bijzondere strekking van dezen titel zie VAN PROOSDIJ, Med. EOL n° 1, en *Der sogenannte orientalische Despotismus,* Studia et Documenta II, 1939, p. 242.

5) Kurigalzu (II?) noemt zich ᶜkoning van Urᵓ (SCHEIL, *Recueil de travaux* XXIII, 1901, p. 133). Over zijn bouwwerkzaamheid in Ur zie WOOLLEY, *Ur Exc.* V, 1939, p. 48.

6) Zonder opgave van plaats vermeld bij SCHNEIDER, *Die Religion der Sumerer und Akkader,* in *Christus und die Religionen der Erde* II, 1951, p. 403. Dezelfde opvatting reeds bij MEISSNER, *Bab. und Ass.* II, 1925, p. 7. Door SCHNEIDER, die zelf nog geen verklaring mogelijk acht, „kaum hinreichend" genoemd; *ibid.*

7) *Kingship and the Gods,* 1948, p. 216 v., FRANKFORT vergelijkt de positie van het Enlil-heiligdom in de oud-Sum. periode met die van Delphi (p. 217). Om de beteekenis van Enlil te verklaren denkt F. aan de mogelijkheid, dat het heiligdom in Nippur „was founded when the plain was first settled" (*ibid.*). Gegevens hierover ontbreken.

8) LUTZ, *Plaga Septentrionalis in Sumero-Akkadian Mythology* (Semitic and Oriental Studies presented to William Popper, ed. by Fischel, 1951, pp. 297-309, p. 303). — Welhaast algemeen wordt echter aangenomen, dat Enlil oorspronkelijk de ᶜHeer van den Windᵓ is geweest; zie NÖTSCHER, *Ellil,* 1927, p. 3; dezelfde in *Reall. der Assyr.* II, 1938, p. 382; MEISSNER, *o.c.,* p. 6; FALKENSTEIN-VON SODEN: „Herr des Lufthauchs", „Gott des Luftraums", bij de Babyloniërs „Gott des Gebirges" (*Sum. und Akk. Hymnen und Gebete,* 1953, p. 412); DHORME: „Seigneur du souffle, de l'esprit"; pas later krijgt dit de beteekenis „Seigneur de la terre" (*Les Rel. de Bab. et d'Ass.,* 1945, p. 27); DE LIAGRE BÖHL: Enlil is de heer van „het luchtruim met de aarde" (*De Bab. Assyr. Godsd.,* in *De Godsdiensten der Wereld* I², p. 131); JACOBSEN (tegen de opvatting van KRAMER, die Enlil opvat als air-god, *Sum.*

Over het karakter van Enlil, in het bijzonder zijn houding, welwillend of kwaadwillend, tegenover den mensch en de menschelijke gemeenschap loopen overigens de meeningen uiteen [9]). Ook de vraag of de vereering van Enlil onder het volk verbreid is geweest wordt niet eenstemmig beantwoord [10]). Dat echter Nippur een sacraal bolwerk is geweest staat buiten twijfel. *Heilige stad* (McCown, BUM XVI 2, 1951, pp. 5-19). *Cultureel centrum van Sumer* (Kramer, *Belleten* XVI, 1952, 356). *Rome van Oud-Babylonië* (Ungnad, *Die Religion der Babylonier und Assyrer,* 1921, 4). *Symbool van het koningschap over Sumer* (Jacobsen, JCS VII 2, 1953, 38) ... deze epitheta hebben geleerden in onzen tijd aan Nippur gegeven. *Kroningstad,* kan toegevoegd worden.

In E-kur [11]), het heiligdom van Enlil in Nippur, hebben verschillende heerschers in Beneden-Mesopotamië, koningen of stadvorsten, kroon en scepter van Enlil ontvangen. Het eerst, voor zoover bekend, *Entemena* [12]), de vorst van Lagaš (Oud-Sum. periode; ca. 2800-2400 v. C.). Sargon, de stichter van het Rijk van Akkad (ca. 2400-2200 v. C.), noemt zich priesterkoning van Enlil (RISA, p. 111, n° 4, F. Kol. VII, 43-44). Ook de koningen van Ur III (ca. 2100-2000 v. C.), de periode waarin de stadgod van Ur (de maangod Nanna) algemeen werd vereerd, toonden groote belangstelling voor Nippur [13]). Urnammu, de stichter van het rijk, en Bur-Sin, de derde koning der dynastie, hadden een bijzondere devotie voor Ekur [14]). De naam van Bur-Sin en Šu-Sin is „door Enlil van Nippur gesproken" (RISA, p. 286, Bur-Sin, n° 3. Brick C, Kol. I, 1-4; p. 292, n° 4, Šu-Sin, Door-socket A, 3-7). De sanctie van Nippur werd derhalve, ofschoon de koningen legitiem erfgenaam van den troon zijn geweest, op prijs gesteld. Šulgi (Dungi), de beroemdste koning van Ur III, die als eerste zijner dynastie reeds bij het leven werd vergoddelijkt en die ook na den ondergang van het Rijk van Ur nog als god werd vereerd, is in Nippur, in Ekur, gekroond (Kramer, AASOR XXIII, 1943-1944, 27-28, n° 81-83). Opvallend hierbij is, dat de kroon niet door Enlil, doch door An (den hoogsten god van het pantheon) op s'konings hoofd werd geplaatst (Kramer, *ibid.*).

Ook na de opkomst van Babylon, onder de eerste dynastie van Babel (ca. 1900-1600 v. C.), bleef Nippur aanvankelijk het religieuze centrum van het land. Ravn heeft erop gewezen, dat nog onder Ḫammurabi Enlil de hoofdgod van het land is geweest, die de souvereiniteit over de bewoners van Sumer en Akkad opdroeg aan Marduk, den vice-regent van Enlil (*The Rise of Marduk,* Acta Orient. VII, 1929, 81-90; 85 v.; vgl. Paffrath, *Zur Götterlehre,* 26 v.; Nötscher, *Ellil,* 63 vv.). Door Babylon een prominente politieke positie te geven heeft Ḫammurabi, aldus de Deensche geleerde, den grond gelegd voor de verheffing van Marduk (*o.c.,* 89). Enlil is hierdoor op het tweede plan gekomen. Maar Ekur, het heiligdom in Nippur, bleef tot in de laat-Assyrische en de Nieuw-Babylonische periode in aanzien. Assurbanipal, Assurhaddon en in de Nieuw-Babylonische periode Nebukadnezar, hebben nog aan dezen oud-beroemden tempel gebouwd [15]). Nabonidus, de laatste koning van het Nieuw-Babylonische Rijk, noemt zich „geliefd door Enlil en Marduk", waarbij niet de god Babylon, maar die van het oude religieuze centrum Nippur aan het hoofd is geplaatst (Nötscher, *Ellil,* 65).

*Mythology,* 1944, p. 40): Enlil is de Stormgod (JNES V, 1946, p. 151); Bottéro, „Seigneur du Vent-de-Tempête" (*La Rel. Bab.,* 1952, p. 36).

9) Volgens de gangbare meening is Enlil de menschen ongunstig gezind, zie Meissner, *Bab. und Ass.* II, 1925, p. 7; Thureau-Dangin in RA XXXIII, 1936, p. 103. Vgl. het Gilgameš Epos XI, 170 (de Liagre Böhl, *Het Gilgamesj Epos,* 1952, pp. 76 vv.). Kramer acht deze opvatting onjuist (JCS II, 1948, pp. 54-55): in de hymnen en mythen wordt Enlil verheerlijkt als een vriendelijke vaderlijke godheid. Volgens Nötscher heeft Enlil een Janus-karakter: „Wohltätig und verderblich, Leben schaffend und Leben zerstörend ist seine Macht" (*Ellil,* p. 25).

10) Schneider noemt Enlil de bekendste en meest vereerde god (*Die Religion der Sum. und Akk.,* p. 403). Lutz daarentegen noemt Enlil „almost exclusively a deity to whom the kings paid special worship" (*o.c.,* p. 301).

11) Over Ekur zie Nötscher, *o.c.,* pp. 67 vv.; op pp. 71-73 opsomming der uit de spijkeropschriften bekend geworden vertrekken, poorten, etc. van Ekur. Een nauwkeurig beeld van Ekur kan hieruit niet worden verkregen. Genoemd worden o.m.: (3) é-gal-maḫ, vertrek in Ekur; (4) Dù-kù, plaats van de lotsbepaling; (8) Ku-nun-maḫ (-ám) dMu-ul-líl-lá, „die grosse erhabene Wohnung Ellils". Nötscher vermeldt verder twee heiligdommen van Ninlil (vrouw van Enlil) die minstens in enge betrekking met Ekur stonden (*o.c.,* p. 73). — De naam Ekur (Berghuis) is niet beperkt gebleven tot het heiligdom in Nippur. Het tempelgebied in Assur heette eveneens Ekur (*o.c.,* p. 70). De naam kreeg verder de algemeene beteekenis ᶜtempelᵓ (Meissner, *o.c.* II, p. 7).

12) SAKI, pp. 36 vv., n) Kegel, Kol. V, 19 vv. Entemena bouwde een tempel (é-ad-da) voor Enlil in Lagaš (*o.c.,* p. 31, a, Albast-Tablet, Rev. Kol. I, 4 vv.). Over Entemena's vereering voor Enlil zie Lambert in Sumer VIII 2, 1952, pp. 212 vv.

13) Zie Fish, *The Sumerian City Nippur in the period of the Third Dynasty of Ur* (Iraq V, 1938, pp. 157-179); dezelfde: *Aspects of Sumerian Civilisation in the Third Dynasty of Ur* (BJRL 21, 1937, pp. 157 vv.); Schneider, *Die Götternamen von Ur III* (An. Or. 19, 1939, pp. 21 v.); Nötscher, *Ellil,* p. 41. — Over Nippur in de Isin-Larsa-periode zie Kraus, *Nippur und Isin nach altbab. Rechtsurk.* pp. 28 vv. (JCS III, 1951).

14) Falkenstein-von Soden, *Sum. und Akk. Hymnen und Gebete,* 1953, pp. 87 v.: *Lied auf Enlil. Mit Bitte für Urnammu von Ur.* De bouwwerkzaamheid van Urnammu aan Ekur wordt hierin gememoreerd. Vgl. Fish, Iraq V, 1938, p. 160.



2. De opgravingen die door de vier Amerikaansche expedities in de vorige eeuw (1888-1900), onder auspiciën van de Universiteit van Pennsylvania en onder leiding van Peters, Haynes en Hilprecht in Nuffar werden verricht [16]), waarbij duizenden spijkerschrifttabletten werden opgedolven [17]), verschaften voor de reconstructie en de geschiedenis van het beroemde heiligdom van Enlil onvoldoende gegevens. De opgraving werd trouwens niet voltooid, terwijl bovendien de eindpublicatie over Nippur en haar gebouwen een torso is gebleven [18]).

Uit het onderzoek aan *Bint el-Amîr,* de ruïne der zikurrat, bleek, dat reeds in de oud-Sumerische periode in Nippur een tempeltoren of althans een tempelterras heeft bestaan [19]). Verschillende bouwperioden werden eraan vastgesteld, onder andere die uit de Akkadische periode, Ur III en uit de laat-Assyrische periode. De opgravingen brachten verder den ruimen hof waarin de zikurrat stond aan het licht, alsmede den hiertegen gelegen voorhof — aan de zuidoost-zijde —, waarin een kleine uit Ur III dateerende tempel van Enlil werd opgegraven (zie Fig. 34) [20]).

Haynes, die tijdens de derde expeditie (1893-1896) gedurende 18 maanden Bint el-Amîr onderzocht, meende dat de tempeltoren als Ekur moest worden opgevat [21]). Hilprecht daar-

15) Inscr. van Assurbanipal betreffend het bouwen aan Ekur en den tempeltoren: Streck, *Assurbanipal* II, 1916, p. 352 b, 4; Nötscher, *Ellil,* pp. 67-68. Inscr. over Assurhaddons bouwwerkzaamheid aan Ekur: Steele, JAOS 70, 1950, pp. 69-72. Over Nebukadnezar zie JNES XI, 1952, p. 171; de opmerking van Streck, dat Assurbanipal de laatste bouwheer aan Ekur is geweest (*o.c.,* p. 352 aant. 1) is hiermede niet in overeenstemming.

16) De belangrijkste publicaties over deze opgravingen: Hilprecht, *Explorations in Bible Lands,* 1903, pp. 289 vv.; Fisher, *Excavations at Nippur,* 1905 (slechts Part I en II verschenen; zie aant. 18); Peters, *Nippur or Explorations and Adventures on the Euphrates,* 1897, I *First Campaign,* II *Second Campaign*; Hilprecht, *Die Ausgrabungen der Universität von Pennsylvania im Bēl-Tempel zu Nippur,* 1903. Zie verder Legrain, *Nippur fifty years ago,* BUM XIII 4, 1948; pp. 4 vv.: Dagboek van Haynes over opgravingen 1898; dezelfde, *The Babylonian Collections of the Un. Mus.* (BUM X 3/4, 1944, pp. 12 vv.). Een belangrijke vondst (vierde expeditie) is eerst in recenten tijd bekend geworden: twee baksteenen met reliëfs die doen vermoeden, dat in Nippur een tempel heeft gestaan met afbeeldingen van godheden in de façade in den geest van Uruk, Innintempel van Karaindaš (Kraus, *Zwei Reliefziegel im altorientalischen Museum, Archaeol. Museums of Istanbul,* Fifth report, 1952, pp. 75-82). Of inderdaad, zooals Kraus vermoedt (p. 82) de betreffende tempel spoorloos verdwenen is, zal wellicht bij de nieuwe opgravingen kunnen worden vastgesteld. — Een overzicht over de opgravingen: Zehnpfund in AO 11, 3/4, 1910, pp. 14-26; Parrot, *Archéologie Mésop.* I, 1946, pp. 143-159; *Ziggurats et Tour de Babel,* 1949, pp. 148-155. — Over Hilprecht, zie het *In memoriam* door Zimmern in ZA 36, 1952, pp. 309-310.

17) Legrain schat dat meer dan 50 000 tabletten en fragmenten in Nuffar zijn gevonden (BUM X 3/4, 1944, p. 17). Zij worden bewaard in het Museum voor het Oude Nabije Oosten in Istanbul en in het Mus. der Un. Pa. De door Hilprecht aangevangen publicatie (meer dan 30 banden): *The Babylonian Expedition of the University of Pennsylvania,* Series A: *Cuneiform Texts,* Vol. I, part I, *Old Babylonian Inscriptions,* 1893, is later voortgezet onder den titel: *Publications of the Babylonian Section* (der Un.Pa.).

18) Fisher, *Excavations at Nippur,* 1905; het werk was geprojecteerd in I-VI Parts; slechts I en II zijn verschenen; III zou bevatten: a) The Early Strata in the Temple Area; b) The Temple of Bel.

19) Hilprecht, *Explorations,* 1903, p. 453.

20) De tempel, gevonden door Peters in 1890, is gebouwd door Bur-Sin (Hilprecht, *o.c.,* p. 478. Lenzen (*Die Entwicklung der Zikurrat,* 1941, p. 39) acht het waarschijnlijk, dat het geen vrijstaand gebouw is geweest, doch een groep vertrekken opgenomen in een secundairen hofmuur. De nieuwe opgravingen zullen hierover misschien licht brengen.

21) Hilprecht, *o.c.,* p. 384. Vgl. Delitzsch, *Wo lag das Paradies,* 1881, p. 120: „die babylonische Tempel waren künstliche Berge"; Perrot-Chipiez, *Histoire de l'art dans l'antiquité* II, 1884, pp. 379 vv., Pl. III.

entegen was van meening, evenals te onzent reeds vroeger de Leidsche hoogleeraar TIELE [22]), dat het hoofdheiligdom der steden in Beneden-Mesopotamië bestond uit een niveau-tempel

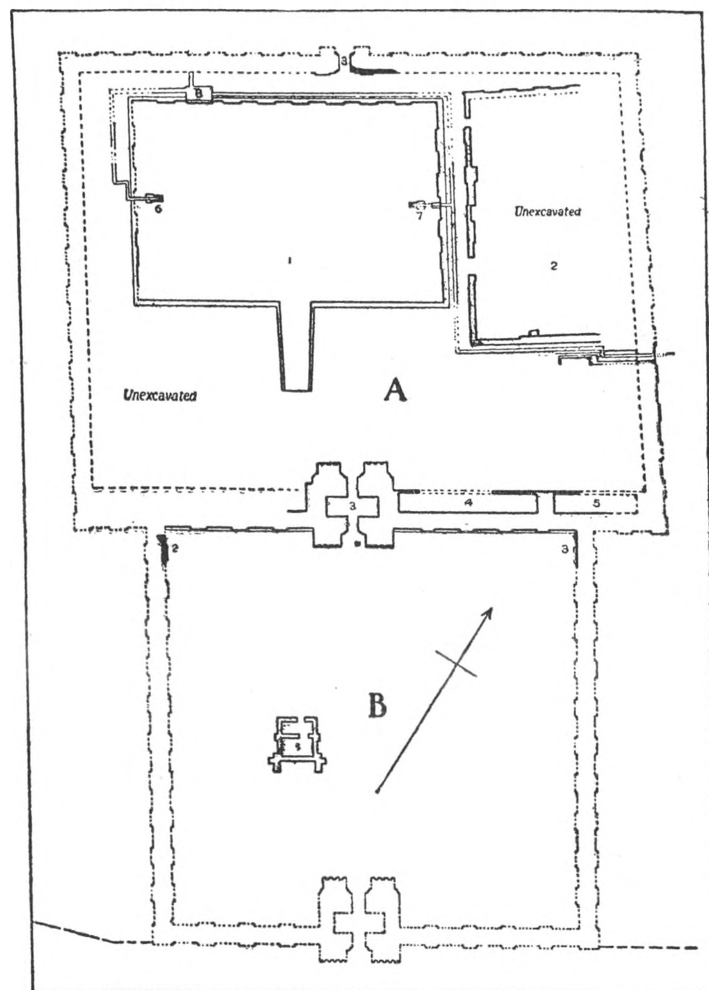



Fig. 34: Ekur, het heiligdom van Enlil in Nippur (HILPRECHT, *Explorations,* 1903, Fig. p. 470).

(tempel op den beganen grond) met een in de omgeving staande zikurrat. Onder de puinheuvel aan de noordoost-zijde van den toren, in den zikurrat-hof, meende HILPRECHT den niveau-tempel van Enlil te mogen aannemen [23]). Deze puinheuvel werd in de vierde expeditie (1898-1900) onderzocht en inderdaad kwam hier een omvangrijk gebouw aan het licht (Fig. 34, n° 2) dateerend uit de periode der Kassieten, maar waaraan ook oudere bouwperioden werden vastgesteld. In het lange zuidwest-front had het gebouw, dat niet volledig werd opgegraven, twee ingangen. HILPRECHT was overtuigd den tempel van Enlil te hebben gevonden, „the famous temple of Bêl, which, together with the stage-tower, formed an organic whole enclosed by a common wall, and was generally known under the name of Ekur..." [24]).

22) De Hoofdtempel van Babel en die van Borsippa (Versl. Med. K. A. Amst. afd. Lett., 3de reeks, 3de deel, 1887, pp. 103-132; p. 116). Deze opvatting had in het begin der vorige eeuw reeds de Engelschman RICH (*Voyage aux ruines de Babylone,* trad. RAYMOND, 1818, p. 142).

23) *Explorations,* pp. 469 vv.

24) *ibid.,* LENZEN (*Entwicklung,* p. 39) acht de opvatting van HILPRECHT niet aanvaardbaar. De recente opgravingen (zie verderop) hebben haar echter zeer waarschijnlijk bevestigd. LENZEN schrijft: „Ich neige mit Fisher vielmehr zu der Auffassung, dass der ganze von Mauern eingeschlossene grosse Bezirk in Nippur als Heiligtum des Bēl anzusehen ist ..." (p. 40). Dit was echter ook (zie het citaat) de opvatting van HILPRECHT; zie ook *Explorations,* pp. 464-465.



In de onmiddellijke omgeving van den tempel werden vele fragmenten van steenen vaatwerk gevonden, alsmede — op het niveau van Urnammu — „a leg of a black statue" en onder meer de kop van een klein marmeren beeld met turban overeenkomend met de hoofdbedekking der beelden van Gudea. Uit ouderen tijd werden twee kleine marmeren beelden, welker koppen ontbraken, gevonden (*o.c.* 473).

De toekomstige opgraving van den tempel, aldus HILPRECHT, zal zonder twijfel nog inscripties en objecten aan het licht brengen, maar het voornaamste doel der opgraving „will have to be the restoration of the groundplan of Babylonia's great national sanctuary at the middle of the second pre-Christian millennium" [25]).

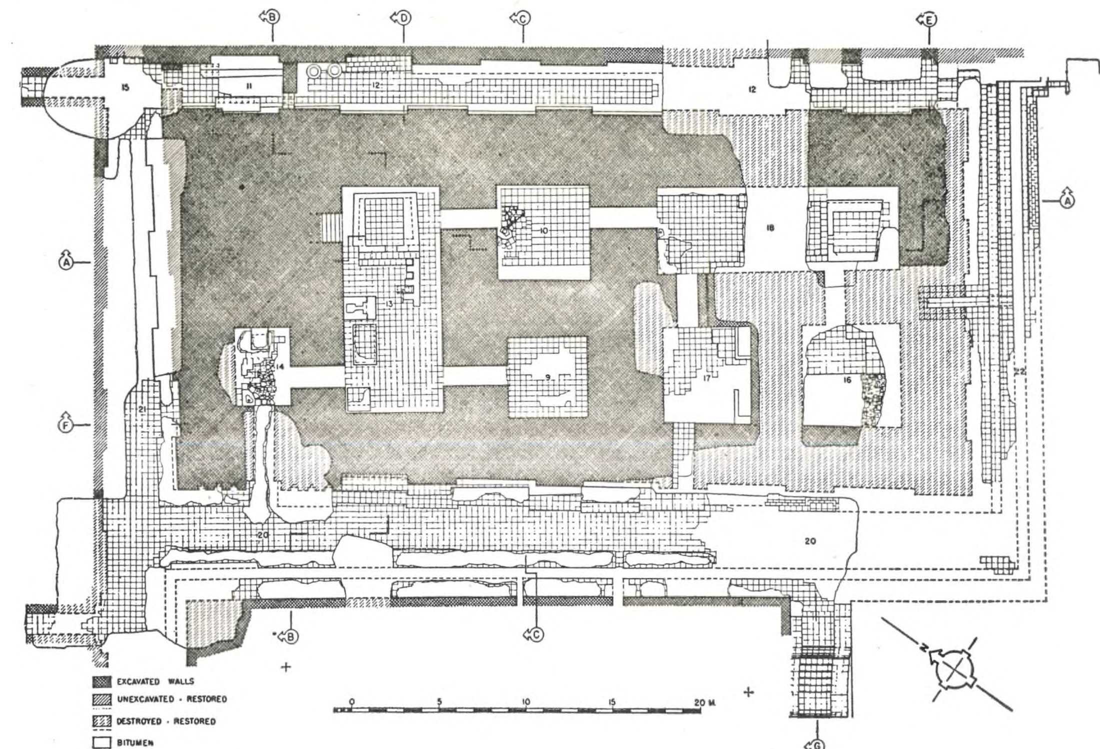



Fig. 35: De tempel van Enlil. Stratum III (McCOWN, JNES XI, 1952, Fig. 1, p. 176).

3. Eerst een halve eeuw later is het grondplan bekend geworden [26]). In 1948 vertrok een *Joint Expedition,* uitgezonden door het Museum der Universiteit van Pennsylvania en het *Oriental Institute* der Universiteit van Chicago (onder leiding van McCOWN), om de in 1900 gestaakte arbeid in Nuffar te hervatten [27]). Het was de aanvang eener nieuwe serie expedities

25) *o.c.,* p. 477. In het midden van het tweede millennium had het heiligdom van Enlil het karakter van nationaal heiligdom reeds grootendeels verloren; aan HILPRECHT kon dit nog niet bekend zijn.

26) De geringe belangstelling voor nieuwe opgravingen (na de vierde expeditie) in Nuffar houdt vooreerst verband met de controverse HILPRECHT-PETERS en de hieruit voortgekomen strijd tegen HILPRECHT „der Begründer und die allzeit treibende, nie erlahmende Kraft der Philadelphiäer Ausgrabungen in Nippur" (ZIMMERN, ZA 36, 1925, p. 309). Waarschijnlijk is ook het enorme aantal spijkerschrifttabletten dat in 1888-1900 werd gevonden van negatieve beteekenis geweest; de publicatie en bewerking vereischten de arbeid van vele geleerden gedurende vele jaren. HALL heeft naar het schijnt het eerst gewezen op het belang van nieuwe opgravingen (*A Season's Work at Ur,* 1930, p. 63). In 1944 schreef LEGRAIN, dat het plan voor een vijfde expeditie „must await more propitious days" (BUM X 3/4, 1944, p. 19).

27) Over de nieuwe opgravingen zie Sumer V 1, 1949, pp. 98 vv.; VI 1, 1950, pp. 99-100; VIII 2, 1952, p. 124; McCOWN, *Nippur: The Holy City* (BUM XVI 2, 1951); dezelfde, *Excavations at Nippur,* 1948-50 (JNES XI, 1952, pp. 169-175); dezelfde, *Recent finds at Nippur* (Archaeology V, 2, 1952, pp. 70-75); dezelfde, *Excavations at Nippur* (ILN 5906, June 28, 1952, pp. 1084-1087); STEELE, *Nippur today* (BUM XIV 1, 1949); KUPPER, *Les nouvelles fouilles*

(allen onder genoemde leiding), waarvan de jongste (winter 1953) werd uitgezonden door de *American School of Oriental Research* en het *Oriental Institute* der Universiteit van Chicago (*Sumer* IX 1, 1953, 112; *Archaeology* VI, 2, 1953, 118).

Het door HILPRECHT ontdekte gebouw werd reeds tijdens de eerste twee nieuwe expedities opgegraven [28]), waarbij zijn opvatting over de bestemming zeer waarschijnlijk werd bevestigd. In het gebouw zijn *in situ* baksteenen met een inscriptie gevonden waarin de tempel van Enlil (é - E n l i l) wordt vermeld (JNES XI, 1952, p. 172). De bestemming: tempel van Enlil (en, zooals nog blijken zal, van Ninlil, Enlil's vrouw), mag derhalve, mede op grond van andere gegevens, zeer waarschijnlijk worden genoemd [29]). Hierop wordt nader teruggekomen. Het grondplan, geheel verschillend van een normalen Babylonischen tempel, doch sterk overeenkomend met dat van een groep tempels uit de praehistorische en oud-Sumerische perioden, verdient een korte bespreking. Een beschrijving moet uiteraard eraan voorafgaan [30]).

Het gebouw (Fig. 35, Pl. LXIII), uitgevoerd in het in Babylonië gebruikelijke materiaal, nl. kleisteen, is vele malen herbouwd — de bouwperioden worden straks aangegeven —, maar het grondplan bleef steeds (uitgezonderd in de laat-Assyrische periode) in hoofdzaak gelijk. De beschrijving welke volgt en waarin slechts hoofdzaken die voor de bespreking van belang zijn worden vermeld, betreft tempel III, dateerend uit de periode der Kassieten.

De afmetingen van den tempel, welks lange zijden naar het zuidwesten en noordoosten zijn gekeerd, bedragen ca. 45 × 22.50 meter [31]). Het front ligt aan de zuidwest-zijde, gekeerd naar den aan deze zijde staanden tempeltoren. Twee ingangen bevinden zich in het front, die zooals werd aangegeven reeds door HILPRECHT zijn ontdekt. De links gelegen ingang (noordelijk in het front) wordt geflankeerd door poorttorens, die met verticale rillen en gleuven (nissen) zijn verlevendigd [32]). De rechtsche ingang (zuidelijk in het front gelegen) wordt slechts omlijst door zwak voorspringende pilasters. Alle gevels vertoonen de uit de Babylonische (en Assyrische) bouwkunst bekende lisenen-geleding: op regelmatige afstanden geplaatste zwak voorspringende pilasters [33]).

Tot zoover de buitenarchitectuur van het gebouw. De noordelijke ingang, nabij den westhoek, voert in noordoostelijke richting naar een klein vertrek (ca. 3.30 × 4.30 m). Vanuit dit vertrek wordt in zuidoostelijke richting de cella (ca. 5.50 × 13.50 m) betreden (13) in welke de bezoeker. zich naar het noordoosten wendend, nadert tot een postament, geplaatst tegen den korten noordoost-wand der cella. De cella behoort derhalve tot het type geknikte as [34]). Op het postament zijn dunne kleisteenen wanden geplaatst, met een ingang aan de frontzijde, rechts van het midden [35]). Het geheel heeft derhalve het karakter eener *aedicula* en zal hier verder met dezen naam worden aangeduid. Sporen van vuur op het postament wijzen er

*de Nippur* (La Nouvelle Clio 5/6, 1950, pp. 281-282); AJA 55, 1951, p. 96; AfO XV, 140; XVI, 134. Over de komende eindpublicatie schreef McCOWN: „It will be a new type of archaeological book, not, as in the past, one written bij specialists for other specialists" (BUM XVI 2, 1951, p. 19). Men kan slechts hopen, dat het wetenschappelijk karakter der eindpublicatie niet aan bijzondere overwegingen zal worden opgeofferd. — Voor de geschiedenis van den tempelbouw is behalve de Enlil-tempel ook belangrijk dat een tempel-complex uit de oud-Sumerische periode werd opgegraven. Bij het onderzoek van Bint el-Amîr bleek, dat Nippur's tempeltoren (minstens sedert de periode der Kassieten) evenals die van Ur en Babylon, behalve een middentrap ook zijtrappen tegen het front had (JNES XI, 1952, p. 172).

28) Door HILPRECHT werden onderzocht de zuidoost, zuidwest en een deel der noordwest-zijde (*Explorations,* pp. 469 v.); de noordoost-zijde werd niet uitgegraven. Dit verklaart de onjuiste afmeting van de breedte van het gebouw bij HILPRECHT (115 voet, ca. 34.50 m).

29) McCOWN neemt terecht aan, dat het hoofdheiligdom van Enlil op den tempeltoren stond (JNES XI, 1952, pp. 171-172).

30) JNES XI, 1952, pp. 170 vv.; voorloopig rapport. Een eindpublicatie zal verschijnen zoodra alle tabletten bestudeerd zijn (p. 169).

31) De afmetingen zijn opgemeten in de teekening JNES XI, 1952, fig. 1, p. 176; zij kunnen derhalve niet als geheel nauwkeurig worden beschouwd.

32) De beteekenis der poorttorens als uitdrukking der importantie van een gebouw (tempel) werd door WEIDHAAS in het licht gesteld (ZA 45, 1939, p. 159).

33) Over het ontstaan dezer geleding zie JEOL 11, 1949-1950, p. 109 en aant. 20-21.

34) Over de tempeltypen in oud-Mesopotamië zie JEOL 5, 1937-1938, pp. 409-420.

35) JNES XI, 1952, p. 171: „on top of the altar platform rose a thinly walled room with door to right of center". Over de mogelijke bestemming ervan zie verderop.



volgens McCOWN op, dat de „structure (*aedicula*) was not a shrine for a statue. More probably it was for burned offerings or preparing food for the god" (JNES XI, 1952, 171). Hierop wordt nader teruggekomen. Vermelding verdient nog, dat tegen de wanden der cella kleisteenen banken (60-70 cm hoog) zijn aangebracht [36]).

Naast de aedicula ligt in den noordwest-wand der cella de aanvang eener trap die naar het platte dak heeft gevoerd. McCOWN deelt mede, dat in den oudsten tempel (VI, Akkadische periode) een vertrek op de plaats der trap voorkomt (*o.c.,* 170), een pendant van vertrek n° 14. Voor de vraag naar de herkomst van het plan is dit feit, zooals nog duidelijk worden zal, van bijzondere beteekenis.

Nabij de uiteinden van den langen zuidoost-wand der cella zijn doorgangen aangebracht die de cella verbinden met twee ongeveer vierkante vertrekken (n° 9, ca. 4.30 × 4.30 m; n° 10, ca. 5.30 × 5.30 m). Een half opengedraaid rieten scherm [37]) in vertrek n° 10, geplaatst vóór den doorgang naar cella n° 13, verhindert den doorkijk vanuit deze cella naar n° 18 die aanstonds wordt beschreven.

De rechtsche (zuidelijk in het front gelegen) ingang van het gebouw geeft toegang naar een ongeveer vierkant vertrek (n° 17, ca. 5 × 5.50 m). Vanuit dit vertrek voert een doorgang in den achterwand naar een tweede cella (n° 18, ca. 5 ×14 m). Een wending naar het zuidoosten is noodig om te naderen tot het hoofdelement der cella: de aedicula, ook hier, evenals in cella n° 13, geplaatst tegen een korten wand. Cella n° 18 behoort derhalve eveneens tot het type geknikte as. De cellae liggen echter niet in dezelfde richting: de hoofdas der noordwest-cella is zuidwest-noordoost gericht, die der zuidoost-cella noordwest-zuidoost. Als gevolg hiervan loopt de cultusrichting der cellae 90° uiteen. Nabij de aedicula in cella n° 18 ligt in den zuidwest-wand een doorgang naar een ongeveer vierkant vertrek (n° 16, ca. 5.70 × 5.70 m), een pendant van n° 17. De twee cellae met bijvertrekken zijn onderling verbonden door een doorgang tusschen cella n° 18 en vertrek n° 10.

Tot zoover de beschrijving van tempel III. Eenige gegevens over de bouwperioden mogen volgen. Zij worden door den opgraver van boven naar beneden genummerd. Onder den oudsten tempel (VI) bevinden zich boven elkaar tien vloeren (totaal dikte 3 m), die opgevat worden als bevloering van een open hof „which was refaced periodically" (JNES XI, 1952, 169). De oudste vloeren dateeren blijkens gevonden aardewerk uit oud-Sumerisch I of II; de jongste kunnen aan de hand van inscripties en stempels op baksteen gedateerd worden in den tijd van Šarganišarri (periode van Akkad) (p. 170). De fundatie van den oudsten tempel (VI) ligt in de jongste vloerlagen. McCOWN meent hem te mogen plaatsen in het latere deel der regeering van genoemden koning [38]). In tempel V komen talrijke vloersteenen met een inscriptie van Urnammu (Ur III) voor; hij wordt in den tijd van dezen heerscher gedateerd (p. 170). Slechts de fundamenten (V 2) zijn van dezen tempel bewaard gebleven [39]), maar het plan is in hoofdzaak gelijk aan dat van tempel VI. Tempel IV kan in verband met baksteeninscripties van Ur-Ninurta gedateerd worden in het begin der Isin-Larsa-periode (*ibid.*).

36) *ibid.* Kleisteenen banken langs de cella-wanden zijn het eerst gevonden in den tempel H-G in Assur (ANDRAE, *Die archaischen Ischtar-Tempel* in Assur, 39. WVDOG, 1922, p. 33). Zij zijn daarna in vele tempels uit vroege perioden aan het licht gekomen. Over de bestemming zie verderop.

37) *o.c.,* p. 171: „reed screen in a wooden frame". Vgl. het rieten scherm in de cella van den tempel van Šu-Sin (Ur III) in Ešnunna (OIP XLIII, 1940, p. 22 en Pl. I).

38) *ibid.*: „a late Akkadian or Gutian work"; iets verderop: „The latter part of Sharkalisharri's reign seems a likely date". Uit spijkeropschriften is de bouwwerkzaamheid van dezen koning aan Ekur bekend: SAKI p. 226 d) Im Jahre, wo Šargâni-šar-ali die Fundamente des Tempels des Bêl [in] Nippur [legte]; RISA, pp. 144 vv., b.v. n° 1: Door-socket A, Kol. I, 7 vv.: „the builder of Ekur, the temple of Enlil in Nippur.

39) *ibid.* Tempel V „is preserved only in a substructure (Level V 2) underlying the walls of the visible temple (Level V 1). The latter was completely destroyed in the construction of a Kassite building..." Of V 1 en V 2 twee verschillende bouwperioden vertegenwoordigen is niet duidelijk. Opvallend is, dat geen bouwperiode uit Babel I aan het licht is gekomen, hetgeen echter kan samenhangen met de verhoging van Marduk tot hoofdgod; vgl. HOMMEL, *Ethn. und Geogr.,* p. 350.

Tempel III, uit de periode der Kassieten, werd boven beschreven. Van den tempel uit de Assyrische periode (tempel II?) is het plan slechts gedeeltelijk bewaard gebleven (noord-west-tempel). De geknikte as van cella n° 13 werd in deze periode in een rechte as gewijzigd. „Thus the old sanctuary was converted into antecella and cella" (p. 171). Een hooger gelegen vloer van deze bouwlaag bevat baksteenen met een inscriptie van Nebukadnezar II „indicating work on the temple into the Neo-Babylonian period" (*ibid.*).

4. Het opgegraven gebouw wordt door den opgraver tempel van Enlil genoemd, doch een nadere bespreking van „The complicated subject of the function of this building..." zal eerst het eindrapport bevatten (pp. 171-172). McCown meent, gelijk boven werd aangegeven, dat in de aedicula geen godsbeeld heeft gestaan (p. 171). Toch wijzen verschillende gegevens (daargelaten de *in situ* gevonden baksteenen met inscriptie waarin é-[d]Enlil wordt vermeld) [40] op de functie ˹tempel˺ in den zin van ˹woning van den god˺ [41]. Deze gegevens zijn: de poorttorens van den noordwest-tempel; het bijna ongewijzigd aanhouden van het grondplan gedurende welhaast twee duizend jaren; de fragmenten van statuen, gevonden in de onmiddellijke omgeving van den tempel en vermoedelijk afkomstig van beelden (koningen of locale vorsten voorstellend) opgesteld in den tempel in de nabijheid van den god [42]. Een belangrijke grond voor de opvatting ˹tempel˺ is tenslotte de wijziging welke de cella in de Assyrische periode heeft ondergaan. Zij werd in overeenstemming gebracht met den vorm der Assyrische cella [43]. Dit wijst er op, dat de bestemming ˹tempel˺ reeds met het gebouw verbonden moet zijn geweest. Men kan derhalve met groote waarschijnlijkheid zeggen: de recente opgravingen hebben Hilprecht's opvatting over de functie van het gebouw bevestigd. De zeer verdienstelijke opgraver en assyrioloog kon echter niet vermoeden, dat het gebouw een *dubbel-tempel* is geweest. Verschillende onderzoekers hebben dit later op grond der spijkeropschriften reeds vermoed en wel in verband met de aan Enlil gebrachte offers (Schneider, *Die Götternamen von Ur III,* An. Or. 19, 1939, 26; Douglas van Buren in Orientalia 13, 1944, 24). In den regel gaan offers aan Enlil gepaard met offers aan Ninlil [44]. De recente opgravingen hebben de opvatting dezer onderzoekers bevestigd. In verband met de monumentale vorming van den ingang en met het oog op de gevonden inscriptie betref-

40) De aanduiding é-[d]Enlil geeft geen zekerheid over de functie van het gebouw. Het is mogelijk, ofschoon niet waarschijnlijk, dat het gebouw behoort tot een é-[d]Enlil genaamd complex van gebouwen. Bovendien schrijft Nötscher, in de spijkeropschriften betreffende Ekur „gibt es noch eine Anzahl von Ellilheiligtümern, die wohl keinen eigentlichen Tempel, sondern nur einen besonderen Raum im Haupttempel (sc. é-Kur) darstellen, wenn sie auch als é [d]En-líl-lá-ge oder ähnlich bezeichnet werden" (*Ellil,* p. 70 en pp. 99 vv.: VAT 8243 = KAR 375, Obv. r. 54 vv.).

41) Een beeld of embleem van den god moet dan in den tempel aanwezig zijn geweest. Uit de spijkeropschriften is bekend, dat „im Innern des Enliltempels" de troonzetel van Enlil stond (Schneider, *Götterthrone,* Orientalia 16, 1947, p. 60). Ook een embleem van Enlil was hier opgesteld (*ibid.*); vgl. Nötscher, *Ellil,* p. 90 en 93; troon en embleem zijn vergoddelijkt en zijn cultusobject geweest. De vraag is echter: is hier sprake van den torentempel of van den niveau-tempel.

42) Uit de spijkeropschriften is dit gebruik, ook in Nippur, bekend. Enkele voorbeelden: Een beeld van Lugalzaggisi, heerscher van Uruk, stond in den Enlil tempel te Nippur (Jacobsen, JAOS 59, 1939, pp. 488 vv.); Rim-Sin (dyn. Larsa) plaatste onder meer vier koperen beelden van zijn vader Kudur-Mabuk in den tempel van Nanna in Ur (Mercer, *Year-Formulae,* 1946, p. 26 n° 350). Verscheidene jaarnamen uit de Larsa-periode zijn genaamd naar het plaatsen van profane beelden in tempels (Mercer, *o.c.,* pp. 20 vv.). In den tempel van Enlil te Nippur stond onder Ur III de alan-lugal, het beeld van den koning (Schneider, Orientalia 14, 1945, p. 10; vgl. Nötscher, *Ellil,* p. 82; Douglas van Buren, *The ṣalmê in Mesopotamian Art and Religion,* Orientalia 10, 1941, pp. 65-92, pp. 70 vv. — Archæologische gegevens zijn hiermede in overeenstemming, zie Andrae, *Das wiedererstandene Assur,* 1938, Abb. 34, p. 74: reconstructie der cella van den Ištar-tempel G in Assur; beelden staand op de banken in de cella. Vgl. Frankfort, *Sculpture of the Third Millennium B.C. from Tell Asmar* and *Khafājah,* OIP XLIV, 1939, pp. 10 v.; Parrot in Syria XVI, 1935, pp. 22 vv. (statuen gevonden in den Ištar-tempel in Mari; oud-Sum. periode); McCown in ILN 5906 June 28, 1952, p. 1087: statuetten (statuen) gevonden (begraven) in den noord-tempel, oud-Sum. periode.

43) JNES XI, 1952, p. 171. In cella n° 13 werd een dwarsmuur aangebracht; de ingang naar de nieuw gevormde cella ligt rechts van het midden, klaarblijkelijk in verband met de aedicula die eveneens den ingang rechts van het midden heeft: een duidelijke accentueering der rechte as.

44) Zie Landsberger, *Kultische Kalender,* p. 27; Schneider, *Götterthrone,* Orientalia 16, 1947, p. 60.



fende é-[d]Enlil, kan men vermoeden, dat in den noorwest-tempel Enlil, in den zuidoost-tempel Ninlil werd vereerd. Het eindrapport zal hierover misschien nadere gegevens verschaffen.

5. Over den opbouw van den tempel kan eerst na het verschijnen der eindpublicatie een definitief oordeel worden gevormd. De buitengewoon dikke muren (ca. 3-4 m) wijzen vermoedelijk op de toepassing van het gewelf [45]. Een opvallend massief karakter heeft de noord-west-partij, waarin het kleinste vertrek (n° 14) en de trap voorkomen. Men kan vermoeden, dat dit gedeelte hooger is geweest dan de hoofdpartij van den tempel en mogelijk zelfs een bovenvertrek heeft bevat [46]. Een bijzonder probleem bij de reconstructie van den opbouw vormt de verlichting. Aan hoog geplaatste openingen in de dikke muren (ofschoon geenszins onmogelijk) moet wellicht niet worden gedacht [47], daar door de enorme muurdikte de lichttoevoer gering zou zijn geweest. Twee oplossingen komen naar het schijnt in aanmerking. Vooreerst kan gedacht worden aan hoog geplaatste openingen in de gewelven, een oplossing die mogelijk is indien de kruin van het gewelf hooger ligt dan de horizontale afdekking van het gebouw, of indien (bij vlakke overdekking der ruimten) een basilicale verhooging wordt aangenomen. Verder — de tweede oplossing — kan een lichtschacht mogelijk worden geacht. Het rieten scherm in vertrek n° 10, klaarblijkelijk bedoeld den doorkijk te verhinderen, doet vermoeden, dat deze ruimte geheel verlicht, mogelijk onoverdekt, is geweest. De ruimte mag misschien worden opgevat als lichtschacht, juister ˹lichthof˺ [48]. Het eindrapport zal hierover waarschijnlijk ˹licht˺ brengen.

Om de herkomst van het plan vast te stellen is het noodig een blik te werpen op den aanvang en de vroege ontwikkeling van den tempelbouw in Beneden-Mesopotamië [49]. De oudste tempel aldaar, tempel XVI in Eridu, dateerend uit de Obeid-periode, wordt gekenmerkt door een korte as-cella: bij het betreden der cella (in XVI een uitgebouwde nis) bevindt de adorant zich recht tegenover en op korten afstand van het cultus-object. Tempel XVI bevat slechts één vertrek. Later ontwikkelt zich in Eridu een tempel van tripartite aanleg: een langgestrekt middenvertrek wordt aan de lange zijden geflankeerd door een rij ondiepe vertrekken. Aan

45) Voor de toepassing van het echte gewelf in vroegen tijd was eertijds het in Nippur aan het licht gekomen overwelfde riool (Hilprecht, *Die Ausgrabungen im Bēl-Tempel zu Nippur,* fig. 50, p. 65; 51, p. 66) het eenige voorbeeld (oud-Sum. periode). Later bekend geworden voorbeelden zijn onder meer: koningsgraven in Ur, oud-Sum. periode (Woolley, *Ur Exc.* II, 1934, pp. 232 v.). In Uruk uit dezelfde periode een riool met echt gewelf in baksteen (Lenzen, *Entwicklung,* p. 19). Uit Ur III is een koepelgewelf bekend geworden als overdekking van een regenput (Woolley, *Ur Exc.* V, 1939, pp. 34 en 118). In de reconstructie van den Abu-tempel (Single-Shrine-Temple) in Ešnunna (oud-Sum. periode) door Lloyd is de cella met een tongewelf overdekt (Delougaz-Lloyd, *Pre-Sargonid Temples,* OIP LVIII, 1942, p. 195 en fig. 159, p. 198). Voor de cellae van den Enlil-tempel komt eveneens het tongewelf in aanmerking; voor de nevenvertrekken koepelgewelf of tongewelf.

46) Over de toepassing van een bovenverdieping in den oud-Mesop. tempelbouw ontbreken gegevens. In Atchana (Alalakh) zijn (reeds tijdens de oud-Sum. periode in Beneden-Mesop.) tempels met een bovenverdieping gebouwd (Woolley, *A Forgotten Kingdom,* 1953, pp. 56 v. en fig. 8, p. 56, fig. 9, p. 57).

47) Hooggeplaatste licht- en luchtopeningen zijn overigens in de oud-Mesopotamische bouwkunst wel toegepast. Zij komen voor op vele afbeeldingen en modellen van gebouwen uit praehistorischen tijd, zie b.v. Christian, *Altertumskunde des Zweistromlandes* I, Taf. 94, 1. Een hoog geplaatste licht- en luchtopening werd bij recente opgravingen door Mallowan in Nimrud (Kalaḫ) *in situ* aangetroffen in een badkamer van het paleis van Adad-Nirari III, ca. 800 v. C. (ILN 5965, Aug. 15, 1953, p. 255, fig. 12). In Gawra zijn behalve hooggeplaatste driehoekige openingen in afbeeldingen van gebouwen ook op normale hoogte geplaatste ramen in de opgegraven tempels vastgesteld, b.v. in ˹Central Shrine˺ uit VIII C (Djemdet Nasr-periode) lichtopeningen 10 cm breed, 59 cm hoog, 86 cm boven de vloer (Speiser, *Excavations at Tepe Gawra* I, 1935, p. 27).

48) De toepassing van lichtschachten is waarschijnlijk in oud-Mesopotamië niet onbekend geweest, zie Frankfort-Lloyd-Jacobsen, *The Gimilsin Temple and the Palace of the Rulers at Tell Asamar,* OIP XLIII, 1940, pp. 49-50: vermoedelijk een lichtschacht in het paleis van Bilalama (n° 030: 10 in Pl. IV) In Atchana (Alalakh) komt een lichtschacht voor in het paleis van Niqmepa en zijn zoon Ilim-ilimma, ca. 1400 v. C. (Woolley, *A Forgotten Kingdom,* 1953, p. 107, fig. 14, p. 106 n° 21).

49) Zie hierover Busink, *Sumerische en Babylonische Tempelbouw,* 1940, pp. 26 vv.; *Tempelbouw in Oud-Mesopotamië,* JEOL 5, 1937-1938, pp. 409 vv.; *Over de tempels XVI-VI te Eridu,* JEOL 11, 1949-1950, pp. 106 vv.

een der korte zijden van het middenvertrek is een cella met korte as afgescheiden. Deze aanleg, die in hoofdzaak overeenkomt met den lateren Babylonischen tempel (waarin het middenvertrek echter, gelijk in verschillende praehistorische tempels, tot hof is geworden), is bekend uit tempel VII te Eridu (JEOL 11, 1949-1950, fig. 13-14, pp. 112 en 114), dateerend uit de Obeid-periode. Reeds in deze periode ontstaat echter in Eridu uit het tripartite plan met korte as-cella een tripartite plan met geknikte as-cella: bij het betreden der cella door een ingang in een langen wand, nadert de adorant na een wending naar links of rechts tot het cultusobject, geplaatst op een postament vóór of tegen een korten wand. Tempels van dit jongere praehistorische type zijn dan verder uit de praehistorische en de oud-Sumerische periode bekend geworden, onder andere in Warka (Uruk), Uqair, Mugheïr (Ur) en Chafadje (Akšak) [50]. Met het oorspronkelijke karakter van het tripartite plan, waarin de hoofdas (lange as), die een symmetrische aanleg deed ontstaan, domineerde, is de geknikte as-cella niet in overeenstemming: de ingangs-as staat hier loodrecht op de oorspronkelijke hoofdas. De zijvleugels hebben hun architectonisch *raison d'être* verloren. Later wordt dan ook in verschillende gevallen één rij zijvertrekken, of worden zelfs beide rijen, prijsgegeven (zie JEOL 11, 116 en aant. 51).

De tempel van Enlil in Nippur, wellicht is het reeds duidelijk geworden, komt niet overeen met het oudere praehistorische tempeltype gekenmerkt door een tripartite aanleg met een korte as-cella. Daarentegen vertoont hij groote overeenkomst met het jongere type: geknikte as-cella opgenomen in een tripartite plan. Boven werd er reeds op gewezen, dat het gebouw een dubbel-tempel is geweest: twee tempels van hetzelfde type zijn in één gebouw opgenomen. Vooral de noordwest-tempel (in het bijzonder die uit de periode van Akkad waarin op de plaats der trap een vertrek voorkomt) verraadt de afkomst uit het jongere praehistorische type: een geknikte as-cella wordt aan beide lange zijden geflankeerd door een rij (gereduceerd tot twee) vertrekken. Van den zuidoost-tempel is een der vleugels prijsgegeven, maar deze ontwikkeling is zooals werd aangegeven ook elders voorgekomen [51].

Boven werd vermeld, dat het betreffende type, behalve uit de praehistorische periode ook bekend is uit de oud-Sumerische en de Akkadische periode. De toepassing ervan in Nippur in de periode van Akkad kan derhalve geenszins opvallend worden genoemd. Wel opvallend is echter, dat in Nippur het plan praktisch onveranderd tot aan de laat-Assyrische periode werd aangehouden. McCown ziet hierin, mogelijk terecht, invloed van Enlil's functie als beschermgod niet slechts eener stad, maar van het gansche land (BUM XVI 2, 1951, 13). Het oorspronkelijke plan werd aangehouden om niet door eenige wijziging den toorn te doen ontvlammen van den god wiens voorzorg zich uitstrekte over het gansche land, maar wiens toorn evenzeer gansch Sumer en Akkad kon treffen.

Uit deze korte bespreking blijkt, dat de tempel van Enlil nieuw licht werpt op de geschiedenis van den niveau-tempel in Beneden-Mesopotamië. Het tempeltype geknikte as-cella, ontstaan in de praehistorische periode, is welhaast door alle eeuwen heen (minstens tot aan de laat-Assyrische periode) in gebruik gebleven. De opgegraven tempel heeft echter niet alleen beteekenis voor de kennis van den niveau-tempel. Ook het probleem van den tempeltoren wordt erdoor verhelderd [52]. Het staat buiten twijfel, dat de zikurrat van Nippur (misschien in den vorm van een tempelterras) reeds in de oud-Sumerische periode heeft bestaan (Hilprecht, *Explorations,* 453). Daarentegen dateert de oudste niveau-tempel van Enlil blijkens de recente opgravingen uit de periode van Akkad. De opvatting, dat aan de zikurrat een zelfstandige beteekenis, onafhankelijk van den in de omgeving staanden niveau-tempel, moet worden toegekend, wordt derhalve door den nieuw opgegraven tempel bevestigd. De heden verbreide voorstelling van den zikurrattempel als doorgangspoort der van den hemel afdalende en in den niveau-tempel intrek nemende godheid [53], een voorstelling welke reeds op andere gronden onwaarschijnlijk moest worden geacht, wordt door den opgegraven tempel van Enlil eerst recht onwaarschijnlijk. Het mag buiten twijfel worden geacht, dat de tempel op de zikurrat de woontempel van den hoofdgod der stad is geweest (zie de recensie over Parrot, *La Tour de Babel,* 1953, in BiOr XI, 51-54). De in de nabijheid staande niveau-tempel moet klaarblijkelijk beschouwd worden als een filiaal-heiligdom. Waarschijnlijk hebben twee motieven tot de stichting aanleiding gegeven. De groote hoogte waarop de torentempel was geplaatst moet een bezwaar zijn geweest voor de uitoefening van den dagelijkschen tempeldienst. Bovendien moet het sacrale karakter van den hoofdtempel door de verheffing ver boven de omgeving zijn toegenomen, waardoor de hoofdgod der stad buiten den gezichtskring der gemeenschap was gekomen. Door de stichting van het niveau-heiligdom werd de uitoefening van den dagelijkschen tempeldienst vergemakkelijkt, terwijl tevens de stadgod nader tot zijn volk werd gebracht [54].

De opgegraven tempel van Enlil in Nippur heeft niet alleen beteekenis voor het 'theologische probleem' der zikurrat, maar ook voor het architectonische, en wel voor het probleem van den zikurrattempel. Torentempels uit den historischen tijd zijn nergens bewaard gebleven, slechts de ruïnes der zikurrati zijn tot ons gekomen [55]. Over het grondplan van den torentempel ontbreken de gegevens welhaast volkomen [56]. Daarentegen is het grondplan van den terrastempel op verschillende praehistorische tempelterrassen (de oervorm der zikurrat) geheel of gedeeltelijk bewaard gebleven. De terrastempel van Eridu (VI), Uqair en Uruk (jongste bouwperiode van den Witten Tempel) vertoonen een tripartite plan met een geknikte as-cella (aant. 50), derhalve den aanleg van het jongere praehistorische tempeltype. Tot dit type behoort de niveau-tempel van Enlil in Nippur, gebouwd (eerste bouwperiode) in de periode van Akkad. De niveau-tempel mag beschouwd worden — boven werd er op gewezen — als een filiaal-heiligdom van den torentempel. Het ligt voor de hand te veronderstellen, dat het grondplan werd ontleend aan dat van den hoofdtempel; met andere woorden, het mag (mede met het oog op de praehistorische terrastempels) waarschijnlijk worden geacht, dat

[50]) Uruk: *Sum. en Bab. Tempelbouw,* Pl. II, 3; Uquair: JEOL 9, fig. 25, p. 191 (van Prioosdij); Ur: *Sum. en Bab. Tempelbouw,* Pl. III, 5; Akšak: ibid. Pl. IV, 4. Uit de Akkadische periode is een tempel met geknikte as-cella aan het licht gekomen in Yorgan Tepe (Gasur; Nuzi), zie Starr, *Nuzi,* 1939, I, p. 62, II, Pl. 6, 7.

[51]) Ofschoon de herkomst van het plan van den Enlil-tempel buiten twijfel mag worden geacht, springen toch de verschillen met het oorspronkelijke praehistorische plantype in het oog. Zij behoeven niet nader te worden aangeduid. Zij kunnen worden verklaard uit het bouwprogramma: twee tempels van hetzelfde type doch niet gelijk georiënteerd werden in één gebouw opgenomen. Het is geenszins onmogelijk, dat elders tempels uit de periode van Akkad aan het licht zullen komen die grooter overeenkomst vertoonen met het praehistorische plantype.

[52]) Voor het probleem van den tempeltoren zie Parrot, *Ziggurats et Tour de Babel,* 1949, pp. 195 vv. en de recensie in BiOr VII 2/3, 1950, pp. 69 vv.; dezelfde, *La Tour de Babel,* 1953 (Cahiers d'archéologie biblique n° 2), pp. 43 vv. en de recensie in BiOr XI pp. 51-54; Busink, *De Babylonische Tempeltoren,* 1949, pp. 74 vv.

[53]) Schott heeft deze opvatting het eerst bekend gemaakt (ZA 40, 1931, p. 14). Zij is verdedigd en verbreid door Parrot (lit. aant. 52); voor de bestrijding zie de in aant. 52 genoemde lit.

[54]) Zie hierover *De Babylonische Tempeltoren,* 1949, pp. 85-86, waar gewezen wordt op de betekenis van den niveau-tempel voor het economisch leven van stad en land.

[55]) Een volledige opsomming en beschrijving geeft Parrot, *Ziggurats et Tour de Babel,* 1949, pp. 52 vv. In 1951-1952 werd in Mari een zikurrat uit de oud-Sumerische periode ontdekt en opgegraven (Parrot, *Syria* XXIX, 1952, pp. 190 vv.; AfO XVI 2, 1953, p. 366). In totaal zijn thans 34 ruïnes van zukurrati bekend.

[56]) De spijkeropschriften geven hierover geen inlichtingen. Bekend is evenwel, dat de tempel op Etemenanki, de zikurrat van Babylon, 21.35 × 24.40 meter groot en 15.25 meter hoog (een soubassment inbegrepen) is geweest (Wetzel-Weissbach, *Das Hauptheiligtum des Marduk in Babylon, Esagila und Etemenanki,* 59. WVDOG, pp. 49 vv.: transcriptie en vert. Esagila-tablet). Volgens Herodotus (I, 181) bevatte de bovenste étage der zikurrat van Babylon een groote cella. Een schematisch aanzicht van een torentempel komt voor op het bekende reliëf uit Kujunschik met de afbeelding van den door Assurbanipal verwoeste (Luckenbill, *Ancient Records of Assyria* II 810) zikurrat van Susa (Dombart, *Das Zikkurratrelief aus Kujunschik,* ZA 38, 1929, pp. 39-64, Abb. 1, p. 39); een afbeelding van het reliëf ook bij Dombart, *Der bab. Turm,* AO 29/2, 1930, Taf. III. Recente opgravingen in Tschoga Zambil (ca. 30 km zuidoost van Susa, onder leiding van Girshman, zijn van beteekenis voor de interpretatie van het reliëf: de afbeelding vertoont een poortachtige structuur op de tweede étage; in Tschoga Zambil ligt aan de NO en NW zijde der zikurrat een kapel in de eerste étage (ILN 5964, Aug. 8, 1953, p. 226; AfO 2, 1953, p. 367; RAr XLII, 1953, p. 5, Girshman). (Zie ook dit Jaarbericht blz. 368 en Plaat LXXXI).

de torentempel van Nippur (althans in de periode van Akkad, maar waarschijnlijk nog veel later) eveneens een tripartite plan (in volledigen of 'verminkten' vorm) met een geknikte as-cella heeft vertoond [57]).

Voor de kennis van den tempelbouw in Beneden-Mesopotamië is de opgegraven tempel, zooals duidelijk moge zijn geworden, van bijzondere beteekenis. Stellig is ook de kennis aangaande Ekur erdoor verrijkt [58]). Een nauwkeurig beeld ervan kan evenwel nog niet worden geteekend. De nieuwe opgravingen zijn echter in vollen gang. Men mag hopen, dat binnen afzienbaren tijd het nationale heiligdom van Sumer en Akkad, het Berghuis, in hetwelk beroemde heerschers als Urnammu en Šulgi vereering hebben betoond aan den hoofdgod van het land, den Stormgod Enlil, volledig zal zijn opgegraven.

Den Haag, Febr. 1954. TH. A. BUSINK

[57]) De vraag of de torentempel in Nippur gelijk de niveau-tempel, een dubbel-tempel is geweest, kan niet met zekerheid worden beantwoord. Het is uiteraard mogelijk, dat aan Ninlil in den torentempel slechts een kapel was toegewezen. In de eerste bouwperiode van den niveau-tempel (VI) lagen de ingangen van beide tempels niet in hetzelfde front: de ingang van den zuidoost-tempel lag in den achtergevel (JNES XI, 1952, p. 170). Dit, alsmede het ontbreken van poorttorens aan den ingang van den zuidoost-tempel, doet vermoeden, dat de samenvoeging der twee tempels in één gebouw secundair is ontstaan.

[58]) Dat de opgegraven Enlil-tempel deel uitmaakte van Ekur blijkt wellicht uit een inscriptie op een in den tempel gevonden mes of dolk: het mes (dolk) behoort tot het bezit van Ekur *(o.c.,* p. 171).

# IRĀN

## DE STAND VAN DE ARCHÆOLOGISCHE ONDERZOEKINGEN IN IRĀN

Zie PLATEN LXXII-LXXXIV, FIGUREN 36-40, en KAART IV

OVERZICHT VAN DE INHOUD



### *Ter inleiding.*

In 1935 publiceerde Prof. Dr P. VAN DER MEER in het Jaarbericht een bondig verslag over de opgravingen die alsdan in Irān plaats vonden, hoofdzakelijk in verband met de praehistorie. Het hoofdaccent legde hij op het gebied van Susa, doch hij verloor hiermede niet uit het oog, dat ook nog andere belangrijke opgravingen aan de gang waren.

Wij hadden aanvankelijk gedacht, als aanvulling op deze studie, een volledig overzicht te geven van wat verwezenlijkt werd sinds 1935. Vermits echter veel belangrijke opgravingsberichten over onderzoekingen die veel verder dan 1935 opklimmen, op dat ogenblik nog niet verschenen waren, hebben wij het nuttig geoordeeld dit overzicht veel ruimer op te vatten en, voor zover het binnen ons bereik lag, daarin alle archæologische navorsingen te verwerken, die sinds het einde van vorige eeuw geschied zijn. In deze studie streven wij ernaar alle onderzoekingen te behandelen die in verband staan met de archæologie van dit land van de oudste tijden af tot aan de Islām. Niet alleen de wetenschappelijke opgravingen en archæologische prospecties, maar ook de clandestiene of commerciële sondages, voor zover zij bekend zijn, de belangrijkste toevallige vondsten, waarvan de herkomst vast staat, de rotsreliëfs en de voornaamste rotsinscripties, en de nog talrijke architecturale overblijfselen worden hier besproken. Veel gegevens betreffende opgravingen en navorsingen worden hier voor het eerst aan het licht gebracht in het Westen (bv. de Iraanse opgravingen te Khorwīn, te Pasargadae, te Rustam Kaleh te Kale Dasht bij Saveh, enz. ...). Wij hadden de gelegenheid anderhalf jaar in Irān te vertoeven, zodat wij verschillende opgravingsterreinen konden bezoeken en aantekeningen nemen nopens een aantal monumenten in de Fārs en op de baan van Tehrān naar Baghdād.

Uiteraard der zaak zijn wij ons genoodzaakt in dit overzicht alle opgravingen en andere archæologische gegevens, die dateren van vóór de tweede wereldoorlog, bondig te behandelen. De meer recente worden meer uitvoerig gegeven.

Ook voor de bibliographie hebben wij hetzelfde principe toegepast. In de bibliographie van vóór 1940 citeren wij enkel de opgravingsberichten en verslagen, de prospectieberichten,

de belangrijkste wetenschappelijke studies van de monumenten, kortom het basismateriaal voor verdere studie terwijl wij ietwat uitvoeriger zijn voor de periode na 1940.

Het ware natuurlijk gewenst een dergelijke studie te illustreren met een overvloedig photomateriaal. In het Jaarbericht is dit vanzelfsprekend uitgesloten. Om hieraan te verhelpen verwijzen wij naar de platen in de bibliographie. De enkele afbeeldingen hierbij vertonen alleen zeer belangrijke of minder gekende kunstwerken.

Ons overzicht volgt niet de historiek van de onderzoekingen, noch de chronologische evolutie (praehistorie, Elamieten, Achaemenieden, Seleucieden, Parthen en Sassanieden), daar dit te grote technische moeilijkheden zou opleveren en wij te veel in herhalingen zouden moeten vallen. Wij hebben de voorkeur gegeven aan een geographische indeling. Irān biedt immers op geographisch gebied allerminst een eenheid, doch is samengesteld uit een aantal gebieden, die elk een eigen physionomie hebben. Ook reeds vanaf de praehistorie, hebben deze gebieden niet altijd een gelijkaardige geschiedkundige ontwikkeling gekend. Bovendien biedt deze geographische indeling het voordeel, dat het werk gemakkelijk te volgen en te raadplegen valt.

De verschillende gebieden te beginnen met Noord-Irān, dan Oost- en Zuid- en West-Irān en tenslotte Centraal-Irān komen in de volgende orde voor:

1) Ghilān en Māzanderān, tussen Kaspische Zee en het Elburzgebergte; 2) Gurgān; 3) Khurasān en Sīstān, in het Oosten van Irān; 4) Balūchistān en Kirmān, in het Zuid-Oosten; 5) Fārs, het stamland; 6) Khuzistān; 7) Lūristān; 8) Kurdistān; 9) Adharbaidjan en Talysh; 10) Irāk Adjāmi.

BIBLIOGRAPHIE

P. E. van der Meer, *Archæologie van Iran*, Jaarbericht Ex Oriente Lux, nr 3, 1935, 128-134.
Ziehier enkele belangrijke werken over de Iraanse archaeologie, in de laatste twintig jaren verschenen:
E. Herzfeld, *Archæological History of Iran*, The Schweich Lectures of the British Academy, 1934, London, 1934.
——, *Iran in the Ancient East*, London, 1941.
A. V. Pope, *A Survey of Persian Art*, Oxford, 1938 (voor de oudere periode alleen vol. I en IV).
Donald E. Mc Cown, *The Comparative Stratigraphy of Early Iran*, S.A.O.C. vol. 33, Chicago, 1942.
R. Ghirshman, *L'Iran des origines à l'Islam, collect. Payot*, Parijs, 1951.
K. Erdmann, *Die Kunst Irans zur Zeit der Sasaniden*, Berlijn, 1943.

## I — GHILĀN EN MĀZANDERĀN

Zie Platen LXXII-LXXIII

In deze bosrijke kustprovincie tussen de Kaspische zee en het Elburzgebergte werden tot heden nog geen wetenschappelijke opgravingen verricht, zelfs niet eens een prospectietocht. Nochtans tonen enkele toevallige vondsten aan dat dit gebied niet van belang ontbloot is.

Te *Kalar-Dasht* (1) in een bergachtige en bosrijke streek, ten Westen van de weg Karadj naar Tschalus werden enkele jaren vóór de laatste wereldoorlog bij grondwerken (de vorige Shāh Reza Shāh Pahlevi wenste hier een zomerpaleis te bouwen), een oude necropolis, die talrijke kostbare voorwerpen bevatte, blootgelegd. Ofschoon die vondsten verschillende invloeden verraden, komen ze ongetwijfeld uit één zelfde groep graven en behoren bijgevolg tot één zelfde streek en periode. Men kan ze in de 11e eeuw vóór Chr. plaatsen. Naast bronzen dolken zoals men die overal op de Kaspische hoogvlakte aantreft (Adharbaidjan en Talysh) werden bovendien een gouden dolk en een prachtige gouden beker ontdekt. Dit laatste kunststuk waarin een niet te ontkennen Hethietische verwantschap valt te bespeuren, is versierd met drie leeuwen in vlakreliëf waarvan alleen de hals en kop in rondreliëf uitspringen. Een mooie rython in rode terra-cotta uitlopend op een ibex-kop is een rechtstreekse voorloper van de bekende Achaemeniedische rytha. Daarnaast de gewone reeks vazen als schalen, bolvormige bocalen, buikige kannen met lange tuiten van het type zoals er onder meer in de necropolis te Siyalk (Siyalk VI of B.) ontdekt werden (Plaat LXXII *a*, *b*).

In die zelfde streek ontdekte men enkele jaren geleden een metaalkastje (2) met negen






Fig. 36.

zilveren schalen en vazen, en twee zijden weefsels, die tot de Sassaniedische tijd behoren. Deze ontdekking is gewichtig daar tot nu toe bijna al de Sassaniedische jachtschalen en andere kunstwerken in Rusland gevonden werden. Thans staan wij voor een vondst uit eigen bodem, die bovendien kan gedateerd worden. Op twee zilveren jachtschalen heeft men de voorstelling van koning Kavadh I (488-532) te paard op hertenjacht. Twee andere schalen vertonen in een rond médaillon een vooruitschrijdende leeuw, een derde schaal geeft een gevleugelde leeuw weer en tenslotte vertoont een schaal in het middenmédaillon een adelaar en in de zes omringende médaillons hanen; elk dier is verguld. Merkwaardig zijn twee vazen, de ene met op de buitenwand een zeer sterk gestyleerde lotusplant tussen twee grote médaillons, versierd met de heilige haan die de nimbus en de dubbele halsketting draagt; de andere, met reliëfversiering op een gouden achtergrond, vertoont vrouwen die dansen onder uit druivenbladeren bestaande bogen. Naast hen allerhande dieren: vossen, panters. Bovenaan muzikanten. Beneden deze bacchantische taferelen staan 2 leeuwenkoppen waarvan de muilen de vaasopening vormen. De twee zijden weefsels stellen koning Bahram IV (388-399 na Chr.) te paard op leeuwenjacht voor; hij is begeleid door zijn kroonprins die te voet op

mufflons jaagt. De gehele schat valt dus in de midden-Sassaniedische tijd, die door de bovenvernoemde koningen Kavadh I en Bahram IV (dus tussen 390 en 530 na Chr.) bepaald wordt. Men heeft hier een belangrijk criterium voor het dateren van andere losse vondsten, vooral diegene waarop alleen planten en dieren voorkomen (zie PLAAT LXXIII).

Te *Rustam Kaleh* bij de stad Sari werden door clandestiene peilingen een aantal vazen en bronzen ontdekt die thans in het oudheidkundig museum te Tehrān berusten en nog op publicering wachten. Het vaatwerk van deze vondst bestaat uit drie grijsgrauwe terra-cotta en vier albasten vazen die nauw verwant zijn aan die van Tepe Ḥiṣār III c (*cfr. infra*). De cultuur van Tepe Ḥiṣār is aldus tot het Noorden van het Elburzgebergte doorgedrongen.

Nabij *Demavend* (3) heeft men een tijd geleden, in een necropolis, twee rytha in rode kleiaarde, eindigend op ibexkoppen ontdekt, wier datering verzekerd wordt door munten die er bij lagen: De ene rython is door een munt van Phraates II (138 na Chr.), wijl de andere, afkomstig uit een ander graf, door een munt van Mithradates II (123-88 v. Chr.) gedateerd wordt. Deze beide rytha uit de Parthische tijd kan men het best vergelijken met de bovenvermelde rhyton uit Kalar-Dasht en met die uit de Achaemeniedische tijd (zie PLAAT LXXIII *c*).

In 1949 en 1951 bezocht Carleton S. COON, professor in de Anthropologie aan de Universiteit van Philadelphia (Pennsylvania University), een aantal grotten in de Māzanderān: Ghari Ali Tepe en Ghari Kamarband bij Behshahr, Ghari Hotu bij Trujan; Ghari Rustam Qalat en Ghar Kollareh bij Rustam Qalat (4), met het oog op praehistorische navorsingen. Twee grotten werden voor een nauwkeurig onderzoek uitgekozen nl. a) de zgn. *belt cave* of Ghari Kamarband en b) de grot Ghari Hotu.

a) *Ghari Kamarband*. De opgravingen in 1949 stelden in deze grot zes cultuurlagen vast, ingedeeld in 28 substrata van 20 cm, gaande van het Mesolithicum tot het Neolithicum;
1) De bovenste laag is tamelijk dun en bevat gemengd materiaal van het neolithicum tot de moderne tijden;
2) Daaronder ligt een laag met vroeg-neolithische ceramiek.
3) Vervolgens de voortzetting van voornoemde laag 2 zonder verandering in de culturele samenhang; alleen stelt men vast dat er geen ceramiek meer is noch enige getuigenis van landbouw; deze laag behoort tot het prae-ceramische neolithicum.
4) De volgende laag bevat laat-paleolithische of wellicht mesolithische cultuuroverblijfselen met de *gazella subgutterosa* als voornaamste dierkundig specimen en verder zwarte vuurstenen mesjes.
5) De daaronder liggende laag leverde gelijkaardig materiaal met beenderen van zeehonden en vuurstenen lemmers.
6) En tenslotte komt een laag van leem, zand en kiezelstenen die zich boven het grondwater bevond.

De opgravingen in 1951 bevestigden de resultaten van 1949. Een grote hoeveelheid houtskool werd verzameld, zodat langs electro-chemische weg met Carbon 14 de data van 6000 v. Chr. voor het neolithicum en 6000-8000 voor het mesolithicum kon vastgesteld worden. Enkele geraamten werden ontdekt, o.m. de schedel van een 12-jarig meisje van het Neanderthaltype; graan werd gevonden alsook een mooie hoornen vork uit de vroeg-neolithische tijd. Na zorgvudige studies door verschillende specialisten komt Professor Carleton COON tot de volgende besluiten:
a) In het laat-mesolithicum waren de bewoners van Ghari Kamarband (grot gelegen in het gematigd klimaat van de Zuidkust der Kaspische Zee) jagers. Ze dreven jacht op gazellen, wilde ossen, wilde schapen en wilde geiten. In deze periode werd de geit tot huisdier aangewend, vooral voor het vlees en de huiden.
b) In het vroeg-neolithicum hoedden de bewoners van die grotten kudden geiten en schapen.
c) In het laat-neolithicum worden ze agrarisch, het pottenbakken en het weven komt in gebruik. Van dit ogenblik af werd de melk van schapen en geiten gewonnen en de wol werd afgeschoren. Wat later maakten zij ook het varken en de os tot huisdier.

Landbouw en domistikatie van dieren bestond hier reeds ongeveer 6000 vóór Chr.

b) In 1951 werd ook in de nabijgelegen grot *Ghari Hotu* gegraven. Een sleuf van 3 op






Fig. 37.

5 m werd getrokken tot een diepte van 7,25 m waar men op kiezellagen van de ijstijd stootte. Deze gleuf „A" gaf een ononderbroken opeenvolging van cultuurlagen van de ijzertijd af via bronstijd tot de neolithische tijd en tenslotte paleographische vuurstenen boven de ijstijdlaag. Een sleuf door de ijslagen (sleuf „D", 2 m op 2 m) gaf vier glaciale substrata op, bestaande uit grijs of zwartgrijze kiezelsteenlagen gescheiden door zand en löss. Onder deze vier glaciale substrata bevond zich een zandlaag met daaronder een laag rode kiezelstenen met zand en slib.

De vuurstenen artefacten in al deze glaciale lagen behoren tot het oud-paleolithische type. Uit de vierde glaciale en de daaronderliggende zandlaag werden drie menselijke geraamten ontdekt in zeer goede staat, zij klimmen waarschijnlijk op tot 75.000 jaren vóór Christus.

De grotten Ghari Kamarband en Ghari Hotu vullen elkander goed aan, zodat men thans in de Māzanderān de opeenvolging van het menselijk bestaan kan volgen van de ijstijden tot onze tijdrekening. Ghari Hotu geeft de culturen van de ijzertijd, bronstijd, chalcolithische tijd en de neolithische ceramiek, Ghari Kamarband geeft andermaal de neolithische ceramiek met het daaronder liggende prae-ceramische en prae-akkerbouw neolithicum, met de huis-

dieren domestikatie (geiten en schapen). Daarna volgden twee opeenvolgende phasen van jagerscultuur met vuurstenen lemmers en beenderen van gazellen en zeehonden die behoren tot het Aurignacien of jong-paleolithicum.

Men stuit vervolgens op een hiatus, men heeft nl. geen sporen van midden-paleolithische culturen die Carleton Coon echter wel in de grotten van Bīsutūn, Tantama en Khonik in 1949 vaststelde. De grot van Ghari Hotu geeft dan weer de oud-paleolithische culturen met menselijke geraamten *in situ*. Geen enkele andere grot heeft zulk rijk materiaal en getuigen van opeenvolgende culturen *in situ* geleverd als deze beide grotten in de Māzanderān.

BIBLIOGRAPHIE


(1) *Illustrated London News*, n. 5705, 1948, 214-215, fig. 1, 10, M. Bahrami, *L'exposition d'art iranien à Paris*. Artibus Asiae, vol. xi, 1948, 13-23, fig. 2, 3.

(2) *ILN*, n. 3277, 1950, 206-207, fig. 1-6. *ILN*, n. 5705, 1948, 214-215, fig. 11.

(3) M. Bahrami, *opus cit.*, 21, fig. 6. *ILN*, n. 5705, 1948, 214, fig. 3.

(4) Carleton S. Coon, *University Museum Excavations in Iran*, 1949, Archæology, vol. iv (2), 1951, 116-118.

——, *Cave Explorations in Iran* 1949. University Museum of the University of Pennsylvania. Philadelphia, 1951, 125 pp., 15 pl.

——, *The 1951 Season Work at Turiyan, a Preliminary Report in the "Bulletin Bimestriel de la Commission Nationale Iranienne pour l'Unesco"*, vol. iv, n. 1-2, Téhéran, 1952, 54-58.


## II — GURGĀN OF ASTARĀBĀD

Reeds in 1889-90 verrichtte J. de Morgan (1) archæologische navorsingen in deze provincie en meer bepaald ten Noordoosten van de stad Astarābād. Enkele decennia voordien had men hier de befaamde *schat van Astarābād* (2) ontdekt, bestaande uit een aantal voorwerpen die uit een graf stammen. Sommige dezer voorwerpen zoals de vrouwelijke idolen, de gouden vaas met gegraveerde of gemarteleerde versiering en met lange tuit, enkele bijlen en dolken vinden hun verwantschap in de archæologische vondsten van Tepe Hiṣār, zodat men thans deze schat nader kan dateren, omstreeks 2000 v. Chr.

De belangrijkste navorsingen in dit gebied zijn uitgegaan van een Amerikaanse expeditie van de *University of Pennsylvania* onder leiding van F. R. Wulsin. Hij onderzocht in 1931 *Tūrang Tepe* (3), 19 km ten Oosten van Astarābād. Drie lagen, uit de praehistorie, werden op deze heuvel vastgesteld. De bovenste laag (0-6 m) vertoonde, na een kerkhof uit de ijzertijd, puin van een dorp met 45 graven, gekenmerkt door grijsglanzend aardewerk en bronzen voorwerpen, die verwant zijn aan Hiṣār III. De tweede laag (6-8 m) gaf niets bijzonders, wijl de derde laag aan de voet van de heuvel (ts. 10-11,50 m) twee graven blootlegde met grijs aardewerk, dikwijls versierd met kammotieven. In ieder der drie lagen ontdekte men rode ceramiek met zwarte versieringen zoals te Shāh Tepe.

Twee jaar later, in 1933, kwam een Zweedse archæologische missie in de streek onder leiding van T. J. Arne. Hij doorzocht het gebied tussen de Gurgān en de Qara-Su stroom. Meer dan 300 tepen (antieke grafheuvels of nederzettingen) werden op kaart gebracht, die merendeels opklimmen tot in de vóórhistorische tijd (4). Eén dezer heuvels werd uitgekozen om grondig onderzocht te worden, nl. *Shāh Tepe Buzurg*, 13 km ten N.W. van Astarābād. Drie lagen werden blootgelegd. De bovenste laag, laag I, behoort tot de Islamietische tijd. In de laag II, onderverdeeld in II a 1 (bovenaan), II a 2 en II b, ontdekte men vele graven die zich meestal onder de bodem der huizen bevonden. Als dodeninboedel telt men albasten vazen en glanzend zwart-grijs aardewerk zoals te Tepe Hiṣār III. In de onderste laag, laag III, uit de vroege bronstijd, werden eveneens een groot aantal graven blootgelegd die naast het grijs-zwart aardewerk ook beschilderd vaatwerk bevatten. Dit beschilderd aardewerk met als zwarte versiering, vertikaal golvende borstelstrepen tussen vertikale banden op een rode achtergrond, is kenmerkend voor dit gebied.

Ten Zuiden van het Elburzgebergte verrichtte een Amerikaanse zending van de *University of Pennsylvania* in 1931-1932 onder leiding van E. F. Schmidt opgravingen te *Tepe Hiṣār* (5) bij Dāmghān. Er werden drie praehistorische lagen ontdekt. In de oudste laag boven






Fig. 38.

de maagdelijke bodem: Stratum I, onderverdeeld in IA-B-C, werden bouwconstructies aangetroffen uit gedroogde leemtegels. Veel aardewerk kwam te voorschijn; het is met de hand gemaakt of op het pottenbakkerswiel (I C) gedraaid. De vormen waren hoofdzakelijk drinkschalen op voet, bolvormige kommen, vazen in de vorm van een afgeknotte kegel, brede bekers.

De beschildering is donkergrijs of bruin op een roodbruine of geelachtige ondergrond. Naast geometrische versieringen: grove kronkelende strepen, zigzaglijnen, driehoeken, ruiten ... heeft men ook plant- en diervoorstellingen: watervogels, ibexen en panters. In de volgende laag, laag II, onderverdeeld in II A en B, werden bouwconstructies van gebakken tegels aangetroffen en een volledig nieuwe soort aardewerk. De meest voorkomende vormen van het vaatwerk zijn schalen met hoge voet, vazen met tuiten, bolronde drinkbekers. Deze zijn op het pottenbakkerswiel gedraaid. Ze hebben een zwart-grijs, glanzende kleur en zijn goed gepolijst. Bij sommige heeft men als versiering geometrische inkervingen. Dergelijk vaatwerk hebben wij zoëven te Shāh Tepe Buzurg en te Tūrang Tepe waargenomen. Er moeten zich toen te Tepe Hiṣār nieuwe inwijkelingen van noordelijke oorsprong gevestigd hebben. De bovenste laag, laag III onderverdeeld in III A-B-C, beslaat een lange periode: 2100-1100.

Men heeft hetzelfde grijszwart glanzend en gepolijst aardewerk dat beschilderd of met inkervingen versierd werd, doch de vormen zijn anders: peervormige kruiken, hoornvormige bekers, vazen met lange tuiten .... Gouden voorwerpen als theepotten, figurinen en sieronamenten werden opgedolven. In de laatste subperiode III C kwam vooral albast vaatwerk aan het licht.

Te vergeefs zocht SCHMIDT hier naar sporen van het oude Hecatompylos. Daartegen legde hij een Sassaniedisch paleis bloot uit de tijd van koning Kavadh I (488-531) met merkwaardige stucco-versiering.

Te *Shīri-Shiyān* in de nabijheid van Tepe-Hiṣār werden door dezelfde zending enkele sondages verricht die beschilderd aardewerk van het Tepe-Hiṣār I type gaven.

In 1934 ondernam E. F. SCHMIDT een luchtvaartexploratie van de Gurgānvlakte (6).

Aansluitend bij dit gebied zijn de opgravingen die in het begin van de eeuw ondernomen werden door R. PUMPELLY te *Anau* (7) bij Ashkabad, aan de overzijde van de Iraanse grens in Russisch Turkestan. Het belang van deze opgravingen kwam in de laatste jaren weer sterk naar voor en ze werden in een juiste chronologisch verband gebracht.

De eerste nederzetting Anau I A-B vertoont in zijn beschilderd vaatwerk analogieën met einde Siyalk I en Siyalk II. Anau II en III heeft enerzijds grijszwart vaatwerk zoals Tepe Hiṣār II en III en anderzijds beschilderde ceramiek verwant aan die uit de Balūchistān (Rana Ghundai en Quetta) en de Sīstān. De cultuur van Anau treft men in meerdere tepen van Russisch Turkestan aan. Sinds enkele decennia verrichten de Russen in dit gebied belangrijke opgravingen, waarvan reeds enkele publicaties verschenen (8). In de oudheid heeft hier, in de streek van de Oxus of de Amu-Darya, een hoogstaande cultuur gebloeid.

BIBLIOGRAPHIE

(1) J. DE MORGAN, *Mission scientifique en Perse.* 5 banden. Paris, 1894-1905.
(2) C. R. SMITH, *Archæologia* XXX, 1844, 248-255.
M. I. ROSTOVTZEFF, *The Sumerian Treasure of Asterabad,* Journal of Egyptian Archaeology, vol. VI, 1920, 4-27.
(3) F. R. WULSIN, *Excavations at Tureng Tepe, near Asterabad.* Supplement to the Bull. Amer. Inst. for Persian art & Archæology, tome 2, n. ibis, 1932.
(4) T. J. ARNE, *La steppe turkomane et ses antiquités.* Geografiska Annaler. Stockholm, 1935.
——, *The Swedish Archæological Expedition to Iran, 1932-1933,* „Acta Archæologia" Vol. VI, Kopenhagen, 1935.
——, *Excavations at Shah Tépé. Iran.* Stockholm, 1945.
(5) E. F. SCHMIDT, *The Tepe Hissar Excavations.* Museum Journal of Philadelphia, vol. XXIII, 1933.
——, *Excavations at Tepe Hissar-Damghan.* Philadelphia, 1937.
D. H. GORDON, *The Chronology of the Third Cultural Period at Tepe Hissar,* Iraq XIII, 1951, 40-61 (Hisar IIIa = 2000-1900; Hisar IIIb = 1900-1700; Hisar IIIc = 1700-1550).
(6) E. F. SCHMIDT, *Flights over Ancient Cities of Iran.* Chicago, 1940.
(7) R. PUMPELLY, *Explorations in Turkestan. Prehistoric Civilization of Anau.* Washington, 1908.
D. D. BUKINIČ, *Neues über Anau und Namazga Tepe.* Eurasia Septentrionalis Antiqua, vol. V, 1930, 9-21.
(8) S. P. TOLSTOV, *Drevniy Choresm* (het oude Chorasmie). Moscou, 1948, 352 p., 111 fig., 87 pl. (Résumé van R. GHIRSHMAN in *Artibus Asiae,* Vol. XVI, 1953, 209-237, en XVI, 1953, 292-319).
Onlangs is er een Duitse vertaling verschenen; S. P. TOLSTOW, *Auf den Spuren der Altchoresmischen Kultur.* Berlin, 1953, 362 pp., 102 fig., 1 vouwkaart.
Zie ook: S. V. KISSELEV's oude geschiedenis van Zuid Siberië. Moscou 1949, 364 pp., 62 pl. met een uitvoerig Résumé en Recensie van R. GHIRSHMAN in *Artibus Asiae,* vol. XIV, 1951, 169-189.

## III — KHURĀSĀN EN SĪSTĀN

De Khurāsān en de Sīstān, twee uitgestrekte en vruchtbare provincies, beslaan het oostelijk gedeelte van Irān. Vooral wat de prae-Islamietische beschavingen betreft werd dit gebied nog maar weinig onderzocht.

In 1949 bezocht Carleton COON een paar oude grotten, nl. de grot Andarth Zow bij Bizanjan, 65 eng. mijlen ten Noordwesten van Mashhad, en een rotsholte *Lakhi Aspor* (1) bij het dorp Khunik Pai Gadar, 12 eng. mijlen ten Zuiden van Qa'in op de baan naar Birzand.

In deze laatste grot werd een steekproef gedaan, maar de verschillende lagen waren om-






Fig. 39.

woeld geworden, waarschijnlijk door een aardbeving, zodat de vuurstenen voorwerpen boven een Islamietische bezinking voorkwamen. Deze vuurstenen artefacten vertoonden een duidelijke verwantschap met gelijkaardige voorwerpen door Carleton COON in de Bīsutūn grot bovengehaald.

In ieder geval was Khurāsān in de Sassaniedische periode en in het begin van de Islāmtijd een bloeiende cultuurprovincie. E. HERZFELD en E. DIEZ hebben door hun tochten bewezen dat er hier een hoogstaande Islamietische beschaving heerste in de 10 à 13e eeuw (2). Ook de opgravingen van een Amerikaanse expeditie in de jaren 1934-1937 te *Nīshāpūr* hebben dit bevestigd. Nīshāpūr werd in de 3-4e eeuw door de Sassanieden gesticht en was zeer bloeiend in de vijfde eeuw. In de tiende eeuw was zij één der grootste moslimse steden van de Khurāsān (3).

Op de weg van Mashhad naar Qurbati Haidari, nabij Rubāti Safid, liggen nog de Sassaniedische puinen van *Kali Dukhtar Bazi Hur* (4).

Systematische onderzoekingen in dit gebied zouden ons wellicht ook iets meer over de Parthen laten kennen. Zij bewoonden oorspronkelijk deze provincie (de oude satrapie Parthiana) vooraleer zij in ± 250 vóór Chr. het Seleuciedische juk afschudden.

In de Perzische Sīstān, op een eiland in het Helmandmeer, ontdekte A. STEIN (5) in 1915-16 te *Kūhi Khwādja* de puinen van een complex waarin hij meende een boedhistisch heiligdom te herkennen. E. HERZFELD (6) bezocht deze puinen opnieuw en rectifieerde STEIN's mening. Kūhi Khwādja was een residentie van een stadhouder uit de Seleuciedische-Arsaciedentijd. (In de bouwwerken onderscheidt men twee perioden: de eerste uit de eerste eeuw onzer tijdrekening, de tweede uit de derde eeuw). Het paleis heeft aan de vier zijden, rondom een centrale binnenplaats, met tongewelven overkluisde zalen. Bij het paleis behoorde een vuurtempel zoals te Bishapur, en een vuuraltaar was nog ter plaatse. Belangrijke fresco's kwamen in het paleis aan het licht.

De bovengenoemde reizen van A. STEIN en E. HERZFELD hebben ook aangetoond dat dit gebied rijk is aan praehistorische nederzettingen (Rāmrūd, Shahri Sukhten, Kalati Gird, Machi). De beschilderde ceramiek die zij hier vonden wees op betrekkingen met Tepe-Hiṣār, Anau en de Balūchistān.

Aan de overzijde van het meer in Afghaans Sīstān heeft R. GHIRSHMAN een opgraving ondernomen te *Nadi Ali* (7) waar ceramiek en bronzen pijlpunten treffende gelijkenis vertonen met Tepe Siyalk, necropolis B; ± 1000 vóór Christus.

BIBLIOGRAPHIE


(1) Carleton S. COON, *Cave Explorations in Iran 1949*. Opus cit.

(2) E. HERZFELD, *ZDMG* 1926, 225-284.
——, *Khorasan, Denkmalsgeographische Studien* ..., Der Islam, XI, 1921.
E. DIEZ, *Churasanische Baudenkmäler*. Berlin, 1918.
A. GODARD, *Khorassan*, „Athār e Irān", vol. IV, 1949, 7-130.

(3) J. M. UPTON, *The Persian Expedition 1934-35, Excavations at Nishapur* (first season). Bull. Metrop. Mus. Art, vol. 31, n. 9, New York, 1936, 176-182.
C. K. WILKINSON, *The Iranian Expedition 1936, the Excavations at Nishapur* (second season). Bull. Metrop. Mus. Art, vol. 32, n. 10, New York, 1937, 1-38.
W. HAUSER, J. M. UPTON & C. K. WILKINSON, *The Iranian Expedition 1937, The Museum Excavations at Nishapur* (third season), Bull. Metrop. Mus. Art, vol. 33, n. 11, New York, 1938, 1-23.
W. HAUSER & C. K. WILKINSON, *The Museum Excavations at Nishapur 1938 à 1939-40*, Bull. Metrop. Mus. Art, vol. 37, New York, 1942, 82-119.

(4) E. HERZFELD, *ZDMG*, 275.
A. GODARD, *Les monuments du feu*. Athār e Irān III, 1938, 53-58.

(5) A. STEIN, *A Third Journey of Exploration in Central Asia*. Geographical Journal, 1916.

(6) E. HERZFELD, *Am Tor von Asien*. Berlin, 1920.
——, *Sakastan. Geschichtliche Untersuchungen zu den Ausgrabungen am Kūh i Khwadja*. Arch. Mitt. Iran, IV, 1-44.

(7) R. GHIRSHMAN, *Fouilles de Nadi Ali dans le Seistan Afghan*. RAss, XIII, 1939-42, 10 sq.


## IV — PERZISCH BALŪCHISTĀN EN KIRMĀN

Perzisch Balūchistān is vandaag nog een van de minst doorvorste gebieden van Irān. Op archæologisch terrein werden hier nooit systematische opgravingen verricht. Alleen de koene ontdekkingsreiziger en archæoloog A. STEIN heeft in 1932-33 een aardrijkskundige en oudheidkundige prospectietocht, door verschillende gebieden van Balūchistān, ondernomen (1).

Vanuit Chahbar ging hij over Tiz naar Qasrqand en van hieruit over de bergen naar Geh. Van daaruit trok hij naar het Westen over Bint en Fannuch. In de streek van Qasrqand, Geh en Bint vond hij alleen overblijfselen die ten hoogste tot de late middeleeuwen opklimmen. Eerst in Fannuch en omgeving werden vondsten uit de praehistorische tijd gedaan.

Langs de loop van de Bampūr-stroom en in het Halildal vond hij overblijfselen van bloeiende praehistorische culturen.

In de omgeving van Bampūr en Khurab werden praehistorische necropolen en nederzettingen aangetroffen met fraai vaatwerk dat een karakteristieke versiering draagt, n.l. rijen van streng gestyleerde berggeiten. Deze cultuur vormt een belangrijke schakel tussen de West-Iraanse (Talli Bakūn en Susa) en de Indische beschavingen (Kulli-Mehi in Pakistaans Balū-



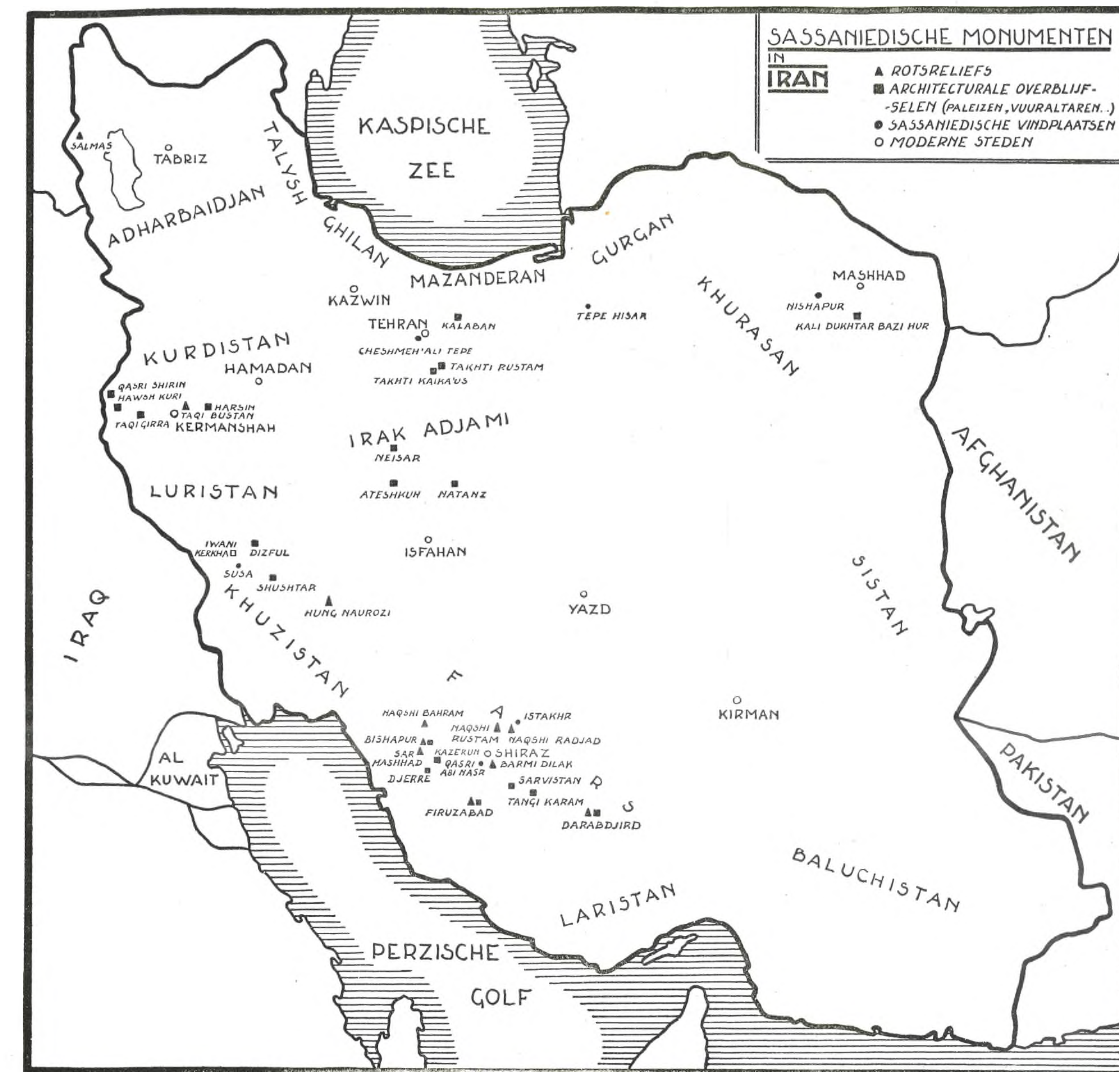



Fig. 40.

chistān). De streek van Bampūr (de vroegere hoofdstad van Gedrosia) was vroeger veel vruchtbaarder, maar is nu door uitdroging steriel geworden.

Vanuit Hormuz trok hij langs de kust tot Bender Bushire. Hij trof meerdere puinen aan van oude havenplaatsen die dus bewijzen dat er in de vroege Middeleeuwen, bij het begin van de Arabische overheersing en wellicht er vóór, hier een bloeiende zeehandel bestond tussen de Perzische golfkust, India en het Verre Oosten (aanwezigheid van Chinese ceramiek). Maar geen enkele praehistorische tepe werd langs deze weg ontdekt.

De poging van A. STEIN om tot in de Lāristān door te dringen werd verijdeld. Nochtans moet deze provincie, naar Arabische geschiedschrijvers te oordelen, in de Sassaniedentijd en in het begin van de Islām bloeiend geweest zijn. Onderzoekingen in deze provincie zouden zeer gewenst zijn, omdat zij naast Sassaniedische monumenten ook de verdere verbindingen tussen de culturen van de Balūchistān en de Fārs zouden opleveren.

De provincie Kirmān, ten Noorden van Perzisch Balūchistān, werd terloops bezocht door A. STEIN tijdens zijn prospectietochten in Zuid-Oost Irān. Weinig oude nederzettingen werden hier ontdekt, alleen heeft men te *Talli Iblis* (2), ten Noordwesten van Kirmān, praehistorisch beschilderd aardewerk van het Tepe Giyān v-type aangetroffen.

Een vijftigtal jaren geleden werd in een dorp in de nabijheid van Kirmān een donkergroen dioriet steen ontdekt met een drietalig (oud-Perzisch, Elamietisch en Akkadisch) opschrift met de naam en de koninklijke titulatuur van Darius I (3).

BIBLIOGRAPHIE


(1) A. Stein, *An Archæological Tour in Gedrosia,* Mém. Arch. Survey of India, n. 43, 1931.
——, *Archæological Reconnaissances in Southern Persia.* Geographical Journal, tome LXXXIII, 1934, 126 sq.
——, *The Indo-Iranian Borderlands, their Prehistory in the Light of Geography and of Recent Explorations,* Journal of the royal anthropological Institute, tome LXIV, 1934, 179-202.
——, *Archæological Reconnaissances in North Western India and South Eastern Iran.* London, 1937.
(2) ——, *Archæolog. Reconn., opus cit.,* 167, pl. XXIV.
(3) F. H. Weissbach — W. Bang, *Die Altpersischen Keilinschriften in Umschrift und Übersetzung.* Leipzig, 1893, 104-105.


## V — DE FĀRS

Zie Platen LXXIV-LXXVI, Kaart IV

Op archæologisch gebied is de provincie Fārs bijzonder belangrijk: zij is immers het kernland van de twee grote nationale Iraanse dynastieën: de Achaemenieden en de Sassanieden. Het is dan ook niet te verwonderen dat er in deze oude cultuurprovincie heel wat navorsingen verricht werden.

Wij behandelen achtereenvolgens de monumenten en de onderzoekingen in de streek Pasargadae en Persepolis, vervolgens Sir A. Stein's tocht in het Zuidelijk deel van de Fārs, met ten laatste de navorsingen en de monumenten in het gebied van Shīrāz en op de koninklijke weg naar Susa (Khūzistān).

*Pasargadae.* De eerste bekende westerling (1) die Pasargadae bezocht was Josaphat Barbaro (1472) die het graf van Cyrus als dit van de moeder van Salomon beschouwde, zich steunend op de plaatselijke traditie die dit grafmonument „Takhte Mādari Sulaimān" noemt.

Na hem kwam Pietro della Valle (1621) en Mandelslo die er een goede beschrijving van gaf, vervolgens de Hollander Jans. J. Struys (± 1671) en de Engelsman J. Mortier (1811). Ker Porter was de eerste die met zekerheid het zgn. graf van de moeder van Salomon met het graf van Cyrus vereenzelvigde. Ook F. C. Andreas en F. Stolze (± 1878) en de Dieulafoy's (1881/82) bezochten Pasargadae; deze laatste maakten er tekeningen van. De eigenlijke archæologische onderzoekingen begonnen met E. Herzfeld die in 1905 Pasargadae bezocht (2). In de lente 1928 verrichtte hij belangrijke opgravingen en gaf een beschrijving van de puinen van het terras, de tempel met de twee vuuraltaren, het graf van Cyrus en de puinen van enkele paleizen (3).

In 1949 heeft de Iraanse opgravingsdienst de opgravingen van E. Herzfeld voortgezet (4), o.m. in het zgn. Audiëntiepaleis van Cyrus (= paleis S op het grondplan van E. Herzfeld). Dit paleis beslaat een oppervlakte van 2520 m² (45 × 56) en bestaat uit een grote centrale hall, een voorhall aan iedere zijde en één kamer aan elke zijde van de zuidelijke portiek. De centrale hall bestaat uit twee rijen van vier zuilen waarvan er één nog overeind staat. De zuilen waren uit witte steen vervaardigd, wijl de vierkante basis en de kapitelen van zwarte steen waren. De voorhallen of portieken hadden 28 kolommen (14 × 2) met stieren of leeuwenkapitelen. De vier toegangspoorten tot de centrale hall waren in gepolijste zwarte steen waarop vlakreliëfs gesculpteerd waren. Men heeft enkele stukken van deze vlakreliëfs teruggevonden, o.m. een fragment van de oostelijke poort waarop een persoon met een viskap en onderlijf van een stier (zoals bij sommige Assyrische reliëfs) afgebeeld staat (Pl. LXXIV).

Te Pasargadae dienen nog twee andere paleizen opgegraven te worden; nl. a) het Paleis R ten Zuiden, dicht bij de Pulvar rivier waar een reliëf staat met een in profiel weergegeven gevleugelde beschermgenius, b) het Paleis P in het Noordwesten; dit was het woonpaleis van de koning. Een hoekpijler staat nog overeind met het gewoon drietalig opschrift zoals op een alleenstaande hoekpijler van het audientiepaleis S. Ten Noordoosten van dit laatste Paleis P



zien wij de overblijfselen van de zgn. Zendān. Vroeger beschouwde men dit gebouw als een graftoren. Maar wegens zijn analogie met de torens van Naqshi Rustam en Nurābād moet men hierin een vuurtempel herkennen. Enkele honderden meters verder staan twee vuuraltaren net zoals te Naqshi Rustam; hier zijn ze niet in de rots gehouwen maar uit grote steenblokken vervaardigd. Dicht bij het dorp Mādari Sulaiman (ten Westen) staat het beroemde graf van Cyrus. Het heeft de vorm van een woonhuis met geveldak, zoals men dit in Klein-Azië kent. Rond dit graf dat door de Muzelmannen als het graf van de moeder van Salomon beschouwd wordt ligt een Islamietisch kerkhof, en in de nabijheid daarvan werd in de 13e eeuw een moskee opgericht met het materiaal afkomstig uit de oude Achaemeniedische paleizen. Thans heeft de Iraanse opgravingsdienst ook de moskee blootgelegd (Plaat LXXV).

Op de weg van Pasargadae naar Persepolis, vijf km ten Noordoosten van deze laatste liggen de puinen van *Istakhr* (5). Hier werden in 1935 door E. Schmidt opgravingen ondernomen. In de Seleuciedentijd was Istakhr de hoofdplaats van de provincie en in de Arsaciedentijd was zij niet minder belangrijk. Een der hoofdpriesters van de Anahitatempel was Sasan, de grootvader van de eerste Sassaniedische koning Ardasher I. Alhoewel Istakhr in de Sassaniedentijd niet de hoofdplaats was, kende ze toch een ongewone bloei tot in de Islāmtijd.

De opgravingen hebben naast funderingen van huizen, belangrijk archæologisch materiaal opgeleverd, dat een gewichtige bijdrage uitmaakt voor de kennis en de ontwikkeling van de Sassaniedische en vroeg-Islamietische ceramiek. Van deze opgravingen kennen wij enkel een bondig voorlopig bericht.

Een anderhalf km ten Zuiden van Istakhr ontmoet men in het Kūhi Raḥmatgebergte te *Naqshi Radjab* Sassaniedische rotsreliëfs (6). Ze werden voor het eerst door Morier en W. Ouseley in 1811-12 ontdekt en later door Flandin-Coste, Dieulafoy en Herzfeld opnieuw gepubliceerd. Men herkent er, op een reliëf de investituur van Ardasher I en op de twee andere, enerzijds de investituur van Shāpūr I en anderzijds Shāpūr I te paard gevolgd door de edelen van het rijk.

Zes honderd meter ten Westen van Naqshi Radjab, aan de overzijde van de weg Isfahān-Shīrāz liggen op de plaats Takhti Rustam of Takhti Ta'us geheten, de puinen van het onvoltooid graf van Cambyses.

Enkele kilometers verder, in het Kūhi Husaingebergte, te *Naqshi Rustam* bevinden zich merkwaardige historische getuigenissen uit de Achaemenieden- en Sassaniedentijd. Bovenaan in het gebergte uitgehold, bevinden zich de rotsgraven van de Achaemeniedenkoningen (van links naar rechts) Darius II, Artaxerxes I, Darius I en Xerxes I (7). Daaronder zijn niet minder dan acht Sassaniedische rotsreliëfs waar te nemen. Van links naar rechts onderscheidt men (8):

Reliëf 1: Ardasher I (224-241): Investituur van Ardasher I.
Reliëf 2: Bahram II (276-293): Bahram II en zijn familie.
Reliëf 3: Bahram II (276-293) gevecht te paard.
Reliëf 4: Hormazd II (303-309): gevecht te paard.
Reliëf 5: (onder die van Hormazd II)
Shapur II? (309-379): zeer gehavend.
Reliëf 6: Shapur I (241-272) overwinning op Valerianus.
Reliëf 7: Bahram II (276-293): gevecht te paard.
Reliëf 8: Narseh (293-302): investituur van Narseh.

Melden wij even dat sommige Sassaniedische vorsten hun rotsreliëfs (bv. dat van Bahram II) over oudere Elamietische reliëfs gebeiteld hebben (9).

Links van de Sassaniedische rotsreliëfs staan in open lucht twee gekoppelde vuuraltaren in de rots gehouwen, van ongelijke grootte; aan de basis zijn ze breder dan aan de top. De vier zijden vertonen vier rondbogen staande op vier hoekzuiltjes en daarop rust een vierkante tafel omringd door driehoekige merloenen. In het midden daarvan is een indieping waarin het vuur brandde, ten aanzien van de gelovigen (10).

Het eigenlijke, het moedervuur waardoor dit vuur hier gespijzigd werd, bevond zich in

een gesloten gebouw, het vuurheiligdom, *ateshgāh* geheten, waartoe alleen de priesters toegang hadden. Dit gebouw, vandaag *Ka'ba Zardusht* genoemd (11), staat rechtover de Sassaniedische rotsreliëfs. Het is een vierkantig gebouw in mooie witte steenblokken opgetrokken met enkele openingen in de wanden; binnenin is het volkomen duister. Dit gebouw is zeer verwant aan de vuurtempel van Nurābād en de besproken Zendān te Pasargadae. E. HERZFELD meende daarin een grafmonument te herkennen, maar in 1936 verrichtte het *Oriental Institute* van Chicago onder leiding van E. F. SCHMIDT hier opgravingen (12) en ontdekte er een drietalig (Parsik, Pehlevi en Grieks) opschrift, waarin de politieke, religieuze en militaire daden (*res gestae*) van de Sassaniedische koning Shapur I verhaald werden. Hierin kwam duidelijk het karakter van het vuurheiligdom naar voren. E. SCHMIDT deed enkele sondages rechtover het graf van Darius I, waar een vroeg-Islamietisch en een Sassaniedische laag werden blootgelegd, waaruit enkele kleine voorwerpen (Islamietische zegelring, Sassaniedische stempelzegels; Sassaniedische bronzen lamp, ...) te voorschijn kwamen. In hetzelfde gebergte, enkele kilometers meer in noordelijke richting op de plaats genaamd *Shaikh Ali* of *Tangi Shah Sarvan*, rechtover het dorp *Hadjdjābād* is een belangrijk Pehlevie opschrift gegrift. Het werd in 1911 door J. MORIER ontdekt, voor het eerst door O. MANN (± 1901-1903) opgetekend en gephotografeerd (13), en door E. HERZFELD vertaald.

De belangrijkste monumenten van Irān zijn ongetwijfeld de Achaemeniedische overblijfselen te Persepolis. *Persepolis* werd reeds vanaf de middeleeuwen door Europese reizigers bezocht (1) o.m. door de monnik ODORICK van Pordenone (± 1320), de Italiaan Josaphat BARBARO (± 1474), de Engelsman Geoffrey DUCKET (± 1570), de Duitser Heinrich VON POSER (± 1621), de Italiaan Pietro DELLA VALLE (± 1622) de eerste die het Westen een uitvoerige beschrijving van de puinen van Persepolis bezorgde; de Spanjaard Don Garcia DE SILVA FIGUERORA (± 1624), de Engelsman Thomas HERBERT (± 1628-29), de Zweed Nils Matson KIÖPING (± 1650), de Duitser Johann Adelbrecht VON MANDELSLO (± 1638), de Fransman Jean CHARDIN (1665-1675) en zijn tekenaar GRÉLOT die ons een merkwaardige platenatlas heeft nagelaten, zijn landgenoot Baptiste TAVERIER (tussen 1631-1668) die in Persepolis de Nederlander Filips ANGEL ontmoette; en tenslotte Jean THÉVÉNOT (± 1667). Tijdens de Safawiedenkoningen te Isfahān, toen drukke betrekkingen met het Westen onderhouden werden, zien wij de Duitser Engelbert KAEMPFER (± 1685); de Nederlanders Jean CUNNEUS en Cornelis SPEELMAN (± 1650); JANS J. STRUYS (1671 ...), maar vooral Cornelis DE BRUIN (± 1704). Van deze laatste kennen wij belangrijke afbeeldingen van Persepolis. De arabisant Carsten NIEBUHR (± 1765) gaf een beschrijving en vele tekeningen. Nadien komen J. MORCIER (± 1811) die zelfs te Persepolis enkele kleine sondages verrichtte, de Engelse orientalist William OUSELEY (± 1811-12) die een nauwkeurige beschrijving van de puinen gaf en vlakreliëfs naar Engeland meebracht; Ker PORTER (1813) en J. S. BUCKINGHAM (1815). Belangrijk zijn vandaag nog voor de kunstgeschiedenis de tekeningen van de Franse kunstenaars Ch. TEXIER (1838), E. FLANDIN en P. COSTE (± 1841).

Omstreeks 1878 verrichtten de Duitsers F. C. ANDREAS en F. STOLZE oudheidkundige onderzoekingen. De beide DIEULAFOY's bezochten in 1885 Persepolis en publiceerden er plannen, tekeningen en photo's van. Tot nu toe waren het alleen reizigers die beschrijvingen en/of tekeningen van de overblijfselen ter hand stelden; van nu af zou men beginnen met de opgravingen en de restauraties van de bouwwerken, werken die nog aan de gang zijn.

Het verloop van de opgravingen kan men in vier phasen indelen.

a) Mu'tammid al DAULA, gouverneur van de provincie Fārs, verrichtte in 1877 enkele sondages in de „Hall der honderd zuilen" opgericht door Xerxes I (485-465).

b) E. HERZFELD, die in 1923-24 de stand van de puinen had opgemaakt (14), ondernam er voor het *Oriental Institute* van Chicago opgravingen van 1931 tot 1934 en legde er volgende bouwdelen bloot: het poortgebouw van Xerxes: de monumentale oosttrap van de Apadana; de oosttrap van het Tripylon en het Tripylon zelf; de harem van Xerxes waarvan hij een deel wederopbouwde en waarin thans het museum en de Archæologische Diensten zijn ondergebracht; een deel van de vestingsmuur in het Noordoosten waar 30.000 tabletten (*sic*) ontdekt werden; de westelijke en zuidelijke gang van de „Zaal der honderd zuilen". Sondages werden ondernomen in de twee hoeken van het noordelijk deel van de Apadana die hem tot de ontdekking van gouden en zilveren bouwoorkonden op naam van Darius I brachten.



c) Nadat in 1934 E. HERZFELD Irān had verlaten, werd E. F. SCHMIDT aan het hoofd van de archæologische zending geplaatst. Hij verbleef er tot in 1939 (15). E. F. SCHMIDT zette de opgravingen voort. Het noordelijke deel (o.m. de noordelijke monumentale trap) van de Apadana, het zuidelijk deel van de Apadana gelegen tussen het Tripylon en de zgn. *problematic structure*, de gebouwen ten Zuiden van het Hadish van Xerxes, de Noordportiek en de Oostgang van de „Zaal der honderd zuilen", het noordelijk gedeelte van de Harem (= woongebouw van de bewakers van de harem), het schathuis werden blootgelegd. Steekproeven werden uitgevoerd in de *Hillock* (kiezelsteenheuvel), en ten Noordoosten van de wachttoren A werd een bron ontdekt. In de vestingen ten Oosten van het schathuis vond hij een belangrijke bouwoorkonde van Xerxes I. De tekst in vier exemplaren (één Babylonisch, twee in oud-Perzisch en één Elamietisch) geven de namen van de onderworpen volkeren op, en er wordt gewag gemaakt van opstanden van deze naties tegen Xerxes, na zijn troonbestijging, en van de ijver die Xerxes aan de dag legde voor de verspreiding van de cultus van Ahura-Mazda. In het schathuis werden o.m. twee belangrijke Achæmeniedische vlakreliëfs, en een Grieks marmeren torso van een zittende vrouw, van ± 450 v. Chr. gevonden (PL. LXXVI).

d) Na het vertrek van E. F. SCHMIDT, bij het uitbreken van de oorlog in 1939, nam de Iraanse opgravingsdienst onder leiding van A. GODARD de opgravingen en de herstelling van de monumenten over (16). Onafgebroken heeft deze dienst gewerkt. Ze heeft vooral haar krachten gewijd aan het noordelijk en noordoostelijk deel van het terras. Enkele belangrijke problemen konden beantwoord worden zoals bv. het doel van de twee grote ontvangst- en audientiezalen, de Apadana en de „Zaal der honderd zuilen". Het ruime plein gelegen vóór deze twee zalen was in twee delen verdeeld door een reeks kleine kamers die een scheidingsmuur vormden, zodat ieder ontvangstzaal haar eigen vóórplein had. De Iraanse opgravingsdienst heeft ook een toegangslaan ontdekt die van het poortgebouw van Xerxes naar het plein van de „Zaal der honderd zuilen" liep, zodat ieder audiëntiezaal ook haar eigen toegangslaan bezat. Daaruit volgt dat het terras in twee verdeeld is. De „Zaal der honderd zuilen" en de overige gebouwen gelegen aan de Noordoostkant van het terras waren door een gang en een muur afgescheiden van de westelijk en zuidoostelijk gelegen gebouwen als Apadana, Tatchara, Hadish, schathuis en harem. Het westelijk en zuidoostelijk deel was de woonplaats van de koning en de audiëntiezaal voor het volk. Het noordoostelijk deel was bestemd voor het leger. Dit wordt nog duidelijker wanneer men bemerkt dat op de vlakbeelden (bv. van het Tripylon) de troon van de koning gedragen wordt door vertegenwoordigers van alle landen van het rijk, wijl in de „Zaal der honderd zuilen" op de vlakreliëfs vijf rijen soldaten, dus het leger, de troon van de koning dragen. De Apadana was bijgevolg de Hall voor de officiële audienties van de koning en de „Zaal met de honderd zuilen", de vergaderzaal voor het leger. De koning kon de „Zaal der honderd zuilen" bereiken, rechtstreeks vanuit zijn private woning door een deur die achteraan in het „Paleis der honderd zuilen" uitkwam. Ten Oosten van de „Zaal der honderd zuilen" werd een gebouw met 32 zuilen, voorzien van een vóórhall met 16 zuilen, blootgelegd. In dit gebouw werd een zeer mooi Achaemeniedisch kopje gevonden van lapislazuli. Daarachter bevinden zich de stallen voor de koninklijke paarden en de bergplaats voor de wagens. Op de helling van het Kūhi Raḥmat gebergte heeft men onlangs een wachttoren opgegraven. Verder heeft de Iraanse Opgravingsdienst de ingewikkelde bouwdelen door E. F. SCHMIDT met de letters G (= *problematic structure*) en D (= *hillock*) nader onderzocht. Op de plaats van de *problematic structure* stond een paleis van Artaxerces III en de *Hillock* verborg een lange reeks galerijen, gewelfde magazijnen, met daarboven feestzalen. Men zocht eveneens de waterputten waar het gehele kanalisatiesysteem dat zich over het terras uitstrekt, moest uitlopen. Tenslotte draagt de Iraanse Opgravingsdienst de zorg voor de goede bewaring van de monumenten en haar eerste bekommernis gaat naar de indrukwekkende reliëfs van de monumentale trappen van de Apadana en het Tripylon. Door het rechtstreeks contact van de zonnestralen schilfert de zeer poreuse steen gemakkelijk af; daarom heeft men boven deze trappen een afdak geplaatst die de vlakreliëfs in de schaduw moet houden.

De gebouwen op het terras te Persepolis werden door Darius I omstreeks 518 vóór Christus begonnen. Darius I legde het terras aan, de monumentale dubbele trappen van de Apadana en de Apadana zelf, het Tatchara, en de substructies van de harem. Zijn zoon Xerxes I (485-465) liet de „Zaal met de honderd zuilen" oprichten alsook het Hadish, voltooide de gebouwen die Darius I niet had kunnen afwerken, en wijzigde de harem. Onder zijn opvolger Artaxerces I (465-424) werd de „Zaal der honderd zuilen" voltooid. Na hem werden slechts onbelangrijke kleine wijzigingen meer aangebracht. In feite werd Persepolis nooit volledig opgebouwd (zie KAART IV).

Hogerop in het Kūhi Raḥmatgebergte bevinden zich de rotsgraven van Artaxerces II en III. Bezuiden het terras merkt men het onvoltooide graf van Darius III Codoman (?) waarvan alleen het bovenste deel, nl. het beeld van de koning, vóór het vuuraltaar is uitgevoerd; de rest ziet er als een steengroef uit. Waarschijnlijk kon dit graf niet voltooid worden door de verovering van Alexander de Grote.

Aan de voet van het terras in westelijke richting liggen de dorpel, de twee deurposten en de bovendrempel van een stenen poort. De twee deurposten dragen aan de binnenkant in vlakreliëf, maar zeer gehavend, een *frātadāra* uit de Fārs en zijn gemalin in gebedshouding met het rituele barsom in de hand. Deze poort dagtekent uit de Seleuciedentijd.

Ten Zuiden van het terras heeft E. HERZFELD enkele Achaemeniedsche puinen ontdekt, waarvan de basissen der zuilen nog zichtbaar zijn, en in 1951-52 werden er door de Iraanse Opgravingsdienst een paleis blootgelegd met één voorplein en een hall met drie rijen van vier zuilen. De basis van de twee middelste zuilen draagt een drietalig opschrift (oud-Perzisch, Babylonisch en Elamietisch) „Xerxes, de koning, heeft gezegd: ik bouw dit Tatchara"; Xerxes was toen nog een prins en had Darius nog niet opgevolgd, zodat dit nieuwe gebouw kan geplaatst worden tussen 521-486 v. Chr. (17).

In de zomer 1928 voerde E. HERZFELD (18) een steekproef uit op één der beide heuvels van *Talli Bakūn* (2 km ten Zuiden van Persepolis), nl. op de westelijke heuvel A, en ontdekte er een beschilderd aardewerk. Van 25 Maart tot 21 Juli 1932 ondernam A. LANGSDORFF (19) voor het *Oriental Institute* van Chicago verdere opgravingen op de Talli Bakūn A heuvel en op de tweede heuvel Talli Bakūn B. Talli Bakūn B 1 gaf neolithische onbeschilderd grof, geelbruin aardewerk en Talli Bakūn B 2 beschilderd aardewerk van de eigenlijke Talli Bakūn-stijl. Talli Bakūn A 1-4 bracht dezelfde beschilderde ceramiek aan het licht, als die welke E. HERZFELD in 1928 ontdekte. Dit vaatwerk is van zeer fijne leem en is gevormd op een langzaam draaiend pottenbakkerswiel (*tournette*); de wanden zijn vaak zeer dun. De vormen zijn voornamelijk schalen, bekers met kegelvormige bodem en kommen met of zonder standring. De beschildering donkerbruin of door het bakken roodbruin ligt rechtstreeks op de crêmeachtige (lichtgeel of lichtgroen) ondergrond.

De voorstellingen zijn vaak ingewikkeld van uitzicht, vooral bij de geometrische versieringen, alhoewel men ze tot een kleine basisrepertorium kan herleiden. Naast planten en dierversieringen (vissen, slangen, scorpioenen, watervogels, gazellen, moufflons met overdreven grote hoornen, luipaarden, panters) treden ook streng gestyleerde mensenfiguren op. Dit beschilderd aardewerk van Talli Bakūn ontmoet men zowat overal in de provincie Fārs en is kenmerkend voor dit gebied, zodat wij van een Talli Bakūn-stijl kunnen spreken. Chronologisch staat hij gelijk met Susa I, omstreeks 3800 v. Chr. Talli Bakūn A 5 bracht onbeschilderd rood aardewerk aan het licht.

In Juli 1935 onderzocht Karl BEGNER drie Achaemeniedische overblijfselen (20) aan de bovenloop van de Rūdi Kur in het gewest Abardj, 47 km noordwestelijk van Persepolis. De eerste ruïne bestaat uit een terras van 25 km breedte op 20 m diepte waarop twee parallelle stenen muren stonden. De twee andere bouwvallen waren stuwdammen.

In 1937 zette E. F. SCHMIDT zijn archæologische vluchtreizen voort, hij maakte een luchtkaart van de ganse streek tussen Pasargadae en Shīrāz; en meer bepaaldelijk van de aan de gang zijnde opgravingen: Persepolis, Talli Bakūn, Naqshi Rustam, Naqshi Radjab, Istakhr en Pasargadae (21).

Schrijver van dit artikel ondernam twee archæologische prospectietochten in de omgeving van Pasargadae-Persepolis-Shīrāz met het doel: a) een archæologische kaart op te maken van deze streek met aanduiding van alle oude nederzettingen, necropolen en monumenten; b) steekproeven te verrichten op de bijzonderste vóór-Islamietische heuvels om een chronologische stratificatie te krijgen van het neolithicum af tot de Achaemeniedentijd. De eerste prospectie had plaats van 2 Mei tot 18 Juli 1951, waarvan een voorlopig verslag verscheen in *Jaarbericht* N° 12, 1952; de tweede archæologische navorsingstocht van 23 Mei tot 3 Augustus 1952 waarvan U een bondig overzicht kunt lezen verder in dit Jaarbericht (blz. 394).



De onvermoeibare A. STEIN ondernam November 1933-Mei 1934 zijn grote archæologische tocht door de Fārs (22) in aansluiting bij zijn vroegere reizen in Zuid-Oost Irān of Balūchistān. Uit Shīrāz vertrokken, doorkruiste hij het Fīrūzābād dal en trok naar Djahrūm. Zijn voornemen naar de Lāristān door te dringen mislukte. Dan ging hij via het Khafrdal naar Fāsā, vervolgens naar Sarvistān en Dārāb. Vandaar uit trok hij ten Oosten van het Nīrīz meer over het Bavānāt gebergte naar Deh Bīd, om dan langs de bekende weg naar Shīrāz terug te keren. Overal ontdekte hij talrijke praehistorische tepe's, die aantonen dat deze provincie reeds in vóórhistorische tijden druk bevolkt moet zijn geweest. Die nederzettingen dagtekenen meestal uit het chalcolithicum [het beschilderd vaatwerk op deze heuvels verzameld of opgegraven — Chir, Deh-Bid, Do-tulān, T. Sangi Siyah, T. Gaudi Rahim, T. Rigi (Kamalabad), Kanakan, T. Siyah T. Rigi (Khusu), T. Rigi (Madavan); T. Sakau, T. Siyāh (Madavan) — is nauw verwant met het aardewerk van Talli Bakūn A, bij Persepolis] of uit de vroege bronstijd (Vakīlābād ...). Daarnaast nam hij talrijke gegevens op van Sassaniedische monumenten, zodat wij het nodig achten hier even bij stil te staan.

Vooreerst melden wij de buitengewone vondst van een Hellenistisch Aphroditehoofd in Parisch marmer afkomstig van de heuvel *Talli-Zoḥāk* (23) in de nabijheid van de stad Fāsā. Ten Noorden van Fāsā bezichtigde hij het Sassaniedisch vuuraltaar van *Tangi Karam* (24), en hij bezocht en beschreef de antieke plaats Khur (Gur), het huidige *Fīrūzābād* (25), waar de eerste Sassaniedische koning Ardasher I (224-241) zijn hoofdstad aanlegde. Daar zijn nog de overblijfselen te zien van een paleis en een vuurtempel, door Ardasher I gebouwd. In de nabijheid van Fīrūzābād nam hij nota van de rotsreliëfs (26) die vroegere reizigers (FLANDIN, COSTE, SARRE, HERZFELD) aanschouwd en beschreven hadden. Deze behoren tot de eerste Sassaniedische rotsreliëfs: de strijd van Ardasher I tegen Artaban V, de laatste Parthische koning, en de investituur van Ardasher I.

Te *Sarvistān* nam hij nieuwe opnamen van het reeds door FLANDIN, COSTE, DIEULAFOY en HERZFELD gepubliceerde Sassaniedisch paleis. Dit paleis door koning Bahram V (420-438) gebouwd is beter bewaard dan dit van Fīrūzābād en biedt door zijn koepelconstructie een belangrijke schakel in de ontwikkeling van de bouwkunst (27).

Te *Naqhsi Rustam* bij Darabjīrd (niet verwarren met Naqshi Rustam bij Persepolis) nam hij voor het eerst photografische opnamen van een rotsreliëf dat de overwinning van Shāpūr I (241-272) op de Romeinse keizer Valerianus uitbeeldt (28). Dit reliëf was reeds sinds 1811 door W. OUSELEY in het Westen bekend.

Niet ver van Shīrāz, te *Qaṣr Abi Naṣr*, werden door een Amerikaanse zending onder leiding van J. M. UPTON in 1932 en 1933-34 opgravingen ondernomen (29). Qaṣr Abi Naṣr was een Sassaniedische vesting, misschien het oorspronkelijke Sassaniedisch Shīrāz. Tussen funderingen van paleizen en huizen kwam een niet onaanzienlijke hoeveelheid aardewerk te voorschijn.

Ten Zuidoosten van de huidige provinciehoofdplaats Shiraz, nl. te *Barmi Dilak* (30), zijn drie rotsreliëfs gebeiteld. De reizigers TAVERNIER, KAEMPFER, DE BRUYN, OUSELEY, FLANDIN-COSTE melden reeds deze reliëfs en — of — geven er afbeeldingen van. Bij deze drie reliëfs, één grote en twee kleinere, gaat het in feite slechts om twee voorstellingen. De twee kleinere reliëfs behoren tot één iconografisch thema — de investituur van koning Bahram II (276-293) — hoewel onderling gescheiden door één meter brede en onbewerkt uitspringend gedeelte van de rotswand. Op het grote reliëf komen enkel Bahram II en zijn vrouw voor. Al deze reliëfs zijn slecht bewaard.

Nabij de stad *Kāzerūn* treft men in de bergen van het dorp *Sar Mashhad* (31) een rots-

reliëf aan dat slechts een dertigtal jaren geleden door E. HERZFELD ontdekt werd. Het stelt koning Bahram II voor die zijn vrouw en zijn zoon tegen twee aanvallende leeuwen beschermt.

Ten Zuidoosten van Sar Mashhad op de weg naar de Perzische Golf staan in het Djerredal overblijfselen van niet minder dan vier Chahār Tāq's (één op 10 km van Kāzerūn, de andere te Fārashbend, te Djerre en te Tuni Sabz) (32). Ze bestaan uit een in veldsteen opgetrokken koepel rustend op vier hoekpijlers; daaronder stond een altaar waarop een vuur brandde. De meeste Chahār Ṭāq's dagtekenen uit de Sassaniedentijd.

Aan de Perzische Golf, te *Bender Bushire,* werden in 1913 enkele sondages verricht door de *Mission archéologique de Perse* onder leiding van M. en G. PÉZARD (33). Bender Bushire laat zich identificeren met de oude Elamietische stad Liyān. Naast chalcolithisch beschilderd aardewerk en ceramiek uit de vroege bronstijd heeft men ook overblijfselen ontdekt van bouwwerken uit de tijd van de Elamietische koning Shutruk-Nakhkhunte.

Van 1935 tot 1937 en in 1940-41 verrichtte R. GHIRSHMAN opgravingen te *Bishāpūr* (34), de oude residentieplaats van de Sassaniedische koning Shāpūr I. De Franse expeditie legde hier een vuurtempel en enkele paleizen bloot. Belangrijk zijn de nieuwontdekte mozaïeken en fresco's die een gewichtige aanvulling betekenen voor onze kennis van de Sassaniedische kunst uit de derde eeuw.

In de nabijheid van Bishāpūr staan zes Sassaniedische rotsreliëfs (35) op de bergwanden gebeiteld, o.m. drie rotsreliëfs met de overwinning van Shāpūr I op de Romeinse keizer Valerianus; één reliëf van Bahram I (273-275) met de investituur, één reliëf van Bahram II (276-293) met een overwinning op nomadenvolkeren en ten slotte een groot rotsreliëf van Shāpūr II (309-379) met een historische voorstelling in verschillende registers.

In de grot Modan nabij Bishāpūr ligt thans nog een acht meter groot beeld van Shāpūr I.

Carleton COON heeft in 1949 een praehistorische grot bezocht te *Golar Zaghi* bij het dorp Qura, enige kilometers ten Zuid-Westen van Bishāpūr (36).

Ten Noorden van Bishāpūr te *Naqshi Bahram* (37) heeft men een rotsreliëf met de voorstelling van Bahram II op de troon. Het gebied om Shīrāz is niet alleen zeer rijk aan Sassaniedische rotsreliëfs, doch men treft er ook oudere monumenten aan. Op de weg van Bishāpūr naar Fahliān, 40 km ten Noorden van Bishāpūr ligt het stadje *Nūrābād* (38), en 7 km ten Westen daarvan bevindt zich in een eenzame vlakte een vierkante toren Dimei-Nil of Mili Ajdahan geheten. Ofschoon deze toren reeds vroeger door reizigers als OUSELEY bezocht werd, is hij eerst kortgeleden in een klaarder daglicht komen te staan. Deze toren is zeer verwant aan de Zendān te Pasargadae en de Ka'ba Zardusht te Naqshi Rustam. Hij is zoals de twee voorgemelde, eveneens vuurtempel, d.w.z. een kamer waarin het heilig vuur bewaard werd, dat als moedervuur voor de vuuraltaren aangewend werd.

Waar te Pasargadae en te Naqshi Rustam, de Achaemeniedische vuuraltaren zich in de onmiddellijke nabijheid van hun respectievelijke vuurtempels bevinden, wordt deze toren van Nūrābād, daterend uit de Seleuciedische Parthentijd, tegelijkertijd gebruikt als vuurtempel en vuuraltaar. De ruimte in de toren, waarin het vuur bewaard werd en als dusdanig als vuurtempel diende, was enkel voor de priesters toegankelijk, wijl het vuuraltaar, ten aanzien van de gelovigen, op de toren zelf stond.

Ongeveer 6 km ten Westen van Fahliān en 12 km van de toren van Nūrābād bevinden zich in het dorp *Djin-Djin* belangrijke puinen uit de Achaemeniedentijd. Het gebied van Fahliān moet nog meerdere overblijfselen uit deze roemrijke tijd bergen; want hier liep de koninklijke weg van Persepolis naar Susa.

In 1935-36 zette A. STEIN zijn vorige reis door het westelijk deel van de Fārs voort (39). Zijn bedoeling was de oude koninklijke route van Persepolis naar Susa te volgen. In de omgeving van Ardakān verrichtte hij sondages op enkele heuvels: Talli Gird, Talli Burg, Talli Bundu en ontdekte er dezelfde beschavingsvormen (beschilderde ceramiek van het Talli Bakūn type) als in de oostelijke Fārs.

Ten Noorden van de stad Fahliān bij het dorp Seh-Tālu (40) bezocht hij de rotsreliëfs die E. HERZFELD reeds in 1924 ontdekt had en die bij hem beschreven staan als rotsreliëfs van *Kurangūn.* Het hoofdtafereel stelt een god voor die een slang in de linkerhand houdt,



en in de rechterhand een vaas waaruit twee watergolven stromen. De ene golf richt zich naar drie aanbidders, de andere gaat over het hoofd van de god naar twee andere vereerders die achter hem staan. Naast de god zit zijn gemalin. Op de rotsen links ontrolt zich een processie van gelovigen die naar het hoofdpaneel schijnen af te dalen.

Dit Elamietisch rotsreliëf van onbeholpen stijl dagtekent uit het midden van het tweede millennium vóór Chr.

Niet ver van Kurangūn bevindt zich een merkwaardig rotsgraf bekend als *Dā-ū-Dukhtar* (41) dat geheel in de rots is uitgehouwen. Dit rotsgraf bezit twee kamers. De voorgevel vertoont aan elke zijde van de ingang twee halfzuilen die proto-Ionisch aandoen. De basis bestaat zoals te Pasargadae uit een hoge torus op een dubbele plint; de schachten zijn glad en dragen een belastingsbalk langs beide zijden uitlopend op een volute. Dā-ū-Dukhtar blijkt een graf te zijn geweest van één van de eerste oud-Iraanse prinsen of van een voorganger van Cyrus, en kan dus gedateerd worden tussen 640 en 560 v. Chr.

Na de tweede wereldoorlog hadden in de provincie Fārs een tweetal epigraphische zendingen plaats. Richard N. FRYE, *assistant Professor of Middle Eastern Studies at the Harvard University,* ondernam in de zomer 1948 een epigraphische excursie in de provincie Fārs (42). Hij copieerde een reeks middel-Perzische opschriften die belangrijk zijn voor de Sassaniedische geschiedenis en de Zoroastrische godsdienst en dit met het oog op het uitgeven van een *Corpus Inscriptionum Pahlavicarum.* Verschillende van deze opschriften waren reeds bekend en ten dele gepubliceerd. Te Persepolis copieerde hij een *Parsik* opschrift op een vensterbank van het paleis van Darius, alsook een ongepubliceerd opschrift op een pijler (misschien afkomstig van Istakhr) in het museum. Te Naqshi Radjab nam hij, de Parsik, Pehlevi en Griekse opschriften op het rotsreliëf van Shāpūr I op, en het Parsik opschrift van Kartir op. Te Naqshi Rustam copieerde hij het drietalig opschrift (Parsik, Pehlevi en Grieks) van Shāpūr I op de Ka'ba Zardusht, het Parsik opschrift van Kartir beneden de Parsik versie van het voornoemde opschrift van Shāpūr, en het Parsik opschrift van Kartir achter het paard van het beroemde overwinningsreliëf van Shāpūr I op Valerianus. Te Sar Mashhad nam hij, voor het eerst een zeer lang Parsik opschrift (800 woorden) boven het basreliëf van Bahram II op, alsook een opschrift op een pijler te Bishāpūr.

Van 10 Maart tot 14 Juli 1950 bezocht Professor W. B. HENNING van de Londense Universiteit de provincie Fārs en nam afschriften van Middel-Perzische opschriften te Naqshi Rustam, Naqshi Radjab, Hadjdjābād en Sar Mashhad (43).

BIBLIOGRAPHIE

(1) Voor de bibliographie over de Europese reizigers die vanaf de middeleeuwen Pasargadae, Persepolis, enz. bezochten, raadplege men A. GABRIEL, *Die Erforschung Persiens, Die Entwicklung der abendländischen Kenntnis der Geographie Persiens.* Wien, 1952, 359 p., 30 Abb., 7 Karten.
(2) E. HERZFELD, *Pasargadae: Untersuchungen zur persischen Archäologie.* Berlin, 1908.
(3) ——, *Bericht über die Ausgrabungen von Pasargadae.* Arch. Mitt. aus Iran, vol. 1, 1929-30, 4-16, 3 pl., 1 Karte.
F. M. Th. BÖHL, *Mashhadi Murghab = Pasargadae,* Jaarbericht ... n. 9, 1944, 197-200, pl. XIV, XV.
(4) A. SAMI, *gozāresh khākbardarihā ye pāsārgād dar nimi dovvomi sāli 1328 va bahār 1329. gozāreshhāye bāstānshenāsi 1329.* Rapport over de ontgraving te Pasargadae in de Herfst 1949 en Lente 1950. Archæologische Mededelingen, vol. I. Tehrān 1950, 17 p. + 10 pl. — A. SAMI, *Pāsārgād ya qadīmtarīn paytakht keshvar Shāhinshāhi Irān.* Shīrāz, 1330 (Ali Sami, Pasargadae, de oudste hoofdstad van het Koninkrijk Iran. Shiraz, 1951).
(5) F. SARRE — E. HERZFELD, *Iranische Felsreliefs.* Berlin, 1910.
E. SCHMIDT, *The Treasury of Persepolis and other Discoveries in the Homeland of the Achaemenians.* Orient. Inst. Comm., n. 21, Chicago, 1939, 98 sq.
(6) F. SARRE — E. HERZFELD, *opus cit.,* 92-99, pl. XI-XIII.
(7) ——, *opus cit.,* 3 sq., pl. II-IV.
(8) ——, *opus cit.,* 67-88, pl. V-IX.
R. GHIRSHMAN, *Notes Iraniennes III; à propos des bas-reliefs rupestres sassanides.* Artibus Asiae XIII, 1950, 80-98, 13 fig.
(9) R. BYRON, *An Eearly Rockcarving at Naqshi Rustam.* Bull. Am. Inst. Pers. Art & Arch. IV, 1935, 39.
(10) F. SARRE — E. HERZFELD, *opus cit.,* 89-91, pl. X
K. ERDMANN, *Die Altäre von Naqshi Rustam.* Mitt. d. deutschen Or. Gesellsch. 81, 1949, 6-15.

(11) F. SARRE — E. HERZFELD, *opus cit.*, 3 sq., fig. 2-3, pl. I.
(12) M. SPRENGLING, *A New Pehlevi Inscription.* The Am. Journal of Semitic Languages and Literatures LIII, 1937, 126-144.
(13) O. MANN, *Archæologisches aus Persien*, Globus, LXXXII, Braunschweig, 1903.
J. MORIER, *A Second Journey through Persia, Armenia and Asia Minor, to Constantinople, between the Years 1810 and 1816.* London 1818, p. 80.
E. HERZFELD, *Paikuli, Monuments and Inscriptions of the Early History of the Sasanian Empire.* Berlin 1924, I, p. 87-89.
(14) E. HERZFELD, *Rapport sur l'état actuel des ruines de Persépolis et propositions pour leur conservation.* Arch. Mitt. aus Iran I, 1, 1929.
(15) E. F. SCHMIDT, *The Treasury of Persepolis ..., opus cit.*
——, *Persepolis*, vol. I: Structures, Reliefs, Inscriptions. Orient. Inst. Publ., LXVIII. Chicago, 1953, 494 p.
(16) A. GODARD, *Les travaux de Persépolis*, Archæologia Orientalia, in Memoriam E. Herzfeld, 1951.
——, Compt. Rend. Acad. Inscr. & B. Lettres, 1946, 260-270.
——, *Persepolis, le Tatchara Syria*, XXVIII, 1951, 62-69.
M. T. MUSTAFAWI, *Sharh Adjmāli Athār takht i Djamshīd Tehrān.* Fawardin, 1330. Kort verslag over de puinen van Persepolis. Tehrān 1951. 51 pp. + 30 fig. + 1 grondplan.
(17) A. GODARD, *The Newly-Found Palace of Prince Xerxes at Persepolis and Sculptures which the Architects Rejected.* Ill. Lond. News, 2 Jan. 1954.
(18) E. HERZFELD, *Iranische Denkmäler* I A. Lieferung 1-2. Berlin, 1932.
(19) A. LANGSDORFF — D. E. MCCOWN, *Talli Bakun*, a Season of 1932. Orient. Inst. Publ. 59. Chicago, 1942.
(20) K. BERGNER, *Bericht über unbekannte achaemenidische Ruinen in der Ebene von Persopolis.* Arch. Mitt. aus Iran VIII, 1-4, 8 Tafels Berlin, 1936.
(21) E. F. SCHMIDT, *Flights over Ancient Cities of Iran.* Chicago, 1940.
(22) A. STEIN, *An Archæological Tour in the Ancient Persis.* Iraq III. London, 1936, 112-225.
(23) ——, *opus cit.*, 140-141, pl. XXIX, n. 33.
(24) ——, *opus cit.*, 175-176, pl. XVI.
(25) ——, *opus cit.*, 118-122, pl. VIII, IXa.
(26) ——, *opus cit.*, 122-123.
E. FLANDIN — P. COSTE, *Voyage en Perse pendant les années 1840-41.* Paris 1843-1854, pl. XLIII-XLIV.
(27) ——, *opus cit.*, 178-180, pl. XIV, fig. 19.
(28) ——, *opus cit.*, 194-196, pl. XVII.
(29) W. HAUSER, J. M. UPTON, *The Persian Expedition at Kasr i Abu Nasr 1932-33*; Bull. Metr. Mus. Art, New York, Nov. 1933, 39 sq.
——, *The Persian Expedition at Kasr i Abu Nasr 1933-34.* Bull. ..., Dec. 1934, 22 p., 37 fig.
(30) F. SARRE — E. HERZFELD, *opus cit.*, 187-188, pl. XXXII.
K. ERDMANN, *Die sasanidischen Felsreliefs von Barmi Dilak.* ZDMG 99, 1949, pp. 50-57.
(31) E. HERZFELD, *La sculpture rupestre de la Perse sassanide.* Revue des arts asiatiques, V, 1928, pl. XVII.
(32) A. GODARD, *Les quatre chahar Taqs de la vallée de Djerre.* Athar i Iran, III, 1938, 168-173.
M. SIRIOUX, *Petit monument sassanide près de Kazerun.* Athār e Irān III, 1938, 134-141.
(33) M. PEZARD, *Mission à Bender-Bouchir*, Mém. de la Mission Archéol. de Perse XV, 1914.
(34) D. T. RICE, *The city of Shapur*, Ars Islamica, II, 1935.
R. GHIRSHMAN, *Revue des arts asiatiques* X, 1936, 117-122, en XII, 1938, 12-19.
(35) F. SARRE — E. HERZFELD, *opus cit.*, 213-223, pl. XL, XLIII, XLIV.
(36) Carleton S. COON, *Cave explorations in Iran 1949.* Philadelphia, 1951.
(37) E. HERZFELD, *La sculpture rupestre ..., opus cit.*, pl. XIV.
(38) R. GHIRSHMAN, *Les fouilles de Châpour (Iran). La tour de Nourabad.* Syria XXIV, 1944-45, 175-193.
(39) A. STEIN, *Old Routes of Western Iran.* London, 1940, 432 pp. 112 ill., 25 plans en 8 kaarten.
(40) ——, *opus cit.*, 36-37, fig. 12.
E. HERZFELD, *Archæological History of Iran.* London, 1935, 4 sq. en pl. II-III.
(41) A. STEIN, *opus cit.*, 45-47.
E. HERZFELD, *opus cit.*, 32, 37 en pl. V.
——, *Iran in the ancient East.* London, 1941, 206, fig. 317, pl. XXXV-XXXVIII.
(42) R. N. FRYE, *An Epigraphical Journey in Iran 1948*, Archæology II, 1949, 186-192, 13 fig.
(43) W. B. HENNING, *Decipherment of Pahlavi Inscription, a Feat of Genius*; Bulletin bimestriel de la Commission nationale iranienne pour l'Unesco, 1951, vol. III, n. 3, 4, 43-52.

## VI — KHŪZISTĀN

Nadat A. STEIN op zijn reis door de Khūzistān in 1936 enkele Sassaniedische overblijfselen (o.m. een Sassaniedische brug en een Chahār Ṭāq op de Khairābād rivier) had opgenomen en hij enkele sondages op oude puinheuvels (Talli Hasanach en Talli Gōrepāh) met beschilderd aardewerk van het T. Bakūn type had uitgevoerd, waren de eerste belangrijke getuigen van oude culturen die hij in deze provincie ontmoette, de rotssculpturen van *Tangi Sarvak* (1), ten Noorden van Behbehān. Die reliëfs waren reeds in 1841 door C. A. DE BODE ontdekt. STEIN gaf een beschrijving en publiceerde er foto's van in zijn *Old Routes of Western Iran.* In 1952 heeft W. B. HENNING een grondige studie gewijd aan deze monumenten en opschriften (2). Ze stellen een investituur van één of meerdere koningen voor. Het reliëf is zeer vlak, en de personages zijn meestal frontaal weergegeven, in tegenstelling met de Achaemeniedische en de Sassaniedische rotssculptuur. Opschriften en stijl wijzen naar het einde van de Parthische tijd.

Vandaar volgde STEIN dezelfde weg die C. A. DE BODE in 1841 genomen had. Hij trok door het Bakhtiārī-gebergte tot Mālāmīr. Het gebied Mālāmīr, 160 km ten Zuidoosten van Susa, bezit een groot aantal Elamietische rotsreliëfs. Het eerste reliëf ontdekte hij in een bergkloof te *Qalʿai Tul* (3). Twee staande personen bevinden zich tegenover elkaar en achter ieder van hen staan nog twee andere figuren, kleiner van gestalte. Dit reliëf is zeer vlak en gehavend. Gewichtiger is de vlakte van Mālāmīr, 6 km breed en 10 km lang. Het gebergte dat de vlakte ten Oosten begrenst is door meerdere bergkloven ingesneden, waarvan de bijzonderste de *Quli Fara*, niet minder dan vijf Elamietische rotssculpturen vertoont (4). Het belangrijkste reliëf stelt het offertoneel van koning Hanni voor; de centrale figuur wordt ingenomen door Hanni; achter hem staat zijn priester Shutruru, één krijger en een groep muziekspelers, en voor hem merkt men twee reeksen muzikanten en een offerscène. Daarnaast bevindt zich het opschrift waaruit men weet dat dit reliëf uit de tijd van de Elamietische koning Shutruk Nakhkhunte II (717-699 v. Chr.) dagtekent. In de onmiddellijke nabijheid staan nog vier andere rotssculpturen met offertonelen, stoeten en aanbiddingstaferelen.

Rechtover Quli Fara, aan de overzijde van de vlakte, vertoont het gebergte aldaar een diepe kloof, *Shikafti Salmān* geheten, waarin vier Elamietische rotssculpturen gebeiteld staan (5); zij zijn beter bewaard dan die van Quli Fara en ze stellen eveneens processies van mannen en vrouwen, vaak in gebedshouding, voor; sommige dragen opschriften. Al deze Elamietische rotsreliëfs zijn van geringe kunstwaarde; stylistisch zijn ze verwant aan de Elamietische reliëfs uit de streek van Sari Pul (Kurdistān). Enkele kilometers ten Noordwesten van Quli Fara staat een groot alleenstaand rotsblok in het dorp *Hung Naurōzi* (6), waarop een Sassaniedische koning (Shāpūr I?) frontaal wordt voorgesteld, met rechts naast hem drie hofjonkers en aan zijn linkerzijde een ruiter.

De streek Mālāmīr moet in de oudheid een belangrijk gebied van de Elamieten geweest zijn. Niet alleen staan daar Elamietische rotssculpturen met opschriften, maar in het begin van deze eeuw werden er meerdere Elamietische spijkerschriftbordjes ontdekt (7). Door deze vallei liep vroeger de karavaanweg Susa-Isfahān via Shushtar en Mālāmīr. Thans loopt de autoweg van Susa niet meer door Mālāmīr, maar wel door Dizfūl via Khurramābād en Burudjird naar Isfahān. Zo verklaart dit ook dat Europese reizigers (bv. LAYARD in 1840-42) in vroegere eeuwen deze monumenten gezien hebben.

Een grondige studie van de monumenten in de Mālāmīr-vallei en een systematisch onderzoek in dit oud Elamietisch gebied zou zeer gewenst zijn.

Tijdens zijn verblijf te Mālāmīr zag A. STEIN een aantal merkwaardige bronzen en marmeren beelden die inboorlingen te *Shamī*, enkele kilometers ten Noorden van Mālāmīr, ontdekt hadden (8). Het belangrijkste beeld, levensgroot, was van brons, 1.94 m. De armen zijn verloren, het hoofd en het lichaam werden afzonderlijk gemodeleerd. Het hoofd met bruinzwarte patina bezet, werd afzonderlijk gegoten, en nadien met de beitel opgewerkt. Het lichaam dat een groenkleurige patina bezit, werd van hout gemaakt, met hars bekleed en gesculpteerd. Daarop legde men plooi- en smeedbare koperplaten die men met kleine nageltjes vastmaakte. Nadien werden deze eveneens met de beitel bewerkt. Het hoofd vertoont de specifiek Parthische kenmerken: onbeweeglijke blik van de ogen, de knevel en het kleine snorbaardje, Parthische wapenrok en broek. Daarnaast zag hij ook een klein bronzen beeldje, waarvan het hoofd ontbreekt en dat bekleed is met een Griekse toga en de Parthische broek, en puntige schoenen draagt; en verder meerdere fragmenten: bronzen armen, handen, enz.

Twee marmeren sculpturen, een mannenkop zuiver Parthisch en een Grieks vrouwenkopje (dit laatste verwant met de hierboven vermelde Aphroditehoofd van Talli Zoḥāk (Fārs)) behoorden eveneens tot deze groep.

A. Stein trok dan naar Shamī, en verrichtte opgravingen op de plaats waar die beelden ontdekt werden. Hij legde puinen van een heiligdom bloot waar twaalf stenen ronde basissen, voetstukken voor beelden, te voorschijn kwamen. Bij die opgravingen vond hij een bronzen dodenmasker, bronzen armen, handen, kandelaars, zwaarden (9). In een graf van een vrouw werden gesculpteerde fragmenten van de paarlemoer ontdekt die ongetwijfeld een koffer versierden; men ziet er ondermeer twee boogschutters en twee ruiters (10). Al die voorwerpen uit het heiligdom van Shamī dateren uit de tweede of eerste eeuw vóór Chr. (11). Van Shamī trok A. Stein naar *Masdjidi Sulaimān,* 50 km ten Noordoosten van de stad Shushtar. Verschillende archæologen in de laatste decennia o.m. J. M. Unval, M. Sirioux, A. Godard, K. Erdmann, A. Stein, E. Herzfeld en ten slotte R. Ghirshman hebben deze puinen bestudeerd (12). In het Noorden van deze vallei tegen het gebergte bevinden zich de overblijfselen van een kunstmatig aangelegd terras met een drievoudig *iwān.* Erdmann, Godard en Herzfeld menen hierin het terras van een vuurtempel te herkennen, maar volgens Ghirshman is dit een versterkt terras waarop een burcht stond. Deze laatste hypothese schijnt ons de meest aanneembare; in dit geval kan dit terras met burcht één van de eerste versterkingen van de oude Iraniërs geweest zijn, en als een voorloper beschouwd worden van de versterkte terrassen van Pasargadae en Persepolis. Deze bouwwijze hebben de Perzen waarschijnlijk van de Urartaërs geleerd, toen de Perzen nog als nomaden in de streek van het Rezaiyyeh meer verbleven. Een twintig km ten Noordoosten van Masdjidi Sulaimān, nl. *Bardi Nishāndeh* (13) liggen de puinen van een soortgelijk terras en in de nabijheid daarvan heeft men een Parthisch beeldje gevonden.

Te *Lāli* (14), 14 km ten Noorden van Masdjidi Sulaimān, op de boorden van de Karun stroom werden in 1946 koperen voorwerpen gevonden uit het derde millennium v. Chr. waarop Sumerische wijopschriften voor de god Enlil staan.

In de lente 1949 ontdekte R. Ghirshman een praehistorische grot te *Tangi Pabda* (15), in het Bakhtiārī gebergte ten Noordoosten van de stad Shushtar. In deze grot heeft hij een sondage gedaan tot de maagdelijke bodem die op een diepte van 3,50 m bereikt werd. Dertien boven elkaar liggende lagen lopende tot in het neolithicum, werden vastgesteld. Men vond er talrijke stenen werktuigen als vuistwiggen, ruw bewerkte beitels, enkele benen voorwerpen en een zeer primitief grof onbeschilderd aardewerk. Deze grot dateert uit de neolithische tijd en vertegenwoordigt een cultuurphase welke juist vóór die van Siyalk I ligt.

Eveneens in het Bakhtiāri gebergte merkt men te *Shimbār* (16), 15 km ten Westen van het dorp Bazuft, een zeer gehavend rotsreliëf, dat waarschijnlijk uit de Parthische tijd moet stammen.

Tussen Shushtar en Susa, een 30 km ten Zuidoosten van deze laatste plaats, ligt de puinheuvel *Tchogha Zambil* (17). Deze puinheuvel werd reeds door verscheidene archæologen bezocht en vóór de laatste wereldoorlog werden door de Mecquenem enkele sondages verricht, waarbij vooral texten te voorschijn kwamen. Slechts onlangs is hij het voorwerp geworden van een systematisch onderzoek. Sinds 1952 verricht R. Ghirshman, de leider van de Franse opgravingen te Susa, er opgravingen en tot in 1954 hebben drie campagnes plaats gehad.

Tchogha Zambil verbergt de puinen van de oude Elamietische stad Dur-Untash, die in de 13e eeuw vóór Chr. door Untash-Huban gesticht en in 640 v. Chr. door Assurbanipal in de strijd tegen Humpanhaltash III, de laatste Elamietische koning, veroverd en vernietigd werd.

De eerste campagne werd in 1952, de tweede in de winter 1952-53 en de derde in de winter 1953-54 gevoerd.

De oude stad Dur-Untash is door twee omheiningsmuren ingesloten, een buitenmuur (1200 × 800 m) en een binnenmuur (400 × 200 m). In het centrum ligt het temenos met de tempels en de ziggurat. Na de derde campagne (1953-54) kon men opmaken dat de ziggurat vijf verdiepingen had. De Noordwestzijde werd volledig blootgelegd. In de wanden van de tweede verdieping werden zeven kamers (2 op 10 m) ontdekt. Deze kamers hadden gewelfde zolderingen en elke kamer had een trap. Eén dezer kamers bevatte drie grote en een twintigtal kleinere kruiken, de overige kamers waren leeg. De Noordoostzijde van de ziggurat werd nu half blootgemaakt. In de wanden van de tweede verdieping werden twee rijen kamers ontdekt. De drie kamers op de vóórhofzijde zijn identiek aan deze van de Noordwestzijde. Eén kamer was gevuld met geëmailleerde terra-cotta platen. In een andere kamer vond men nagelvormige tegels. De kamers aan de binnenkant hadden geen trappen, ze waren opgevuld met gebakken tegels. Het vullen van die kamers werd mogelijk gemaakt door een opening die daarvoor speciaal werd gekapt in de gewelfde zoldering; een opening juist groot genoeg om er een man door te laten. Nadat de kamers gevuld waren, kropen de werklieden door deze opening naar buiten en sloten die toe. Na het leegmaken van de kamers stelde de Archæologische Missie vast, dat deze kamers oorspronkelijk in betrekking stonden met het centraal gedeelte van de ziggurat door monumentale gewelfde poorten. Deze laatste werden afgemuurd vooraleer de kamers zelf opgevuld werden. Volgens E. Ghirshman zijn de kamers met trappen als offerplaatsen te beschouwen, en de afgesloten kamers symbolische graven van sommige goden. Indien dit werkelijk zo is, dan zou de ziggurat dezelfde bestemming gehad hebben als de pyramide in Egypte. Verdere opgravingen zullen daarover meer klaarheid brengen (zie ook dit Jaarbericht blz. 345, [56]) en Plaat LXXI *b*).



De ziggurat is van de tempel gescheiden door grote voorpleinen. Het voorplein toont aan de Noordoostzijde drie treden waarlangs men tot het terras van de benedenverdieping van de ziggurat klom.

Ten Noordwesten van de tempeltoren werden de tempels van de goden Ishni-karab, Huban, en de godin Kiririsha volledig blootgelegd. Ieder van deze drie tempels had één of meer pleinen, verscheidene heiligdommen, magazijnen, voorraadkamers, enz. De muren van die tempels bereiken soms nog een hoogte van 3,5 m. In de cella van de Ishni-karab tempel werd naast een altaar een beschilderde terra-cotta knoop met een vijfregelig wijdingsopschrift van koning Untash-Huban ontdekt. In de cella van de tempel van de godin Kiririsha werden meer dan honderd wapenknotsen van steen, marmer, haemathiet of brons gevonden. Ze dragen vaak opschriften. Een laag daaronder bevatte een grote hoeveelheid bronzen voorwerpen: bijlen, dolken, dierfiguren en vazen. Merkwaardig is een bronzen bijl waarvan het lemmet uit de open muil van een leeuw te voorschijn komt, terwijl aan de steel een wildzwijnfiguur in goud en electron is aangebracht. Daarnaast vond men cylinderzegels waarop vaak een koningsnaam voorkomt. De opgraver meent dat al deze voorwerpen van verschillende tempels afkomstig zijn, en dat zij, om een onbekende reden, door rovers werden achtergelaten.

Daarnaast ligt de stad *Shushtar* (18), die men vroeger als het oude Susa beschouwde. Ze werd door Shāpūr I gebouwd en bezit nog oude bruggen en stuwdammen, gebouwd door Romeinse gevangenen na de overwinning van Shāpūr I op Valerianus.

Vooraleer wij de opgravingen te Susa en omgeving bespreken, moeten wij nog even de prospectietocht melden van het *Oriental Institute van Chicago* onder leiding van D. McCown in 1948 in het zuidelijk gedeelte van de Khūzistān, waarvan alleen maar een bondig bericht verscheen (19). Hij bezocht de vlakten gelegen tussen de Karunstroom in het Westen, het Bakhtiārī gebergte in het Oosten en de Perzische Golf in het Zuiden. Van de stad Ahwāz tot de Perzische Golf ontmoette hij nergens overblijfselen ouder dan de Parthische tijd. Daartegen ontdekte hij in de Rām Hormūz-vallei, in de streek van Behbehān en in de omgeving van Bender-Dilem, talrijke tells, uit alle perioden, van de praehistorische tijden af tot in de Islāmtijd. Ten Noordwesten van Rām Hormūz, te Talli Ghazir, dat een complex van vijf heuvels vormt, voerde hij sondages op drie heuvels uit. Op de grootste heuvel stootte hij onder een dunne Islamietische laag op de overblijfselen van een Elamietische vesting uit het tweede millennium vóór Chr. Daaronder ontdekte hij een proto-Elamietische laag met proto-Elamietische tabletten en aardewerk. Onder deze laag liggen tot de maagdelijke bodem nog tien meter die tot de praehistorische tijd behoren. Op de tweede heuvel vond hij, onder een laat-Islamietische laag, graven uit het eerste millennium vóór Christus. In de derde heuvel waren de bovenste lagen uit het midden van het tweede millennium vóór Chr.

Een der belangrijkste en oudste opgravingsvelden in Irān is ongetwijfeld *Susa* (20). Deze oude Elamietische stad werd in 645 v. Chr. door Assurbanipal verwoest, ze werd de winterresidentie van de Achaemeniedische koningen, werd door Alexander de Grote veroverd en bloeide tenslotte opnieuw onder Shāpūr II onder de naam van Irān-Shahr-Shāpūr. Tot in het midden van de vorige eeuw zag men van de oude stad niets meer dan een met kreupelhout overwoekerd heuvelterrein. De puinen van Susa liggen over vier belangrijke heuvels verspreid:
a) de Acropolis heuvel (burchtstad), dit was de koninklijke stad van de Elamieten; is de voornaamste heuvel, waarin de meeste opgravingen plaats hadden. Op deze heuvel die 30 m boven de vlakte uitsteekt, heeft men gegraven door Arabische, Sassaniedische, Parthische, Hellenistische, Achaemeniedische, neo-Babylonische, oud-Babylonische, nieuw-Sumerische, Akkadische, vroeg-dynastische cultuurlagen tot de praehistorische lagen.
b) de Apadana-heuvel, waarop eens het paleis van Darius I stond.
c) de zgn. koningsstad (*ville royale*) heuvel die tot 1946 zeer weinig onderzocht werd.
d) de zgn. „stad der Ambachtslieden" (*ville des artisans*) heuvel die tot in 1946 volledig onberoerd gebleven was.

De eerste die te Susa enkele sondages verrichtte was W. K. Loftus in 1851, '52 en '53. De eigenlijke opgravingen begonnen in 1884 en bijna onafgebroken, met alleen een korte tussenperiode tijdens de eerste en tweede wereldoorlog, werden de opgravingen tot de huidige dag voortgezet. De leiding der opgravingen werd achtereenvolgens toevertrouwd aan M. Dieulafoy (1884-1886), J. de Morgan (1897-1903), R. de Mecquenem (1903 tot 1939) en sinds 1946 aan R. Ghirshman.

Het ligt niet in de bedoeling een relaas te geven van de verschillende opgravingscampagnes. Over de opgravingen uitgevoerd vóór de laatste wereldoorlog zullen wij ons beperken tot een zeer bondig overzicht van de belangrijkste resultaten. De recente opgravingen, nl. die na 1946, bespreken wij meer uitvoerig.

De opgravingen te Susa tonen ons beschavingsvormen die het resultaat zijn van de vermenging van twee grote culturen, die van de Zuid-Mesopotamische laagvlakte en die van de Iraanse hoogvlakte. Dit is zeer natuurlijk, vermits het gebied van Susa niet door natuurlijke grenzen van Mesopotamië gescheiden is. De belangrijkste resultaten die de opgravingen geboden hebben zijn in de eerste plaats het zgn. Susa I aardewerk dat bestaat uit een zeer fijne gezuiverde crêmekleurige leem, geboetseerd op een langzaamdraaiend pottenbakkerswiel, nadien gepolijst. De beschildering is onmiddellijk op het leem aangebracht na het drogen en vóór het bakken en door de inwerking van chemische stoffen kan zij ook een zwartbruine violette of groenachtige tint krijgen. De hoofdvormen zijn de schaal, de beker, de kom, de kelk met voet en het mengvat. De wanden van de vazen, vooral bij de schalen en de bekers, zijn zeer dun. De versiering bevat geometrische elementen die allen zeer systematisch en symmetrisch gerangschikt zijn. Vaak zijn de motieven in panelen ingedeeld. Men heeft een voorliefde voor grote horizontale zigzagbanden met vulmotieven tussen de hoeken. Daarnaast treft men ook naturalistische en gestyleerde plantmotieven en dier-figuren aan, kikvorsen, schildpadden, slangen, adelaar, achter elkaar marcherende of zwemmende watervogels met lange of korte halzen, op lange of korte poten, steenbokken, panters, honden, enz.

De personages zijn nauwkeurig getekend. Bij vergelijking met de gelijktijdige Talli Bakūn-stijl in de Fārs, waar een voorliefde voor hoekige versieringsvormen met gebroken lijnen heerst, merkt men in het Susa I aardewerk de rechte lijn als basis voor elke decoratie op. Hieruit volgt dat Talli Bakūn ingewikkelder versieringsvormen heeft terwijl in Susa I eenvoud, klaarheid en soberheid toonaangevend zijn.

In de Susa I stijl is de versiering steeds in harmonie met de vaasvorm. Harmonievolle samenstellingen zijn veelvuldig maar steeds behoudt elk stijlelement zijn volle waarde in het geheel, wat men niet kan zeggen van het Talli Bakūn aardewerk, waar elk onderdeel verloren gaat in het geheel. De Talli Bakūn-stijl geeft een opeenstapeling van motieven in een beperkte ruimte, terwijl Susa I methodisch te werk gaat, alle overladingen vermijdt en ruimte laat tussen de elementen. In geen enkele stijl van Irān vindt men zulke realistische diermotieven als in Susa I, zelfs de uitbeelding van de mens is er enig in haar streven naar de werkelijkheid.



Met het Susa I aardewerk staat men aan het summum van de pottenbakkerskunst in Irān. Al wat chronologisch na Susa I komt, behoort tot de vervalperiode.

Dit Susa I aardewerk werd ontdekt boven de maagdelijke bodem in str. v en iv van de proefgraving op de acropolis, tussen 12,60 m en 9,10 m in het Noordwesten en 11,20 m en 9,10 m in het Zuidwesten. Ze wordt opgevolgd door een laag (Str. iv en III) van ± 10 m tot 7 m (d.i. tot aan de Proto-Elamietische tabletten). Deze laag, *couche intermédiaire* genoemd, is arm aan beschilderd aardewerk, ze bevat een grote hoeveelheid onbeschilderd vaatwerk verwant aan dit van Uruk in Zuid Mesopotamië. De cultuur van deze laag werd gedeeltelijk ook te Tepe Siyalk str. iv aangetroffen.

Het zgn. Susa II aardewerk, dat na de laag van de Proto-Elamietische tabletten voorkomt, bevat de top van str. III en str. II van de acropolis, en werd ook in de „koningsstad" en in het „donjon" aangetroffen. De term Susa II werd reeds op het einde van de vorige eeuw door de opgravers gegeven aan al het beschilderd aardewerk dat te Susa gevonden werd en niet tot Susa I behoorde. Deze terminologie Susa II omvat al het beschilderd aardewerk van de periode juist na de Proto-Elamietische tabletten tot de tijd van Puzur-Inshu-Shinak, laatste koning van Awan en tijdgenoot van Naram-Sin. Het Susa II aardewerk was dus in zwang gedurende meer dan 800 jaar. Iedereen zal wel begrijpen dat in zulk een aanzienlijke tijdspanne de ceramiek niet dezelfde gebleven is. Te Susa zijn de opgravingen echter technisch zeer moeilijk geweest; het terrein bood weinig gelegenheid tot goed afgebakende stratificaties (21). Om tot een klassificatie van dit aardewerk over te gaan moet men het vergelijken met de ceramiek uit Mesopotamië (de Djemdet Nasr en de Khafadjah-stijl). L. Le Breton heeft een diepgaande studie gewijd aan dit vaatwerk, waarvan onlangs een korte uiteenzetting van zijn thesis verscheen (22). Het Susa II aardewerk heeft een polychrome en een monochrome groep. Bij vergelijking met Susa I, vertoont deze ceramiek op alle gebied — techniek, vormen en versiering — een decadentie.

Dank zij de opgravingen te Susa kwamen meerdere Mesopotamische kunstwerken aan het licht, die door de Elamieten op hun veroveringstochten in Mesopotamië buitgemaakt, naar hun land meegevoerd werden, o.m. de basalten codexstele van koning Hammurabi; de overwinningsstele van koning Naram-Sin, het diorieten beeld van koning Manishtusu, meerdere kudurru's, o.a. die van koningen Nazi-maruttash en Melishipah II, Sumerische sculptuur uit Eshnunnah, enz. De Elamietische kunst werd het best bekend door de stukken die te voorschijn kwamen in de opgravingen van Susa: kalkstenen kuduru van Puzur-Shushinak, ivoren vrouwenbeeldjes (± 2000 v. Chr.) groot aantal bronzen beeldjes en juwelen uit een tempeldepot (± 2000 v. Chr.); monumentaal bronzen beeld van koningin Napirasu, gemalin van koning Untash-Hunban (± 1200 v. Chr.), het asphaltreliëf met voorstelling van een spinster (± 10-9de eeuw), enz.

Uit de Achaemeniedentijd werd op de Apadana-heuvel een paleis van Darius blootgelegd waarvan de mooie emailkleurige *frise des archers* en een kapiteel versierd met geknielde stieren vandaag nog de luister van de Susazaal in het Louvre uitmaken. Een vuurtempel uit de tijd van Artaxerxes Mnemon (405-359 v. Chr.) en een aantal drietalige bouwoorkonden van de Achaemeniedische koningen stammen eveneens uit deze periode.

Uit de Hellenistische en Parthische periode komen een aantal merkwaardige kalkstenen sculpturen.

Na de laatste wereldoorlog in 1946 werden de opgravingen te Susa hervat onder de leiding van R. Ghirshman (23). Wij geven thans een overzicht van de resultaten van de vijf campagnes (1946-51). Na 1951 werd er min of minder te Susa zelf gegraven, [in de winter 51-52 en 52-53 werd er nog gewerkt op de zgn. koningsheuvel waar een 6de en een 7de laag, deze laatste van de Seleuciedentijd, werden blootgelegd], maar eerder te Chogha Zambil (*cfr. supra*) gewerkt.

In 1946-47 werden eerst enkele kleinere onderzoekingen gedaan. Zo vond R. Ghirshman dat ten tijde van Darius I de acropolis-heuvel en de koningsheuvel door een sterke omheiningsmuur omgeven waren. Op de Elamietische acropolis stond een citadel die bijna totaal door de Assyriërs vernietigd werd.

Op de Apadana-heuvel, waar in 1908-1913 het paleis van Darius I blootgelegd werd,

groef men de troonzaal of zuilengalerij op, die ten Noordoosten bij het paleis van Darius I aansloot. Van die zuilengalerij is niet veel overgebleven, alleen genoeg om er het grondplan van op te maken.

De bijzonderste aandacht werd besteed aan opgravingen op de koningsstad. De koningsstad, gelegen ten Oosten van de Apadana- en de acropolis-heuvel, was de eigenlijke stad. Hier stonden de huizen van de hofdignitarissen en de kooplieden. Sinds 1946 werd hier een opgravingsveld geopend met een oppervlakte van 6000 m². Tot het einde van de lente 1951 werden vijf boven elkaar liggende steden ontgraven.

A — De twee bovenste lagen behoren tot de Islamietische tijd (de eerste laag is een Islamietische nederzetting uit de tiende eeuw na Chr. en de tweede een Islamietische nederzetting uit de negende-achtste eeuw).

Naast overblijfselen van Arabische huizen, winkels, enz., werd een grote hoeveelheid vroeg-Islamietisch aardewerk en stucco-versiering met laat-Sassaniedische motieven, oud-Islamietisch glaswerk en munten opgegraven. De derde laag omhelsde het begin van de Islām-overheersing en het einde van de Sassaniedentijd (7-8ste eeuw na Chr.).

Daaronder lag een sterlele laag van 50-80 cm. De nederzetting uit de vierde laag, die tot de Sassaniedentijd behoort, werd door koning Shāpūr II (309-379) grondig verwoest. De puinen van de huizen in deze laag droegen allen tekens van een gewelddadige verwoesting. De muren waren in de kamers gestort. De puinen waren bezaaid met graven van kinderen die in kruiken en volwassenen die rechtstreeks in de grond begraven werden. Dezen vonden de dood bij de verwoesting van de stad en werden door de overlevenden overhaast en eenvoudig begraven. GHIRSHMAN haalt een bericht van de *Acta Martyrum* aan, waarin gezegd wordt dat Shāpūr II een leger naar Susa uitgezonden had om een opstand van de Christenen te onderdrukken en dat de stad door 300 olifanten werd verwoest en met de grond gelijk gemaakt.

De aanwezigheid van Christenen in deze vierde nederzetting bewijst o.m. het feit dat op de kruiken waarin kinderen bijgezet werden, Nestoriaanse kruisen getekend staan, en dat een zilveren Nestoriaans kruis bij een overledene ontdekt werd. In het midden van deze laag legde men een in gedroogde tegels opgetrokken gebouw bloot. Dit gebouw met vierkante plattegrond (14 × 14 m) is door twee zuilenrijen in drie zalen ingedeeld en door een gang omgeven. Drie deuren geven toegang tot ieder van deze drie zalen. In dit gebouw werden fragmenten van fresco's gevonden die een jachttoneel voorstellen. Het onderwerp van het fresco en de aard van het gebouw zouden volgens GHIRSHMAN wijzen op een Mithræum.

In deze vierde laag, uit de eerste eeuw van de Sassaniedische dynastie, werd veel Sassaniedisch aardewerk opgegraven. De daaronder liggende vijfde nederzetting stamt uit de Parthische tijd. Op verschillende plaatsen bedekten dikke aslagen de puinen. Een aantal stenen balken afkomstig van belegeringstuigen lagen in de huizen verspreid. De nederzetting schijnt door een aanval verwoest te zijn. GHIRSHMAN vraagt zich af of het tijdens het gevecht van Ardasher Babakan was, wiens leger dit van de laatste Parthische koning Artaban v in de vlakte van Susa ontmoette. In 1947 werd hier in de „koningsstad" een merkwaardig basreliëf van Artaban v, ontdekt (24). Koning Artaban v zit hier op de troon gesteund door twee griffioenen. Hij draagt de mijter en rijkgeborduurde klederen en overhandigt aan de vóór hem staande satraap van Susa een ring of kroon, teken van de verleende macht. Op het basreliëf staat een Pehlevi opschrift, dat de veldslagen en de overwinningen van de koning aanhaalt. Dit basreliëf dateert uit 221 na Chr.

Een grote hoeveelheid Parthisch aardewerk werd bijeengebracht zodat men thans een *corpus vasorum Parthicorum* zal kunnen aanleggen. Glaswerk, terra-cotta en elpenbeenfigurinen, bronzen en ijzeren voorwerpen werden opgedolven. In deze nederzetting werden puinen van een badhuis met fragmentarische bewaarde mozaïeken blootgelegd.

B — Een groot opgravingsveld werd ook op de zgn. *ville des artisans* geopend. Onder drie opeenvolgende nederzettingen (1-2 m dikte) uit de Islamietische tijd, waarin de puinen van een zeer oude moskee, wellicht één der oudste van Irān, blootgelegd werden met Islamietisch glas en aardewerk (25), stootte men op een belangrijke necropolis uit de Parthisch-Seleuciedentijd (300 v. Chr. tot 200 na Chr.).



De necropolis laat twee graftypen onderscheiden. Deze van het eerste type omvat een overwelfde met gebakken tegels gebouwde grafkamer rechtstreeks in de maagdelijke bodem geplaatst met een vierkante verticale toegang. De doden lagen in sarcophagen van gebakken aarde (de volwassenen) of in grote kruiken (kinderen). Deze van het tweede type hebben een toegangstrap die leidt tot een vóórplaats waarachter zich drie eigenlijke grafkamers bevinden. De ontdekte sarcophagen bevatten vaak meerdere skeletten. Alvorens een nieuwe afgestorvene in een graf bij te zetten, schoof men de beenderen van de vorige afgestorvene in een hoek van de sarcophaag, opdat men de jonggestorvene zou kunnen uitstrekken. De dodeninboedel bestond uit gewoon of geglazuurd aardewerk, pelgrimsgourden, terra-cotta figurinen, lampen, toiletartikelen, munten.

Op het einde van de campagne 1949-50, stootte men onder de oudste omheiningen van de Parthische-Seleucieden necropolis op de puinen van een nederzetting uit de 7de eeuw v. Chr.

Een gebouw van 30 m op 10 m met meerdere kamers werd blootgelegd en op 6-7 m van de buitenmuur bevond zich een grote put van 5 m diameter die geledigd werd tot op een diepte van 9 m, zonder echter de maagdelijke bodem te bereiken. Het genoemde gebouw draagt sporen van drie opeenvolgende tijdstippen. In de oudste periode van het gebouw werden drie Elamietische tabletten gevonden, en in de bovenste laag een tablet in het neo-Babylonisch opgesteld, daterend uit de tijd van de Achaemeniedische koning Artaxerces II. In de onderste lagen vond men een ceramiek verwant aan die van de necropolis B te Tepe Siyalk, alsook een rython in de vorm van een paard, verwant aan het exemplaar te Maku in de Adharbaidjan gevonden (*cfr. infra*). De bovenste lagen geven Achaemeniedisch aardewerk, ook bekend te Persepolis. Deze nederzettingen uit de 7e eeuw v. Chr., onder de Parthisch-Seleuciedische necropolis, is een van de oudste dorpen van de eerste Perzen tot hiertoe ontdekt.

Na de verwoesting van de vierde stad op de zgn. „koningsstad" door Shapur II werd nadien door dezelfde vorst een nieuwe stad gesticht, 15 km ten Noordwesten van Susa; op de westoever van de Kerkha. Die stad ligt onder de grote puinheuvel *Eiwāni Kerkha* begraven. In November tot midden December 1950 werden hier door R. GHIRSHMAN opgravingen verricht (26). Die stad vormt een rechthoek van 4 op 1 km. Ze was een sterke vesting door een machtige bakstenen omheiningsmuur met torens omsloten. De koninklijke wijk bestaat uit een belangrijk paleis, (ten tijde van DIEULAFOY stonden nog twee muren met de aanzet van een boog recht, vandaag staat nog slechts een muur overeind, de andere is ingevallen), en afzonderlijke gebouwen in de tuinen verspreid. Een eerste opgravingsveld werd geopend in het paleis zelf — twee gangen werden blootgelegd — en een tweede chantier rechtover de zuidelijke stadspoort in de tuin. Een receptie-pavillioen, met drie *iwān*'s, waarvan de centrale hall 12 m lang en 8 m breed was, kwam aan het licht, waarin sporen van fresco's gevonden werden.

De omstreken van Susa zijn werkelijk bezaaid met puinheuvels. Het merendeel is nog onaangeroerd. Op enkele ervan werden weinig doorgedreven proefgravingen verricht.

Te *Tepe Duvaisyah* (27), 3 km ten Noorden van Susa, werd beschilderd aardewerk van het Susa I type gevonden.

Te *Tepe Djaffarābād* (28), 7 km ten Noorden van Susa, werden in 1930 en later in 1934 door de Franse missie te Susa, onder leiding van L. LE BRETON, twee proefsleuven getrokken. Onder een dunne Arabische laag heeft men tot 2 m diepte het bekende Susa I aardewerk gevonden; daaronder van 2 tot 3,50 m beschilderde ceramiek, gedeeltelijk verwant aan dit van Tepe Musyān, en van 3,50 m-6 m aardewerk, verwant aan dit van de beginphase van Tepe Giyān v.

Te *Tepe Djowi* (29), 10 km ten Noorden van Susa, werd in 1934 en '35 door L. LE BRETON gegraven. Het opgedolven aardewerk is verwant aan dit van Djaffarābād uit de laag 2-3,50 m.

Te *Tepe Bandibāl* (30), 11 km ten Noorden van Susa, werden in 1935 en 1936 drie proefsleuven getrokken. Het opgeleverde vaatwerk is een variante van de Talli Bakūn stijl.

*Tepe Buhallan* (31), 11 km ten Oosten van Susa, bracht bij proefgravingen beschilderde ceramiek van de Talli Bakūn (de variante zoals T. Bandibāl), de Susa I en de Tepe Musyān stijl voort.

In 1950 richtte R. GHIRSHMAN gedurende twee dagen een proefgraving in op de *Tepe Halvemash* aan de rechteroever van de Kerkha stroom, waar hij in de bovenste laag het aardewerk van Susa I vond. Daaronder liggen nog 20 m praehistorische overblijfselen ouder dan Susa I.

Op een 150 km ten Noordwesten van Susa ligt de puinheuvel *Tepe Musyān* (32). Een Franse missie, onder leiding van J. E. GAUTIER en G. LAMPRE, ondernam hier in de winter 1902-1903 een opgravingscampagne. De tepe strekt zich 18 m boven de vlakte uit, en men heeft gegraven tot 2,50 m boven het niveau van de vlakte. De ceramiek, die hier is opgedolven, meestal in scherven, heeft een bijzonder karakter. De klei is geelachtig-groen met daarop een zwartkleurige, soms bruine, zelden rode versiering. De versiering is gedeeltelijk verwant, doch niet gelijk, aan Susa I. De geometrische motieven van die stijl staan zeer dicht bij de El-Ubaid stijl van Zuid-Mesopotamië, maar van identiteit is er geen sprake. Sommige tekeningen zijn zeer geliefd te Tepe Musyān: Maltakruisen met gepinde kanten, gearceerde ruiten met aangehechte kammen, gepinde V, enz. Bij de planten wordt de gestyleerde palm veel aangewend. De zoömorphische motieven onderscheiden zich van Susa I door hun lineaire tekening (typisch zijn de watervogels met ruitvormig *cross-hatching* lijf en de vogels en panters met gearceerde poten). De mens komt meestal onder gestyleerde vorm (opeengestelde mensenbusten met opgeheven armen) voor. Dit beschilderd aardewerk wordt gewoonlijk ouder dan Susa I beschouwd. In een onlangs uitgegeven studie (33) hebben wij aangetoond dat dit aardewerk tot drie opeenvolgende chronologische phases behoort, waarvan de jongste phase chronologisch gelijk staat met Susa I, maar stylistisch verschillend is.

Dit aardewerk van Tepe Musyān werd ook aangetroffen in enkele heuvels in de omgeving die tegelijkertijd met Tepe Musyān opgegraven werden: *Tepe Muḥammad Dja'far* (behoort tot de oudste phase van Tepe Musyān of het begin Tepe Giyān v), *Tepe Murādābād* (vooral de late Musyān stijl, chronologisch gelijk aan Susa I), *Tepe Ali ᶜAbād* (de late Musyān stijl met een variante van het Susa II aardewerk), *Tepe Khazineh* (al de phasen van Tepe Musyān met een variante van het Susa II aardewerk).

BIBLIOGRAPHIE


(1) A. STEIN, *Old Routes of Western Iran.* London, 1940, 103-113, pl. 29-37, pl. 42.
(2) W. B. HENNING, *The Monuments and Inscriptions of Tangi Sarvak.* Asia Major, New Series, II, 1952, 151-178, 20 pl.
(3) A. STEIN, *Old Routes,* 126, fig. 43.
(4) G. JEQUIER, *Description du site de Malamir.* Mém. de la Délégation en Perse, T. III, 1901, 133-143, pl. XXIII, XXVII, XXVIII, XXIX, XXX.
A. STEIN, *Old Routes,* 129-130, fig. 44.
(5) ——, *Old Routes,* 129-130, fig. 45.
(6) G. JEQUIER, *opus cit.,* fig. 3 en G. HUSING, *Der Zagros und seine Völker, Der Alte Orient,* Leipzig, 1908, 56.
(7) J. DE MORGAN, *Mission scientifiques en Perse.* Mémoires III, *Texte Elamites-Anzanites,* Ie serie par V. SCHEIL. Zie ook M.D.P. IV, 1902, 168-198 en pl. XIX-XX (*Textes juridiques élamites en langue sémitique provenant de Mal Amir*).
(8) A. STEIN, *Old Routes,* 130-134, fig. 46, 47, 48, 49.
(9) ——, *opus cit.,* 141-159, fig. 50, 52, 53, pl. IV-VI.
(10) A. GODARD, *Catal. de l'Expos. de l'Art iranien au Musée Cernuschi à Paris en 1949.* 41-43.
(11) Over de vondsten van Shami raadplege men ook:
A. GODARD, *Les statues parthes de Shami,* Athār e Irān, II, 1937, 285-305.
F. CUMONT, *Bronzes hellénistiques en Perse.* Syria XVII, 1936, 394 sq.
(12) J. M. UNVALA, *Ancient Sites in Susiana.* Rev. d'Assyriologie, XXV, 1928, 83-88.
E. HERZFELD, *Archæological History of Iran.* London, 1935, 93.
A. GODARD, *Les monuments du feu,* Athār e Irān III, 1938, 49-51.
M. SIRIOUX, *Masdjidi Sulaiman,* Athār e Irān III, 1938, 157-160.
K. ERDMANN, *Das Iranische Feuerheiligtum.* Leipzig, 1941, 27-29.
R. GHIRSHMAN, *Masdjid i Solaiman; Résidence des premiers Achéménides.* Syria, vol. XXVII, 1950, fasc. 3-4, 205-220.
(13) ——, *opus cit.,* 212 sq.
(14) ——, *Comptes-rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres,* 1947, 444-449.
(15) *Opus cit.,* 1949, 196-199.





(16) E. HERZFELD, *Arch. Mitt. aus Iran,* Oct. 1929, Tafel VIII.
M. RUTTEN, *Les documents épigraphiques de Tchogha Zembil.* Mém. de la Mission Archéologique en Iran. T. XXXII, 1953.
R. DE MECQUENEM en J. MICHALON, *Recherches à Tchogha Zembil.* Mém. .... T. XXXIII, 1953 (opgravingen van DE MECQUENEM).
(17) R. GHIRSHMAN, *Ill. Lond. News,* n. 5929, 6 Déc. 1952, 954-955, 11 fig. (Iste campagne 1952-53).
——, *Ill. Lond. News,* n. 5964, 8 Aug. 1953, 226-227, 14 fig. (2e campagne 1952-53).
——, *Revue Archéologique,* 52, 1953, 1-9.
——, *Revue des Arts,* 3e année, 1953, 183-189.
(18) R. GHIRSHMAN, *Masdjid-i Solaiman,* pl. VIII.
(19) *American Journal of Archæology.* Vol. 53, 54.
(20) Het is onmogelijk hier een bibliographie te geven van de opgravingen te Susa. De voornaamste publicaties zijn W. K. LOFTUS, *Travels and Researches in Chaldea and Susiana,* 1857; J. DIEULAFOY, *La Perse, la Chaldée et la Susiane.* Paris, 1887.
——, *A Suse.* Paris, 1888. M. DIEULAFOY, *L'art antique de la Perse.* Paris, 1884-1885. *L'Acropole de Suse.* Paris, 1893.
——, *Les antiquités découvertes et rapportées par la Mission Dieulafoy* (1884-1896). Paris, 1913. M. PILLET, *Le Palais de Darius à Suse.* Paris, 1914.
De resultaten van de opgravingen sinds 1897 zijn neergeschreven in de *Mémoires de la Délégation en Perse.* Tome I tot XIII, Paris, 1900-1912; *Mémoires de la Mission Archéologique de Susiane,* tome XIV, Paris, 1913; *Mission Archéologique de Perse,* tome XV, Paris, 1914; *Mémoires de la Mission Archéologique de Perse, Mission de Susiane,* tome XVI-XXVIII, Paris, 1921-1939; *Mémoires de la Mission Archéologique en Iran, Mission de Susiane,* tome XXIX-XXXII, Paris, 1943-1953). Voor de archæologie zijn vooral de tomes I, VII, VIII, XII, XIII, XVI, XIX, XX, XXV, XXIX van belang.
(21) Een vergelijking tussen de weinig of niet gestratificeerde vondsten van Susa met goed gestratificeerde opgravingen van Zuid-Mesopotamië vindt men bij H. W. ELIOT, *Excavation in Mesopotamia and Western Iran.* Graphic Analyses, Peabody Museum, Harvard University, 1950.
(22) L. LE BRETON, *Essai de classification de la céramique peinte de Suse II.* Thèse de l'Ecole du Louvre 1947-48. Bulletin des Musées de France, Octobre 1948, 191-193.
(23) R. GHIRSHMAN, *Ill. Lond. News,* 7 October 1950, 571-573, 17 fig.
——, *Mémoire de la Mission Archéologique en Iran, Mission de Susiane. Rapports préliminaires.* I *Cinq campagnes de fouilles à Suse* (1946-1951). Paris, 1952, 18 p., 21 fig.
——, *Comptes rendus. Acad. Inscr. et Belles Lettres,* 1949, 196-199; 1950, 233-238; 1951, 293-301.
(24) R. GHIRSHMAN, *Un bas-relief d'Artaban V avec inscription en pehlevi arsacide.* Monuments Piot XLIV, 1950, 97-107, 2 fig., 1 pl.
(25) De studie van het Islamietisch aardewerk van deze campagnes werd reeds in een voorlopige studie bezorgd van Jean LACAM, *La céramique islamique de Susa, Résultats des campagnes de fouilles*; thèse de l'Ecole du Louvre 1949-50. Bulletin des Musées de France, Nov. 1950, 206-209.
(26) R. GHIRSHMAN, *Cinq campagnes de fouilles,* 10-12.
——, *Comptes Rendus de l'Académie des Inscription et Belles Lettres,* 1951, 293 sq.
(27) R. DE MECQUENEM, *Céramique peinte archaïque en Perse.* Mém. de la Mission Archéol. de Perse XXX, 1928, 113.
(28) L. LE BRETON, *Note sur la céramique peinte aux environs de Suse et à Suse.* Mém. de la Mission Archéologiques en Iran, t. XXX, 1947, 124-146, fig. 4-15.
(29) ——, *opus cit.,* 147-172, fig. 16-30.
(30) ——, *opus cit.,* 172-193, fig. 31-41.
(31) R. DE MEQUENEM, *Fouilles de Suse 1933-1939.* Mém. de la Mission Archéol. en Iran, t. XXIX, 1943, 144 sq.
(32) J. E. GAUTIER, en G. LAMPRE, *Fouilles de Moussian,* Mém. de la Délégation en Perse, tome VIII, 1905, pp. 59-148.
(33) L. VANDEN BERGHE, *Les ateliers de la céramique peinte chalcolithique en Iran Sud-Ouest.* Revue Archéologique XXXIX, 1952, 1-21.


## VII — LŪRISTĀN

Zie PLAAT LXXVII *a, b*

De Lūristān, een moeilijk toegankelijke bergstreek, strekt zich uit ten Noordwesten van de Khūzistān, tussen de midden en de bovenloop van de Kerkha en de oostelijke hellingen en bergketens van het Zagros gebergte.

Een der eerste archæologen die door dit gebied trok was J. DE MORGAN (1) op het einde van de vorige eeuw. Hij reisde door Noord- en Centraal Lūristān, zag vele oude puinheuvels, maar kon echter geen opgravingen ondernemen.

E. Herzfeld was de eerste die wetenschappelijke opgravingen verrichtte. Hij trok door de oostelijke Lūristān en ondernam opgravingen bij *Gilwīrān* waar hij een megalithisch graf met vazen en koperen kannen blootlegde (2). Te *Tepe Giyān*, 10 km ten Zuidwesten van Nihāwand in de Khāwa vallei, ontdekte hij de plaats van herkomst van een nieuwe soort beschilderd aardewerk, die hij drie jaar vroeger in 1925 op de antiquiteitenmarkt te Hamadān had gezien. Hij legde hier verschillende graven met mooi versierd vaatwerk bloot (3). Enkele jaren nadien ondernam het Louvre Museum onder leiding van G. Contenau en R. Ghirshman (4) grootscheepse opgravingen op deze heuvel. Men drong tot een diepte van 19 m door en vijf cultuurlagen kwamen te voorschijn. De oudste laag v (19-7,50 m) leverde beschilderd aardewerk van lichtgele of groenachtige kleur met zwarte versiering. De tekening omvat meestal geometrische plant-, en van 14 m af, ook diermotieven. Het bovenste gedeelte van deze laag biedt verwantschap met Susa I, zodat thans voor het eerst het vaatwerk van Susa I in een chronologisch en strategraphisch verband kon geplaatst worden.

De volgende laag IV (9-7.5 m) is een necropolis met een homogene ceramiek. Men onderscheidt een monochrome (zwart) en een polychrome (rood en zwart) versiering op een geelgrijze ondergrond. Er is weinig variëteit in de vaasvormen en in de motieven (vooral zonmotief, zwemmende vogels en heraldische arend). Deze ceramiek vertoont zekere punten van overeenkomst met Susa II. De laag III (7,5-6 m) is de verdere ontwikkeling van de voorgaande cultuur, maar in decadente vorm; er komt meer onbeschilderd vaatwerk op. Men treft vooral vazen met drie poten, cylindervormige vazen en bolvormige bokalen met voet. .Het decor is geometrisch: ruiten, vierkanten en rosetten, weinig dierfiguren (alleen vogels). De daarop liggende laag II zet nog immer de traditie voort van het prae-Iraans beschilderd vaatwerk. De vormen zijn vooral bolvormige bokalen en in het decor herleeft opnieuw de dierstijl vaak in metope geplaatst. Daarnaast verschijnt een ceramiek verwant aan de zgn. „Khabur waar" uit Noord-Mesopotamië.

De bovenste laag I heeft, in haar oudste substratum, slanke gobelets met op de rand geometrische motieven en dierfiguren. Die ceramiek vertoont trekken van gelijkenis met het zgn. „Nuzu aardewerk". Waarschijnlijk gaat het om een expansie van de „Hurri-Mitanni" die in de 15e-14e eeuw voor Chr. een tijdelijke uitbreiding naar het Oosten kenden en een deel van de Zagros innamen. Het jongste substratum bood een onbeschilderde ceramiek, dat geen enkel verband met het voorgaande toonde: glanzend zwart, zwart-grijs, of donkerrood aardewerk. Een ander volk heeft bijgevolg de heuvel bezet, zoals dit ook gebeurde te Tepe Siyalk v, necropolis A (*cfr. infra*). De opgravers hebben ook te *Tepe Djamshidi*, 10 km ten Zuidwesten van Tepe Giyān, gegraven en hebben hetzelfde materiaal als te Tepe Giyān str. IV à I opgedolven. Bovendien hebben zij nog enkele sondages verricht te *Bad-Hora,* in de Assad-Abād vlakte, 55 km ten Noorden van Tepe Giyān. De bovenste lagen bevatten een onbeschilderd rood en grijszwart aardewerk (zoals de bovenlaag van T. Giyān I), met daaronder drie graven met een ceramiek die de overgang uitmaakt van einde Giyān' III en begin II. Nog lager kwamen enkele fragmenten van het T. Giyān IV aardewerk voor.

In de nabijheid van de stad Nihāwand werd in 1910-11 een schat ontdekt, bestaande uit een met ornamenten (gestyleerde bloemen) versierde zilverschalen en gouden sieraden. Deze vondst dagtekent uit de Parthische tijd (5). In 1946 werd eveneens in de omgeving van Nihāwand, het Niphauanda van de Griekse geograaf Ptolemaios, een marmeren stele gevonden. Ze draagt een in 193 voor Chr. door de Seleuciedenkoning Antiochus III (223-187) uitgegeven edict dat de cultus van zijn gemalin, koningin Laodicea, in de tempel van deze localiteit instelde. Onder de moderne stad Nihāwand moet dus het oude Laodicea terug te vinden zijn. Men vond vier Griekse godenstatuetten in brons. Een ervan is een godin, ze draagt op haar hoofd een maansikkel en een lotusbloem, en in haar handen houdt ze een hoorn met fruit. Waarschijnlijk is deze te identificeren met de vergoddelijkte Laodicea, voorgesteld onder de figuur van Isis-Fortuna (6).

Omstreeks 1928-30, kwamen op de antiquiteitenmarkten te Tehrān, Parijs en Londen grote hoeveelheden bronzen, in mindere mate ijzeren voorwerpen. Meestal waren de bronzen voorwerpen gegoten, sommige waren gedreven. Deze voorwerpen bestonden uit:



a) *wapens*: lange zwaarden waarvan het hecht met een mensen- of dierkop versierd is; korte degens met uitgeholde hecht; ijzeren of bronzen dolken waarvan de steelkoker een mens of gestyleerd dier voorstelt; bijlen en spiezen met dieren versierd; bijlen, houwelen en hellebaarden waarvan het lemmet uit de muil van een gestyleerde dierenkop uitspringt; lansspitsen, werpspiezen, pijlpunten, enz.;
b) *paardetuig*: harnasstukken, teugelringen, klokjes, bit- en wangplaten, deze laatste in vorm van bokjes, stieren, paarden;
c) *sieraadartikelen*: sierspelden met dierkoppen, gordelplaten versierd met jacht en mythologische taferelen, gordelgespen, fibulae, armringen, halssnoeren, enz.;
d) *votiefvoorwerpen*: kleine amuletten als bokjes, paarden, vogels, stafbekroningen of talisman met antithetische gegroepeerde dieren, vaak aan weerszijden van een zgn. Gilgameshfiguur;
e) *rituele voorwerpen:* situlae versierd met banketscenes of genieën vóór een heilige boom, spelden met grote ronde schijven waarop mythologische taferelen staan.

Al deze voorwerpen komen uit graven van eenzame valleien tussen berghellingen van de streek Harsīn-Khurramābād. Hoe die graven er uit zagen kan men niet met zekerheid achterhalen, vermits al deze voorwerpen de vrucht zijn van clandestiene opgravingen. A. Godard die in 1931 de streek bezocht en het eerste standaardwerk over deze bronzen uitgaf (7), vermocht enkel inlichtingen over deze graven in te winnen zonder er zelf *in situ* te kunnen terugvinden. Men heeft reeds veel inkt laten vloeien aangaande de datering en de herkomst van die bronzen (8), doch zolang geen wetenschappelijke opgravingen in dit gebied uitgevoerd worden, kunnen al deze pogingen, hoe verdienstelijk ook, tot geen definitieve oplossing leiden. Meerdere bronzen voorwerpen, die als bronzen van de Lūristān betiteld worden, komen in feite niet uit de Lūristān, maar uit andere streken zoals Khūzistān, Kurdistān, Adharbaidjan, Talysh, Kaukasus, enz., en bovendien stammen die voorwerpen, naar alle waarschijnlijkheid, uit graven die tot verschillende perioden behoren. Vermoedelijk kan men die voorwerpen die karakteristiek en typisch Luristaans aandoen, zoals paardengebitten, bijlen met doorns aan de huls, de zgn. stafbekroningen, omstreeks 1200-1000 voor Chr. dateren, wijl de situlae, de gordelplaten (wegens de laat-Hethietische, Assyrische invloeden die er in op te merken vallen) van jongere datum moeten zijn (wellicht 9e tot 7e eeuw). Drie volkeren kunnen in aanmerking komen als dragers van die cultuur: Kassieten, Scythen of eerste Iraniers. Het zou ons te ver leiden om dit probleem hier te behandelen; wij raden de lezer aan de belangrijke artikelen van Prof. Dr F. de Liagre-Böhl en Mevr. Dr A. Roes in de voorgaande nummers van het Jaarbericht verschenen, dienaangaande te raadplegen.

Met het oog op een betere kennis nopens deze bronzen te verkrijgen, ondernam de Holmes' zending in 1934-35 en 1937-38 onder leiding van E. F. Schmidt (9) een archæologische expeditie in de dalen van de het Rumishkān en het Saidmarreh gebied. Op de heuvels *Kamtarlān, Mirvalī* en *Dumāvīza,* die op de weg van Harsīn naar de Khurramābād liggen, werden graven geopend met aardewerk verwant aan Tepe Giyān IV en III. In de Badavarvallei doorzocht hij acht graven uit de bronstijd. Deze waren Megalietgraven bestaande uit stenen kisten en bedekt met twee dekstenen. De doden lagen neer met opgerichte knieën en als bijgaven hadden zij bronzen en terra-cotta vazen, bronzen armbanden, dolken met het lemmer in brons en het hecht in ijzer; maar de karakteristieke Lūristān-bronzen (paardebitten, bijlen met dorens, idolen, enz.) ontbraken. Hij slaagde er dus niet in, één graf met de specifieke Lūristān voorwerpen te ontdekken. Daarentegen deed hij een belangrijke ontdekking. Op de heuvel *Surkh Dum* in de Kūhi Dasht vlakte legde hij in 1938 een heiligdom bloot dat in breuksteen opgetrokken was. In de grond tussen de stenen, en in de muren, staken een groot aantal voorwerpen, waaronder de hierbovengenoemde bronzen schijfspelden, bronzen figurinen, bronzen spiegels en Kassietische cylinderzegels. Die voorwerpen zijn waarschijnlijk ouder dan de 12e eeuw, daar ze geen Assyrische Tell-Halaf of Zendjirli invloeden verraden, maar eerder een herleefde Sumerische traditie opnemen. Op die bronzen schijfspelden met religieuse taferelen, zouden volgens R. Dussaud (10) reeds de goden van de Iraanse Kassieten (Anahita, Kashshou, Mithra; verder de

priester met het rituele barsom bekend uit het Mazdeisme) afgebeeld staan. De vraag stelt zich nu, of die tempel met de bronzen voorwerpen tot hetzelfde volk behoort als de bronzen uit de graven van de Lūristān. A. GODARD meent, dat èn de graven van de Lūristān èn deze tempel van Surkh Dum behoren tot het ene en hetzelfde volk. Het onderscheid tussen de voorwerpen afkomstig uit de graven en deze uit de tempel verklaart hij dan door het feit dat de eerste behoren tot de nomaden (paardenfokkers, ruiters) en de tweede aan sedentairen moeten toegeschreven worden. Tot dezelfde cultuur als Surkh Dum behoort een bronzen statuette afkomstig van *Pushti Kuh* in de streek van Kirmānshāh (11). Dit beeldje is zeer plat, 38 cm hoog en stelt een godheid voor. Hij draagt een spitse baard, op de linkerzijde een zwaard en op de rug een pijlkoker, die aan een dubbelriem is vastgebonden. De rechterarm is afgebroken, terwijl de linkerarm omhoog geheven is. Op de rok staat een vijflijnig opschrift in neo-Babylonisch spijkerschrift. Het verhaalt ons dat de god van de stad Iltirgazi die ontvoerd en in de stad Burnakku neergelegd werd, door Marduk-Sharrāni (waarschijnlijk een stadhouder van de neo-Babylonische koning) naar het oorspronkelijke heiligdom teruggebracht werd. Het beeld dateert ± 1000-900 v. Chr. en het opschrift werd door Marduk-Sharrāni ± 600 v. Chr. aangebracht. In de Assyrische en neo-Babylonische teksten wordt op meerdere plaatsen gewag gemaakt van uit de tempel ontvoerde beelden die door de koningen naar hun oorspronkelijke plaats zijn teruggebracht. In dit beeld vindt men, voor het eerst, een treffende illustratie van deze teksten (zie PLAAT LXXVII *a*).

In 1936 verscheen Sir Aurel STEIN in de Lūristān (12), nadat hij de Khūzistān had afgereisd. Van uit *Dizfūl,* waar thans nog een grote, door Shāpūr II gebouwde, brug over de Abi Diz rivier ligt, bezocht hij westelijk en noordelijk Lūristān. Hij trok door het Saidmarreh-dal en doorvorste de tussen de Pishi Kūh ingesloten valleien als Rumishkān, Tarkhan, Hulailan, Kushmahui en Kuhi Dasht en de hoogvlakten van Alishtar, Khawā en Delfan, om dan via Harsīn Kirmānshāh te bereiken.

Op meerdere plaatsen verrichtte hij proefgravingen. In de Saidmarreh-vallei te Bāghi Līmu (graven uit het 2e millennium), Taikhan en Kūzagarān (4e-3e millennium), in de Rumishkān vallei te Chighā Sabz, Chighā Bal, (graven uit het 4e en 3e millennium). Te Shirwān ontdekte hij de puinen van een Sassaniedisch buitengoed. In de Hulailan-vallei verrichtte hij sondages te Kāzābād (graven uit het 3e millennium), in de kūhi Dasht vallei te Qalari Gauri, Chighā Pahn (graven uit 4e-2e millennium) op de hoogvlakte van Alishtar en Khāwa (te Girairan, Chighā Kabud, Dumāvīza, Mauyilbak) en Telyāb (graven van 4e-2e millennium). Bij al deze steekproeven kwam veel aardewerk te voorschijn, dat merkbare analogieën vertoont met de ceramiek van de verschillende culturen te Tepe Giyān, alhoewel er plaatselijke stijlverschillen merkbaar zijn.

Uit de omgeving van *Burujird* (13) werd door clandestiene peilingen een bronzen wierookvat uit de Parthisch-Sassaniedische tijd gevonden. Het bestaat uit een staande leeuw die met de voorpoten op een schaaltje steunt (zie PLAAT LXXVII *b*).

BIBLIOGRAPHIE

(1) J. DE MORGAN, *Mission scientifique en Perse.* Paris, 1894-1904. Tome IV. *Recherches Archéologiques.*

(2) E. HERZFELD, *Bericht über archäologische Beobachtungen im südlichen Kurdistan und in Luristan.* A.M.I., Band I, Heft 2, October, 1929, 65-73.

(3) ——, *Iranische Denkmäler* I, Lieferung 3/4, Reihe I. *Vorgeschichtliche Denkmäler B. Niphauanda.* Berlin, 1933. Tafeln I-XXVII und 1 Tabelle.

(4) G. CONTENAU — R. GHIRSHMAN, *Fouilles de Tépé Giyan près de Néhavend* 1931-32. *Sondage du Tepe Djamshide. Sondage du Tepe Bad Hora 1933.* Paris, 1935.

(5) E. HERZFELD, *The Hoard of the Karen Pahlavs.* Burlington Magazine, London, 1928, 21-27, 5 fig.

(6) *Catalogue illustré de l'Exposition de l'art iranien au Musée Cernuschi.* Juillet 1949, 40-41.

(7) A. GODARD, *Les bronzes du Luristan.* Ars Asiatica, tome XVII. Paris, 1931. (Sindsdien zijn er reeds tientallen artikels en bijdragen verschenen over deze bronzen; zie daarover A. ROES, *De Bronzen van Luristan.* Jaarbericht n. 7 van het Vooraziatisch Egyptisch Gezelschap Ex Oriente Lux, 1940, pp. 477-488; en F. M. Th. BÖHL, *De tijdsbepaling der „bronzen" uit Luristan.* Jaarbericht ... n. 9, 1944, 193-197.

(8) De laatste exhaustieve studie over de datering van deze bronzen is van A. SCHAEFFER, *Stratigraphie comparée et chronologie de l'Asie occidentale* (II millén.). Oxford, 1948, pp. 477-495.



(9) A. U. POPE, *A Note on Some Pottery from the Holmes Luristan Expedition.* Bull. Amer. Instit. Pers. art and archæology. Tome IV, 1936, 120 sq.
E. F. SCHMIDT, *The Second Holmes Expedition to Luristan.* Bull. Am. Inst. Pers. Art and Archæology. Tome V, 1938, 205 sq.
——, *Fouilles de Kamterlan.* Am. Journal Semitic Languages, janvier, 1936, 121 sq.

(10) R. DUSSAUD, *Anciens bronzes du Louristan et cultes iraniens.* Syria, vol. XXVI, 1949, 196-229.
Hanns A. POTRATZ, *Scheibenkopfnadeln aus Luristan.* Archiv für Orientforschung, Band XV, Heft 1-6. 1945-1951, 38-54 + 4 fig.

(11) A. GODARD, *Athār e Irān* III, 1947, 233-236. *I.L.N.,* n. 5705, 21 Aug. 1948, 214, fig. 2.

(12) A. STEIN, *Old Routes of Western Iran.* London, 1940, 171-313.

(13) M. BAHRAMI, *Courrier d'art de Téhéran; un encensoir de bronze de l'époque parthe.* Artibus Asiae, vol. XI n. 4, 1948, 288-292, fig. 1-2.
——, *Ill. London News,* n. 5705, 21 Aug. 1948, p. 215, fig. 2.

## VIII — DE KURDISTĀN

Zie PLATEN LXXVII c-LXXXI

In Zuid-Kurdistān loopt de oeroude weg, die de Iraanse hoogvlakten met het tweestromenland verenigt, de weg die een Babel met de oude Medische hoofdstad Ekbatana, die onder de Parthen Seleucia met Hecatompylos, onder de Sassanieden Ktesiphon met Kirmānshāh en vandaag Baghdād met Tehrān verbindt.

Langs deze weg viel Alexander de Grote Irān binnen en omgekeerd trokken de Mongolen naar Baghdād. Hier bevinden zich de meest talrijke historische monumenten van Irān: Elamietische, Achaemeniedische, Parthische en Sassaniedische. Deze monumenten werden reeds vroeg door Europese reizigers geciteerd, maar eerst wetenschappelijk gepubliceerd door E. FLANDIN-P COSTE (1); M. DIEULAFOY (2), J. DE MORGAN (3) en vooral F. SARRE (4) en E. HERZFELD (5).

Het eerste monument op Iraans grondgebied, nabij de grens van Iraq is *Qaṣri Shīrīn* (6), waar de puinen liggen van een Sassaniedisch jachtdomein, gebouwd door koning Khusrow II (590-628).

Enkele kilometers meer naar het Zuiden liggen Sassaniedische ruïnes van *Hawsh Kuri* (7). Te *Paikuli,* ten Noorden van Qaṣri Shīrīn, staan de overblijfselen van een vierkante massieve toren (8). Op de vier zijden steekt de vooruitspringende buste van de Sassaniedische koning, Narseh II (293-302) uit. De West- en Oostzijde draagt een lang Parsik en Pehlevi opschrift, van onschatbare waarde voor de geschiedenis van het Sassaniedenrijk. Deze inscripties zijn met de opschriften op de Kaʾba Zardusht te Naqshi Rustam de meest uitvoerige Pehlevi opschriften die tot op heden bekend zijn.

Ten Zuidoosten van Qaṣri Shīrīn, in het district Hulwān, zijn op de rotsen te *Sari-Pul* (9) drie reliëfs gebeiteld. Het belangrijkste reliëf is het bekende Lullubi monument. Annubanini, koning van de Lullubi bergvolkeren, drukt zijn voet op een vijand. Vóór hem staat de godin Innina die twee vijanden met een koord bijbrengt. Op het benedenregister bevinden zich zes naakte onderworpen gevangenen met rechts daarvan het opschrift. Dit reliëf dateert uit de tweede helft van het derde millennium (uit de tijd van de Guti of de IIIe dynastie van Ur). Aan de overzijde heeft men een gelijkaardig rotsreliëf waarop een koning zijn voet op een op de grond neergeworpen vijand plaatst; bovenaan prijkt een zonneschijf en maansikkel met daaronder een oud-Babylonisch opschrift. Daarnaast is nog een derde reliëf zichtbaar dat echter zeer gehavend is.

Enkele honderden meters zuidoostelijk bevindt zich het in de rots uitgehouwen graf van *Dukkāni Dāūd* (10). Links en rechts van de deuropening staan nog de basis en het kapiteel van een zuil, maar de schacht is door de druk van de rots uitgevallen. De deur geeft toegang tot een ruime grafkamer met een bankje voor de bijzetting van de dode. Op de gladgemaakte wand onder het graf is een godsdienstig tafereel afgebeeld: een priester met het rituele barsom in de hand, draagt de oud-Elamietische kleding en op het hoofd de Perzische tiara.

In hetzelfde gebied van Sari Pul-Zuhāb merkt men het reliëf van *Hurin Sheikh Khān* (11). Een koning of een locale chef, in dezelfde houding als Annubanini, marcheert met boog en pijl op overwonnen en neergeslagen vijanden, die om genade smeken.

Op weg naar Kirmānshān treft men *Tāqi Girra* (12), verlaten en eenzaam in een woest berglandschap, een klein gebouw aan. Het is een *iwān,* opgetrokken van mooi gehouwen vierhoekige stenen zonder bindmortel en is met een tongewelf bedekt. De betekenis van dit gebouwtje — jachtdomein, votiefmonument of straatkapel — is nog niet opgeklaard.

Even voorbij (op 5 km. ervan ten Noordoosten) de moderne stad Kirmānshāh, een belangrijke etappe op de baan Baghdād-Tehrān, ligt *Tāqi Bustān* (13). Naast een bron is, op de bergwand, een rotsreliëf met de investituur van de Sassaniedische koning Ardasher II (379-385) uitgebeiteld. Links van dit reliëf heeft men twee in de rotswand uitgeholde grotten of *iwān*'s. De kleinere grot gebouwd door Shāpūr III (383-388) draagt op de rugwand een voorstelling in bas-reliëf van de koning en zijn vader Shāpūr II, met daarnaast Pehlevi opschriften. Naast de grot van Shāpūr III heeft een latere koning, volgens K. ERDMANN (14) Peroz (457-483), volgens E. HERZFELD (15) Khosrow II (590-627), een grotere grot gekapt. Waarschijnlijk had hij het inzicht hier een drieledig iwāngebouw aan te leggen. De oudere *iwān* van Shāpūr III werd de rechtervleugel en de grotere *iwān* de middelvleugel. Het linker-iwāngebouw is nooit tot stand gekomen. De toegang tot de grote midden-iwān is gesculpteerd: gestyleerde levensboom met acanthusbladeren en boven de boog maansikkel met gevleugelde *niké*-figuren. De rugwand draagt bovenaan het traditioneel thema: de investituur en onderaan het ruiterstandbeeld van de koning. De linkerwand geeft een jacht weer op wilde zwijnen, in een moeras en de rechterwand een hertenjacht. Bij deze sculpturen is vooral de levensgrote figuur van de koning in de boot op de linkerwand op te merken. Op het kleed zijn niet minder dan dertig verschillende weefpatronen uitgebeeld, waarvan meerdere motieven op Sassaniedische weefsels teruggevonden werden.

Ten Zuiden van Kirmānshāh draagt de bergwand te *Sakāwand* of Dehi nō (16), een ostotheke, d.w.z. een nis voor het neerleggen van beenderen van de overledene, na de ontvlezing. Dergelijke ostotheken treft men aan op meerdere plaatsen in Irān. Dit hier echter is merkwaardig omdat boven de opening een reliëf gebeiteld is waarop een grote figuur in oud-Perzische klederdracht (volgens E. HERZFELD Gaumāta) en een priester staan met tussen hen twee vuuraltaren. HERZFELD ziet hierin de ostotheke van de magiër Gaumāta, en dateert dit 521 v. Chr. Dit is mogelijk, maar een vaststaand bewijs hebben wij toch niet.

Dertig kilometer ten Oosten van Kirmānshāh bevinden zich op deze verbindingsweg de Achaemeniedische rotssculpturen en opschriften van *Bīsutūn* (17). Hoog in de bergwand is koning Darius afgebeeld, Ahuramazda vererend, die verschijnt in de vorm van een halve menselijke figuur op de gevleugelde zonneschijf. Hij is vergezeld van twee dienaren die zijn boog en speer vasthouden. De linkervoet zet hij op een neergeslagen vijand, nl. Gaumāta, zijn voornaamste tegenstander. Negen andere gevangenen staan vóór hem gebonden. Een drietalig (Babylonisch, Elamietisch en Oud-Perzisch) opschrift, in veertien kolonnen verdeeld, berichten over de voorouders van Darius en de grootheid van zijn rijk. Deze opschriften werden gedeeltelijk voor het eerst tussen 1836 en 1847 door H. RAWLINSON gecopiëerd. Later werden ze door verschillende geleerden A. V. W. JACKSON (1903), W. KING en R. C. THOMPSON (1904) bestudeerd. In 1948-49 heeft G. CAMERON een nieuw onderzoek ingesteld (18). Het was nog immer een raadsel gebleven hoe men in de oudheid er toe gekomen was het opschrift zo hoog aan te brengen. CAMERON heeft ontdekt dat men in de oudheid een ongeveer één meter breed pad uit de rotswand heeft uitgehouwen om toegang tot de reliëfs en de opschriften te verlenen. Naderhand werd dit gaanpad weggebroken. CAMERON heeft ook nieuwe en betere opnamen van de reliëfs en opschriften genomen. Teken voor teken werd zorgvuldig gecopiëerd. Voor de eerste maal werd het opschrift, rechts naast het reliëf, gecopiëerd: d.i. de oudere redactie van de Elamietische versie. Een deel van de eerste kolom ervan werd reeds in de oudheid vernield om plaats te maken voor het later bijgevoegde beeld van Saken Shunka. Het ganse opschrift, in vier kolommen verdeeld, is zeer verweerd. Bekend waren tot heden alleen de laatste drie regels van de eerste kolom. In het algemeen stemt dit



opschrift met de jongere redactie van de Elamietische versie volkomen overeen. Onder het reliëf en de opschriften van Darius I, bevinden zich twee rotsreliëfs uit de Parthische tijd (19). Ongelukkig werden die reliëfs in de 18e eeuw erg beschadigd om plaats te maken voor een modern Perzisch opschrift. Wat ontbreekt, kan men aanvullen door een tekening van GRELOT, reisgezel van CHARDIN, de Venetiaanse gezant die in 1673 de plaats bezocht. Het ene rotsreliëf van Mithradates II (123-88 v. Chr.) stelt als onderwerp eerbetuigingen van vier vazallen aan hun koning voor. Het andere reliëf van Gotarzes (38-51 na Chr.) geeft een gevecht tussen drie ruiters weer. De centrale ruiterfiguur is Gotarzes die zijn mededinger Meherdates overwint. Meherdates had een verbond met de Romeinen gesloten.

In de nabijheid staat op een groot ruw blok een reliëf waarop een man wierook op de vlammen van een vuuraltaar werpt.

Te *Harsīn* (20), op de weg van Kirmānshāh naar Khurramābād, vertoont de rots een gladde wand om een reliëf of opschrift te dragen, zoals te Bīsutūn. Aan de voet van de rots liggen in een tuin bouwfragmenten verspreid waar eens een paleis zou gestaan hebben. Daar ligt o.m. een uit rotssteen gebeitelde poort en een monoliethische sokkel waarvan drie treden tot het terras leiden dat juist plaats genoeg biedt voor een vuuraltaar en de priester. Deze vuuraltaarsokkel is nauw verwant aan een gelijkaardige sokkel te Pasargadae ontdekt.

Tussen Kirmānshād en Kangavar bevindt zich het Medisch rotsgraf genaamd Farhād ū Shīrīn in de nabijheid van het dorp *Sakhneh* (21). Dit rotsgraf heeft een portiek uit de rots gehouwen met links en rechts van de deur twee zuilen. Boven de deur prijkt een gevleugelde zonneschijf. De plattegrond vertoont een ongewone schikking. Men betreedt een kleine kamer met aan beide zijden nissen en banken voor de bijzetting van twee doden. Tussen deze twee bijzettingsplaatsen leidt een put in de grond naar de voornaamste dodenkamer, waarin één enkele bank staat voor de bijzetting van één afgestorvene. Hier lag wellicht de vorst of een andere belangrijke personnage, wijl in de kleine kamer enkele leden van zijn huis begraven werden. Dit Medisch graf, als het voormelde graf van Dukhāni Dāūd en het graf van Dā ū Dukhtar in de Fārs, zijn de rechtstreekse voorlopers van de Achaemeniedische rotsgraven van Persepolis en Naqshi Rustam.

*Kangavar* wordt in de *Mansiones Parthicae* van Isodorus van Charax (eerste eeuw v. Chr.) als Concobar vermeld. Volgens Isodorus zou hier een tempel gestaan hebben van Diana, d.i. Anahita. Die tempel was alsdan een tweetal eeuwen oud. Van die Seleuciedische tempel blijven vandaag nog enkele zuilen over. Ze zijn in de moderne woningen van het dorp ingemetseld. De zuilen dragen een Dorisch kapiteel, gladde schacht met Corinthisch abacus bekroond (22).

Te *Hamadān,* de oude hoofdstad der Mediërs, gekend als Ekbatana bij de Grieken, werden nog geen opgravingen verricht, omdat de moderne stad boven de oude gebouwd werd. Nochtans kwam reeds belangrijke losse vondsten aan het licht. In 1923 werden volgende belangrijke ontdekkingen gedaan: een gouden en een zilveren bouwoorkonde van Darius I met een drietalig (oud-Perzisch, Elamietisch en Babylonisch) opschrift; een zilveren vaas met een opschrift van Xerxes I in het oud-Perzisch; een gouden plaat met een oud-Perzisch opschrift van Arjāramna, grootvader van Darius I (deze plaat bevat het oudste oud-Persische opschrift), alsook een zuilbasis met een oud-Perzisch bouwopschrift van Artaxerxes II (404-359) (23). In 1920 werd daar een goudschat ontdekt (24), die de weg vond naar de U.S.A. en zich thans in de verzameling van Maurice VIDAL te New York bevindt. De voorwerpen waren in 1948 op de tentoonstelling van Iraanse kunst in het Cernuschi Museum te Parijs. Onder de belangrijkste stukken vermelden wij: een gouden bouwoorkonde van Artaxerces II met een oud-Perzisch opschrift, een gouden bouwoorkonde, in drie delen gebroken, maar bijna volledig bewaard, met oud-Perzische opschriften op naam van Arshama, koning van de Fārs, zoon van Aryāramna. Bovendien bevatte de schat meerdere oplegstukken voor meubels, voor paleisdeuren, en voor schilden. Twee stukken in gedreven goud stellen voor: de ene een gevleugelde stier, de andere een gevleugelde stier met mensenhoofd waarop een koninklijke tiara staat. Een klein gouden oplegstuk vertoont een galopperende kameel. Verschillende sieraden: o.m. twee gouden granaatappeltakken met natuurgetrouwe bladeren en vruchten die waarschijnlijk

als haartooi waren bedoeld; goudplaatjes in de vorm van ibexkoppen; een gestyleerde adelaarskop met antiloophoornen; een met lotusbloesems omgeven medaillon, waarin op een maansikkel een achaemeniedenkoning, met een lotusbloem in de linkerhand staat; verder gouden vinger- en oorringen, een uit vier gouddraden gevlochten halssnoer en een gouden steel uitlopend op een ibexkop (PLAAT LXXVIII).

Bij het aanschouwen van zulk een goudschat, krijgen de berichten van Polybios als zou Antiochus I de gouden tegels van het paleis van Ekbatana in munten geslagen hebben, toch een zekere geloofwaardigheid.

Enige jaren voor de laatste wereldoorlog werd te of in de nabijheid van Hamadān een merkwaardige bronzen kop gevonden (25), die waarschijnlijk een portret is van een Elamietische prins uit de 13e-12e eeuw v. Chr.

Ten Zuidwesten van Hamadān, in het *Alwend* gebergte (26), staan twee opschriften gebeiteld, het ene van Darius I, en het andere van Xerces I, beide in het oud-Perzisch, het Elamietisch en het Babylonisch.

Na dit overzicht van de monumenten op deze oude historische baan gaan wij over tot de bespreking van de opgravingen en prospectietochten in dit gebied. Te *Zuhāb* (27) nabij de Iraakse grens, heeft de Franse archæologische missie te Susa werkzaam, steekproeven verricht waar beschilderd aardewerk van het Tepe Giyān V type te voorschijn kwam. In de herfst 1932 werden commerciële opgravingen verricht te *Zalu-Āb* (28), 30 km ten Noordoosten van Kirmānshāh, in de nabijheid van het stadje Denaver, tussen Bīsutūn en Kangavar. Meer dan zes honderd graven werden blootgelegd, het grootste aantal bij het dorp Zalu-Āb, de andere bij de twee nabijgelegen dorpen Pir Gheib en Kushk Kalʾa. Twee manieren van begraven werden vastgesteld: ofwel werden de doden in grote kruiken gelegd, ofwel in een kuil in de rotsbodem, die met twee of drie stenen overdekt werd. De belangrijkste bijgaven bestonden uit, meest ijzeren, minder bronzen bijlen, lanspunten, klokjes. Er kwamen ook twee bronzen situlae met banketvoorstellingen, in Assyrische stijl, aan het licht. Die graven vallen in de eerste eeuwen van het 1e millennium v. Chr.

Te *Pirāvand* (29), even ten Noorden van Ṭāqi Bustān, vond men binnen een koepelvormige dolmen een groot aantal bronzen mensenfiguurtjes.

In 1936 kwam Sir Aurel STEIN (30) in de Kurdistān, nadat hij zijn prospectiereizen in de Khūzistān en Lūristān beëindigd had. Van Kirmānshāh ging hij via Senneh naar Sakkiz en vandaar trok hij in de Adharbaidjan. Van deze reis is alleen te melden zijn bezoek aan de grotten van *Karafto* (31), ten Oosten van Saqiz en ten Zuidoosten van Sain Kaleh. De grotten waren reeds vroeger bezocht geweest, o.m. in 1838 door H. RAWLINGSON, en in 1848 door R. Ker PORTER. Ze bevatten een groot aantal in de rots gehouwen gangen en kamers. Boven de ingang van de grot prijkt een Grieks opschrift dat RAWLINSON weliswaar reeds gedeeltelijk copiëerde, maar eerst door A. STEIN volledig en nauwkeurig bekend gemaakt werd. Het is een apotropæisch opschrift dat uit de Hellenistische tijd (einde vierde of begin derde eeuw v. Chr.) dateert: „Hier verblijft Heracles, moge hier geen kwaad binnenkomen". Het is mogelijk dat hier zich een heiligdom bevond. De Iraanse godheid die zich het best met Heracles vereenzelvigt, is Verethragna, bekend in de Avesta.

Van Juni-October 1949 ondernam C. S. COON (32) zijn grotteninspectie in de Kurdistān. Hij bezocht een grot nabij Bīsutūn, en een grot op de Sanandaj-Hamadān weg. In de eerste grot, *Hunters cave* genaamd, werden in Juli 1949 opgravingen ondernomen. Een schacht werd gegraven tot de rotsbodem, d.w.z. op 6,5 m. Deze grot moet gedurende het laat-pleistoceen tijdperk ontstaan zijn en werd bewoond door jagers. In de grot werden veel vuurstenen werktuigen gevonden die tot het laat-Levalloisien of het vroeg-Aurignacien schijnen te behoren. Sommige vuurstenen zijn zeer fijn afgewerkt, en hebben een mooie vorm en kleur. Dierenbeenderen werden verzameld. Een agrarisch volk nam de plaats in van het jagersvolk dat in de grot leefde tussen de laag 4,50-2 m. Van 2,50-2 m bevatte de laag naast ruw vaatwerk kleine vuurstenen die typisch zijn voor het neolithicum. Deze laag klimt tot het 5e millennium op. Daarenboven tot aan de oppervlakte vond men aardewerk uit de historische tijd.

De meest ophefmakende ontdekkingen van de laatste tien jaren in Irān is ongetwijfeld de



vondst van een schat uit een puinheuvel te *Ziwiye* (33). Ziwiye ligt op de grens van Adharbaidjan en Kurdistān, 42 km ten Oosten van de stad Sakkiz. In 1947 stortte bij een onweer een deel van de puinheuvel van Ziwiye in, en overblijfselen van een oud gebouw kwamen te voorschijn waarin een bronzen kuip (wellicht een sarcophaag uit de Assyrische tijd) met een schat van edelmetalen voorwerpen verborgen lag. De dorpelingen eigenden zich de vondst toe waarbij in de verdeling de grotere kunstvoorwerpen in stukken gebroken werden. Twee jaar later kwam A. GODARD, directeur-generaal van de Iraanse archæologische dienst, op de hoogte van het gebeurde, hij slaagde erin een groot deel van de verdeelde schat terug te brengen die aangekocht werd voor het archæologisch museum te Tehrān. De bronzen kuip, die met een Assyrische krijgersprocessie versierd is, bevatte gouden voorwerpen, ivoren en zilveren stukken.

a) De gouden voorwerpen: bestaan uit een grote borstplaat die horizontaal in twee registers ingedeeld is. In beide registers verschijnt in het centrum een levensboom, waarheen dieren en fabelachtige wezens schrijden. In het bovenste register staat links en rechts een opgerichte bok, een sphinx, een gevleugelde stier met mensenkop en een gevleugelde leeuw; in het onderste register een gevleugelde stier, een gevleugelde stiermens, een gevleugelde griffioen, een gevleugeld stormram en een sphinx. In de hoeken van de twee registers liggen twee kauwende leeuwen en hazen. Wat de stijl betreft vallen in dit borststuk verschillende invloeden op te merken, Assyrische: fabeldieren, levensboom; Phoenicische: schort tussen de voorpoten van de sphinx, van de griffioen en van het ram en Scythische: leeuw en haas in de hoeken (zie PLATEN LXXIX *a*, LXXX *a*, *c*).

2) Een fragment van een dolkschede met een versiering van meerdere tegen elkaar aansluitende rijen steenbokken.

3) Een fragment van een *torques* of halssnoer met steenbokkoppen.

4) Een fragment van een kofferplaat of belegsel, versierd met steenbokken en met karakteristieke Scythische herten (voluteriachtig gewei en onder het lijf ingetrokken poten). Deze dieren bevinden zich afzonderlijk in een veld dat omsloten wordt door banden, onderling verbonden door leeuwenkoppen (zie PLAAT LXXX *b*).

5) Een gouden belegsel door een horizontale vlechtband in twee registers verdeeld. In beide registers staat middenin een gestyleerde levensboom met in bovenste register links een gevleugelde stier met mensenkop en rechts een leeuw met griffioenpoten; in het onderste register links een gevleugelde leeuw met hoornen op de kop, met schorpioenen staart, en een gevleugelde genius met adelaarskop en met pijnappel en situlae in de handen.

6) Een open armband waarvan de uiteinden met leeuwenkoppen zijn versierd, en die in het midden langs beide kanten een driehoekige verzwaring vertoont, voorzien van twee gestyleerde gehurkte, naar elkander gerichte leeuwen (zie PLAAT LXXX *e*).

7) aanhechtingsplaat van een riem die sterk Scythisch aandoet.

8) Een diadeem met geëmailleerde rosetten.

9) Oorringen.

10) Leeuwen, bokjes (zie PLAAT LXXX *d*) en vogelkoppen.

11) Een gouden vaas.

Deze gouden voorwerpen die een mengeling van Assyrische, Scythische en in mindere mate Phoenicische verwantschapstrekken vertonen zijn het werk van Mannese kunstenaars uit de 8e eeuw v. Chr.

b) De ivoren voorwerpen waren belegsels van meubels, en naar de stijl zijn drie groepen te onderscheiden: Assyrische, Noord-Syrische en inheemse arbeid. Tot de Assyrische groep behoren ivoren platen met 1) afbeelding van de karakteristieke Assyrische gestyleerde levensboom, 2) met knielende geiten vóór een palmachtige levensboom en 3) met jachttaferelen. Tot de Noord-Syrische groep behoren de ivoren: 1) met gevleugelde sphinx tussen de rosetten, 2) met een banketscene, en 3) met een grazende hert. Inheems (d.w.z. Mannees) is een plaat waarop mannen een zonnescherm vasthouden, anderen boog en pijl hanteren en tenslotte één een rund doodt. Een volgende ivoren plaat beeldt een Assyrisch motief af: deze ivoren voorwerpen vallen in de 9e of einde 8ste eeuw voor Chr. (zie PLATEN LXXX *e* en *f*, LXXXI *a*, *b* en *c*).

c) De zilveren voorwerpen omvatten harnasstukken van paarden, aanhangsels versierd met vlechtbanden, met leeuwen of met stieren, enz. De zilveren voorwerpen zijn volgens A. GODARD Mannees werk uit de jaren 850-750 v. Chr.

De schat van Ziwiye vertoont dus voorwerpen met afzonderlijk stijlinvloeden, andere met gemengde invloeden: deze laatste zijn natuurlijk de belangrijkste zoals het groot pectoraal.

a) Volgens A. GODARD zijn de zilveren en gouden kunstvoorwerpen (de ivoren voorwerpen komen als buit uit Assyrië) die in stijl, vorm en versiering een mengeling van Assyrische, Phoenicische, Scythische en inheemse motieven (dierstijl van de Zagros) verraden, grotendeels het werk van locale kunstenaars, en deze kunstenaars waren de Manneërs. De Assyrische koningsopschriften vermelden de aanwezigheid van Manneërs ten Zuiden en ten Zuidoosten van het Rezaiyyeh meer. Die Manneërs waren Azianietische volksstammen die geleidelijk geïraniseerd werden. Ze maken gebruik van de rivaliteit tussen Assyrië en Urartu om zich te versterken. Ze worden eerst bondgenoot van Assyrië, en later met de steun van de Scythen en de Cymmeriers, die op het einde van de 8e eeuw, op hun tochten naar Vóór-Azië, door dit gebied dringen, staan ze op tegen Assyrië. De annalen van Sargon II vermelden de vernietiging van Izirtu, de hoofdstad van de Manneërs. In deze annalen wordt ook Zibia geciteerd, dat volgens GODARD met Ziwiye kan geïdentificeerd worden. Ten tijde van Assurbanipal staat het rijk Mana onder Assyrische invloed, en na de val van Ninive in 612, maakt het deel uit van Medië, vervolgens van het Achaemeniedische rijk. GODARD plaatst de schat in de 9e eeuw v. Chr., en beweert dat de Scythen, na hun inval in Vóór-Azië op het einde der 8e eeuw, de hier gevormde Mannese kunst overgenomen hebben, zodat de Scythische kunst van Zuid-Rusland uit de 7e-6e eeuw v. Chr. de verdere uitloping van de Mannese kunst zou zijn (de Scythen zouden hier o.m. de incrustatietechniek geleerd hebben). Het is echter nog te vroeg om daaruit te besluiten dat de Scythen hun kunstelementen hier zouden genomen hebben, want de eigenlijke Scythische elementen als de herten met volutengewei en onder het lijf ingetrokken poten die men op sommige stukken van de schat van Ziwiye ontmoet, kunnen de Mannese kunstenaars zelf van de Scythen bij hun inval in Vóór-Azië overgenomen hebben. Wel komt dit motief sporadisch, d.w.z. zeer zelden, in de bronzen van de Lūristān voor, maar zoals wij reeds aanstipten, kunnen deze bronzen moeilijk als een criterium aangewend worden voor een chronologische vergelijking.

b) R. GHIRSHMAN (34) ziet in de schat van Ziwiye vier groepen voorwerpen: 1) Assyrische; 2) Scythische; 3) Assyrische voorwerpen met Scythische en Phoenicische elementen en 4) tenslotte locale voorwerpen die hij als Medische kunststukken uit de jaren 675-625 voor Chr. verklaart. De Meden bewoonden dit gebied na de Manneërs en de Medische kunst zou volgens hem bestaan uit Mannese, Assyrische en Scythische elementen. In een antwoord op dit artikel beweert GODARD (35) dat verschillende voorwerpen, afkomstig van private collecties, die GHIRSHMAN als basismateriaal gebruikt, niet uit Ziwiye afkomstig zijn, maar uit andere gewesten, Lūristān, Gurgān, enz.

c) Marg. FALKNER (36) spreekt zich uit als zou de schat van Ziwiye in de 7e eeuw v. Chr. vallen, periode van de Scythische overheersing in dit gebied (dan zou volgens haar het grote borststuk ontstaan zijn, dat misschien reeds tot de Medische kunst behoort).

De schat van Ziwiye is bijzonder belangrijk voor de kennis van het ontstaan van de eerste grote Iraanse (hier bedoeld als ethnische term) kunst, nl. de Achaemeniedenkunst.

De wortelen van de Achaemeniedenkunst liggen veeleer in de bronzen van de Lūristān, de schat van Ziwiye, Urartu dan in Assyrië of Babylonië.

Enkele sondages op de heuvel van Ziwiye brachten talrijke wapens (dolken, lansen, pijlpunten, enz.), bronzen belegsels en aardewerk aan het licht. Onder deze laatste vindt men geëmailleerde vazen en drinkhorens of Rhyta die aan het uiteinde in een mensenhoofd of dierenkop overgaan (zie PLATEN LXXVII *c*, LXXIX *b* en *c*).

BIBLIOGRAPHIE

(1) E. FLANDIN — P. COSTE, *Voyage en Perse pendant les années 1840-41.* Paris.
(2) M. DIEULAFOY, *L'art antique de la Perse.* Paris, 1884.
(3) J. DE MORGAN, *Mission scientifique en Perse.* Band IV. *Recherches archéologiques.* Paris, 1897.



(4) F. SARRE — E. HERZFELD, *Iranische Felsreliefs.* Berlin, 1910.
(5) E. HERZFELD, *Am Tor von Asien*; *Felsdenkmäler aus Iran Heldenzeit.* Berlin, 1920.
(6) J. DE MORGAN, *opus cit.*, pp. 341-357.
F. SARRE — E. HERZFELD, *opus cit.*, 236-240, pl. IL.
(7) J. DE MORGAN, *opus cit.*, 357.
(8) E. HERZFELD, *Die Aufnahme des sassanidischen Denkmals von Paikuli.* Berlin, 1914.
——, *Paikuli, Monument and Inscription of the Early History of the Sasanian Empire,* t. I-II. Berlin, 1924.
(9) J. DE MORGAN, *opus cit.*, p. 161, pl. IX.
E. HERZFELD, *Am Tor,* 3-6, pl. II-III, IV.
(10) E. HERZFELD, *Am Tor,* 6-8, afb. 3, pl. V-VI.
——, *Iran in the Ancient East.* London, 1941, 201, pl. XXVI, fig. 315.
(11) J. DE MORGAN, *opus cit.*, pl. X.
*Journal of Near Eastern Studies,* I, 1942, pl. Ia.
(12) F. SARRE — E. HERZFELD, *Iranische Felsreliefs,* 232-235, pl. XLVIIa.
(13) ——, *opus cit.*, 109-212, afb. 92-98, pl. XXXVI-XXXIX.
E. HERZFELD, *Am Tor,* 57-103, pl. XXVI sq.
(14) K. ERDMANN, *Das Datum des Taqi Bustan.* Ars Islamica, IV, 1937, 79-97.
(15) E. HERZFELD, *Khusrau Parwez und der Taqi Vāstan.* Arch. Mitt. aus Iran, IX, 1938, 91-158.
(16) E. HERZFELD, *Iran in the Ancient East,* 205-206, fig. 316.
(17) H. C. RAWLINSON, *The Persian Cuneiform Inscription at Behistun.* Journal of the Royal Asiatic Society, vol. X, 1846.
A. V. W. JACKSON, *The Great Behistun Rock* ... Journal of the Am. Oriental Society, XXIV, 1903, 77-95.
L. W. KING & R. C. THOMPSON, *The Sculptures and Inscriptions of Darius the Great on the Rock of Behistun in Persia.* London, 1907.
F. W. KÖNIG, *Relief und Inschrift des Königs Dareios I am Felsen von Bagistan.* Leiden, 1938.
(18) G. CAMERON, *The Old Persian Texts of the Bisitun Inscriptions.* Journal of Cuneiform Studies, V, 1951, 47-54.
R. G. KENT, *Cameron's old Persian Readings at Bisitum, Restorations and Notes,* idem, 55-57.
——, *Old Persian Grammar, Texts, Lexicon.* New-Haven, 1953, 107-108, en 116 sq.
(19) E. HERZFELD, *Archæol. History of Iran.* London, 1935.
——, *Am Tor,* 35 sq. en pl. XXI-XXII.
(20) A. GODARD, *Les monuments du feu.* Athār e Irān III, 1938, 67-70.
(21) E. HERZFELD, *Iran in the Ancient East,* 201-202, fig. 309.
——, *Am Tor,* 8-10, afb. 4, Tafel VI-VII.
(22) F. SARRE — E. HERZFELD, *Iranische Felsreliefs,* 230-232, pl. XLVIIb-XLVIII.
(23) E. HERZFELD, *Amtl. Berichte* 1931, 52 sq.: *Arch. Mitt. aus Iran* II, 1930, 113 sq..
R. G. KENT, *opus cit.*, 107, 111, 113, 114 en 116, 147, 153, 155.
(24) *I.L.N.*, n. 5700, 17 Juli 1948, 58, 59 en *I.L.N.*, n. 5705, 21 Augustus 1948, 215, fig. 1.
(25) *Bull. Metr. Museum,* VII, 1948, n. 1, p. 12; *Ill. Lond. News,* 10 Jan. 1935; *Jaarbericht Ex Oriente Lux, n. 11* 1949-50, pl. XXVII.
(26) G. KENT, *opus cit.*, 111, 113 en 147 en 152.
A. V. W. JACKSON, *Persia, Past and Present.* London, 1906, 172.
(27) R. DE MECQUENEM, *Notes sur la céramique peinte archaïque en Perse.* Mém. de la Mission Archéol. de Perse, XX, 1928, 126.
(28) A. GODARD, *Nouveaux bronzes du Luristan. Les fouilles de Zalu-Ab.* Gazette des Beaux-Arts, vol. X, 1933, 129-138, 18 fig.
(29) *Ill. Lond. News,* 22 October 1932, 615.
(30) A. STEIN, *Old Routes of Western Iran.* London, 1940, 314-361.
(31) ——, *opus cit.*, 324-346, fig. 97-99 en plan 22.
(32) CARLETON-COON, *Cave explorations in Iran,* 1949. Philadelphia, 1951.
(33) A. GODARD, *The Arabian Nights: Story of the Gold Treasury of Ziwiye.* Ill. Lond. News, 6 Mai 1950, 714-715; 10 fig.
——, *Le trésor de Ziwiye*; Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres 1949, 168.
——, *Le trésor de Ziwiye* (Kurdistan). Haarlem, 1950. 136 p., 109 fig.
(34) R. GHIRSHMAN, *Notes iraniennes IV; le trésor de Sakkez, les origines de l'art mède et les bronzes du Luristan*; Artibus Asiae, XIII, 1950, 181-206, 25 fig.
(35) A. GODARD, *A propos du trésor de Ziwiye.* Artibus Asiae, XIV, 1951, 240-245.
(36) M. FALKNER, *Der Schatz von Ziwiye.* Archiv für Orientforschung. Band XVI, Graz, 1952, 129-132.

## IX — ADHARBAIDJĀN

Zie PLATEN LXXXII en LXXXIII c

Adharbaidjan, de noordwestelijke provincie van Irān, is van archæologisch standpunt uit gezien, bijzonder belangrijk, omdat ze geographisch gelegen is op een knooppunt van verschillende cultuurstromingen: Kaukasus, Klein-Azië, Noord-Mesopotamië en Irān. Tot in recente jaren werden hier nog geen ernstige opgravingen verricht, tenzij enkele sondages door de kooplieden van Urūmīyeh en een prospectietocht van A. STEIN in 1936 (1). Van Augustus tot October eindigde hij zijn laatste van de vier reizen die hij sinds 1932 door Zuid- en West Irān verricht had. Vanuit Sakkiz trok hij door de streken Lahidjān, Ushnūiyeh naar het Rezaiyyeh meer. In de streek van Ushnū, ten Zuidwesten van het Rezaiyyeh meer ontdekte hij talrijke nederzettingen uit de praehistorische tijd: Dinkha met beschilderd aardewerk uit de tweede helft van het 3e en de eerste helft van het 2e millennium v. Chr., Girdi Hasan ᶜAli met nog oudere ceramiek en tenslotte Hasanlu in de streek Solduz.

Op deze laatste heuvel werden in 1947 door de Iraanse Opgravingsdienst onder leiding van Mahmud RAD en Ali HAKEMI opgravingen verricht (2). De necropolis te *Hasanlū* in het Solduz gewest, ligt 50 km ten Zuidwesten van het Rezaiyyeh meer. De graven bestonden hoofdzakelijk uit steenkisten en waren met grotstenen bedekt. De lijken zaten in een gehurkte houding. De dodeninboedel bevatte vooral grijs-zwart, zelden rood, aardewerk, soms mooi gepolijst. Als vormen komen voor: kannen met lange gietsnavel waarvan de buik met cannelures, knopen of met dieren in reliëf versierd zijn. In vele gevallen is deze ceramiek een imitatie van metaalwerk. Daarnaast ook tripodenvazen, driepikkels als onderstut voor snavelvazen, bekers met handvatten en tenslotte schotels, kommen en kruiken met handvatsels waarop dierfiguren in reliëf staan (zie PLAAT LXXXII *a, b, d* en *e*).

Weinig of geen beschilderd aardewerk werd aangetroffen, tenzij een uitzonderlijke vaas in de aard van drie communicerende vaten waartussen mensenfiguurtjes zitten, het geheel op een cylindervoet, en een vaas of drinkhoorn in de vorm van een dubbele schoen. Het metaalwerk was vertegenwoordigd door bronzen snavelkannen, liggende leeuwen in brons, een leeuw in brons met staart in ijzer, ijzeren spijkers met dierfiguurtjes bekroond, bronzen ronde plaat met een gevleugeld paard in hoogreliëf, bronzen dolken, lansen, klokjes, enz. Daarbij vond men gouden juwelen en cylinderzegels met Assyrische invloeden. Indien Hasanlū enerzijds door zijn snavelbekvazen overeenkomsten vertoont met de necropolis B en door zijn tripoden en bekers met de necropolis A van Tepe Siyalk en Tepe Giyān I, hebben anderzijds sommige voorwerpen belangrijke aanknopingspunten met Klein-Azië, vooral met Alishar. Deze connecties met Klein-Azië kwamen nog duidelijker tot uiting bij de opgravingen te Geoy Tepe. Te *Geoy Tepe*, 7 km ten Zuidoosten van de stad Rezaiyyeh, werden in de zomer 1948 door de *British School of Archæology in Irāq*, onder leiding van T. Burton BROWN, opgravingen verricht (3). Reeds voordien had A. STEIN enkele sondages verricht en clandestiene opgravers hadden er ook reeds gewerkt. Burton BROWN heeft op deze heuvel een achttal sleuven getrokken, waarvan geen enkele de maagdelijke bodem bereikte. Voor de eerste maal geschiedde thans in de Adharbaidjan een opgraving waarin opeenvolgende cultuurlagen konden vastgesteld worden (zie PLAAT LXXXII *c*).

a) De oudste periode ᶜNᵓ gaf enkele fragmenten van onbeschilderd rood gepolijste ceramiek en ruw grijs aardewerk.

b) De periode ᶜMᵓ gaat volgens de opgraver met El Ubaid samen en wordt door hem ± 3200 v. Chr. geplaatst. Wat hij als El Ubaid betitelt, kan alleen maar als een periode gelden en niet als cultuurverwantschap. In deze laag ontdekte hij lemen gebouwen rustend op stenen grondvesten. De ceramiek bestaat uit lichtbruin aardewerk met een eenvoudige geometrische donkerbruine versiering of wel uit rood aardewerk met zwarte decoratie.

c) De derde periode ᶜKᵓ (± 2600 v. Chr.) gaf goedgepolijst grijze of zwarte onbeschilderde ceramiek en vaatwerk met in reliëf opgewerkte motieven (o.m. spiralen). Er is verwantschap met Trialeti in de Caucasus en met Klein-Azië (Alishar II).



d) De vierde periode ᶜGᵓ schonk zwartgepolijste ceramiek met vingertopdrukken als versiering.

Nu volgen onrustige tijden, d.i. de periode ᶜDᵓ (± 2400 v. Chr.), waarin de nederzetting weliswaar versterkt werd, maar ook meerdere malen afbrandde. In de graven van ± 2000 v. Chr. vond men geraamten wier schedels het *Nordic Type* verraden. Burton BROWN ziet in hen de oudste Indo-Europese indringers in de Adharbaidjan. De doden lagen in steenkisten met platte stenen overdekt. De onbeschilderde roodgepolijste ceramiek en het beschilderd vaatwerk, o.a. polychroom aardewerk, wijzen andermaal op Alishar III in Klein-Azië.

e) De volgende periode ᶜCᵓ (1600-1500 v. Chr.) geeft gepolijst, rood, zwart en grijs aardewerk, dat, wat techniek en vorm betreft, eveneens analogieën biedt met de oud-Hettietische ceramiek van Klein-Azië.

De laatste perioden ᶜBᵓ en ᶜAᵓ brachten gepolijst rood en grijs aardewerk voort, waarvan de handvatten vaak met dierfiguren in reliëf bewerkt zijn, zoals te Hasanlu. Daarnaast hoort die ceramiek ook te Tepe Giyān I thuis. Belangrijk is de dierenplastiek in grijze steen die op de top van de heuvel ontdekt werd en die ± 1000 v. Chr. gedateerd wordt. Men merkt er afbeeldingen van twee rammen en een tijger op. Stylistisch verwijzen ze naar laat-Hethietische sculpturen. Een van die stormrammen draagt op het lijf een uit vier tekens gevormd ornament. Dergelijke ornamenten staan ook op sommige stenen platen. Of het hier werkelijk om een nieuw soort beeldschrift gaat, zoals de opgraver dit meent, valt echter nog sterk te betwijfelen. Deze opgravingen, die slechts zes weken duurden, tonen ons duidelijk genoeg dat de Adharbaidjan zowel met de Caucasus en Klein-Azië als met Irān in voortdurend contact stond. Met de Aegeïsche wereld of met Egypte, zijn, afgezien van enkele details zoals het steenbokhandvat dat ook op de krijgersvaas van Mykene voorkomt, geen betrekkingen, niettegenstaande de opgraver dit laat voorkomen in de titel van zijn artikel in de *Illustrated London News*.

C. S. COON (4) bezocht ook in 1949 een paar grotten in de Adharbaidjan, nl. de grot Dawar Zaghasi bij Mirābād, nabij Rezaiyyeh, en de grot *Tamtama* in de Nazlu vallei, ten Noorden van Rezaiyyeh. Deze laatste grot werd in de maand Augustus 1949 nader onderzocht. Laat-Levalloisien werktuigen, verwant aan die uit de ᶜHunters caveᵓ nabij Bīsutūn, kwamen aan het licht.

Een tweehonderd kilometer ten Zuidoosten van het Rezaiyyeh meer, ten Zuidoosten van Sāᵓin Qalᵓah ligt *Takhti Sulaimān* (5), het Parthisch Praaspa. Vandaag ziet men er nog de puinen van oude wallen, torens en bouwwerken die op een heuvel staan met middenin een diepe vijver. Het *American Institute for Iranian Art and Archæology* heeft in 1936 de puinen grondig onderzocht. Tot hiertoe verscheen alleen een voorlopig bericht.

Een oud rotsgraf *Fakhrakāh* (6) bevindt zich ten Zuiden van het Rezaiyyeh meer, dichtbij Tash Tepe. Dit graf werd reeds meermalen bezocht, door RAWLINSON, DE MORGAN, STEIN en tenslotte door HERZFELD. Dit rotsgraf gelijkt enigszins op het reeds beschreven graf van Dā ū Dukhtar, maar verschilt ervan door de ingang, die bestaat uit een portiek met twee goed bewaarde vrijstaande zuilen. In de dodenkamer waarin nog twee kolommen staan zijn drie nissen in de grond uitgehouwen voor de bijzetting van drie afgestorvenen. HERZFELD ziet hierin een graf van een heerser van de Manaī, en dateert het tussen 840-660 v. Chr.

Ten Zuidwesten van Ushnūiyeh, op de weg naar Rowanduz, niet ver van de Iraakse grens staat te *Kili Shin* (7) een 1,70 m hoge stele met een tweetalig opschrift uit ± 800 v. Chr. De oostzijde van de stele draagt een Urartaisch opschrift van Ispuina, koning van Urartu en op de westzijde der Assyrische versie ervan. Door VON SCHULTZ ontdekt, kreeg men er een eerste bericht van door RAWLINSON. Nadien copieerde DE MORGAN in 1888 het opschrift en in 1898 bestudeerden LEHMAN-HAUPT en BELCK het andermaal. De beste publicatie van de opschriften was van de hand van V. MINORSKY. Onlangs, in Juli 1951 heeft G. CAMERON een nieuwe copie van de opschriften genomen.

Te *Salmas* (8), ten Westen van het Rezaiyyeh meer, bevindt zich in het gebergte een Sassaniedisch rotsreliëf dat door Ker PORTER, J. DE MORGAN en C. F. LEHMAN-HAUPT bezocht werd. Het reliëf is zeer gehavend, en van het opschrift dat Ker PORTER en

LEHMAN-HAUPT noteerden, is niets meer overgebleven. Men onderscheidt twee ruiters te paard met vóór hen twee rechtstaande personen. Naar SARRE meent, stelt dit reliëf Ardasher I en zijn zoon Shapur I voor, die de eerbetuigingen van de Armeniërs ontvangen.

In de Adharbaidjan kwamen soms, bij clandestiene opgravingen, buitengewoon belangrijke kunstvoorwerpen aan het licht die thans in verschillende musea of private collecties berusten. In 1924 werd in het stadje *Maku* (9) een vaas in de vorm van een paard ontdekt. Deze vaas is in geelbruine kleiaarde en de versiering is polychroom; rood, geel en zwart. Op de hals van het paard wordt het harnas en de teugels door beschildering uitgebeeld, terwijl op de rug een zadeltapijt is geschilderd, waarvan de zoom en de franjen met de meeste nauwkeurigheid zijn weergegeven. Het tapijt stelt een jachttafereel voor. Een opspringende leeuw jaagt een bokje na en vogels nestelen in gestyleerde bloemen. Hier krijgen wij een treffend bewijs dat eeuwen vóór onze tijdrekening het tapijt reeds een vaste vorm gekregen had. Die theriomorphische vaas, die enerzijds op Hethietische voorbeelden wijst en anderzijds verwantschap biedt met de besproken vaas van Susa (*cfr. supra*), dateert uit het einde van het 2e millennium v. Chr. Een prachtige vondst is eveneens een bronzen ibex uit de eerste helft van het 1e millennium voor Chr. (10) (zie PLAAT LXXXIII *c*).

*Talysh.* In het Noordoosten van de Adharbaidjan aan de Kaspische Zee werden in 1900-1901 door Jacques en Henri DE MORGAN opgravingen ondernomen op meerdere grafheuvels (Hasan Zamini, Agha Evlar Vadjalik enz.) (11). Men onderscheidt verschillende sooi ten grafheuvels: dolmens met een tumulus overdekt en stenen kisten in de grond gebouwd. Bij de grafvelden lagen op de hoogten burchten. De grafheuvels bevatten een rijke dodeninboedel, vaatwerk, bronzen wapens en andere voorwerpen, gouden en zilveren juwelen, enz. Deze grafheuvels lopen over de gehele bronstijd tot begin van de ijzertijd, en bieden overeenkomsten met sommige grafheuvels uit de Lūristān en de Caucasus. Cl. SCHAEFFER (12) heeft een ernstige poging gedaan om aan de vondsten uit deze graven een aanneembare datering te geven.

BIBLIOGRAPHIE

(1) A. STEIN, *Old Routes of Western Iran.* London, 1940, 361 sq., pl. XXI-XXVI (afbeeldingen van ceramiek uit Dinkha, Girdi Hasan 'Ali, Hasanlu, etc.).
(2) R. GHIRSHMAN, *Fouilles de Sialk,* vol. II. Paris, 1939, 78-79 en pl. C (over de commerciële opgravingen te Hasanlu).
A. HAKEMI & M. RAD, *Sharh va Natidje-ye Kāveshhāye ʿilmi e Hasanlū „Solduz".* (Verslag en resultaten van de wetenschappelijke opgravingen te Hasanlū „Solduz"). Gozāreshhāye bāstānshenāsi I, 1329 (Oudheidkundige mededelingen, vol. I 1950, p. 87-103.
(3) T. Burton BROWN, *Unexpected Light on Minoan and Egyptian Culture; Striking Discoveries from a Recent Excavations in Remote Azarbaiyyan,* Ill. Lond. News, n. 5753, 23 Juli 1949, 130-131.
——, *Aegean Origins in Azarbaiyyan,* Water Findings at Geoy Tepe, Ill. London News, n. 5754, 30 Juli, 1949, 164-165.
——, *Excavations in Azarbaiyyan.* 1949. London 1951. 279 p., 45 fig., XVII pl.
Zie ook het *Jaarbericht Ex Oriente Lux,* n. 11, 1949-50, pl. XXV-XXVI.
(4) CARLETON S. COON, *Cave Explorations in Iran,* 1949. Philadelphia, 1951.
(5) A. U. POPE, Mary CRANE-Donald N. WILBER, *The Institute's Survey of Persian Architecture; Preliminary Report on Takhti Sulayman.* Bull. Am. Inst. Iran. Art & Archæology. Dec. 1937, 71-105, 25 fig.
D. N. WILBER, *The Parthian Structury of Takhti Sulayman.* Antiquity, t. XII, 389.
(6) E. HERZFELD, *Am Tor von Asien.* Berlin, 1920, 10-11, afb. 5.
——, *Iran in the Ancient East.* London, 1941, 202-203, fig. 310.
A. STEIN, *opus cit.,* 409-410, fig. 107.
(7) M. DE TSERETHELI, *La stèle de Kélichine.* Revue d'Assyriologie. T. XXX-1933, 1-48.
G. G. CAMERON, *Michigan Alumnus Quarterly Review,* 1952, 324-30.
(8) E. FLANDIN — P. COSTE, *Voyage en Perse pendant les années 1840-41.* Paris, 1843-1854, pl. 205.
(9) M. BAHRAMI, *Exposition d'art iranien à Paris.* Artibus Asiae, vol. XI, 1948, fig. 13.
*Catalog. illustrée de l'exposition d'art iranien au Musée Cernuschi.* Paris, 1949, 13.
(10) *An Ancient Persian Ibex,* Archæology, vol. II, n. 4. Dec. 1949, 193, 2 fig.
(12) J. DE MORGAN, *Recherches au Talyche Persan*; Mémoires de la Délégation en Perse, tome VIII, Paris, 1905, 253.
——, *La préhistoire orientale,* tome III, 1927, 185-226.
(13) A. SCHAEFFER, *Stratigraphie comparée, op. cit.* London, 1948, 404-443.



## X — IRĀK ADJĀMI

Zie PLATEN LXXXIII a, b-LXXXIV

Deze provincie neemt het grootste deel van het Iraans binnenland in, dat bestaat uit woestijnen en steppen. Alleen in het Noordwesten rondom Tehrān, Kazwīn, Qumm en Kāshān werden overblijfselen van oude culturen vastgesteld.

In de onmiddellijke nabijheid van Tehrān, op de weg naar Rayy, het antieke Rhages, strekt zich een heuvelland uit, *Cheshmeh ᵓAli Tepe* geheten. In 1912-13 werden op deze plaats door de *Mission Archéologique en Perse* onder leiding van DE MORGAN enkele proefgravingen verricht, alsook in 1925 door M. DAYET, destijds Franse zaakgelastigde te Tehrān (1). Van 1934-36 ondernam een *joint expedition* gesubsidieerd door de *University Museum of Pennsylvania* en *The Boston Museum of Fine Arts,* met aan het hoofd E. F. SCHMIDT (2), grondige opgravingen. Wij kennen van deze opgravingen alleen maar een voorlopig bericht. Onder de Seldjukiedenstad uit de 12e-13e eeuw en beneden de Sassaniedische en Parthische lagen kwamen belangrijke praehistorische nederzettingen voor.

Onderaan in het stratum I A werden enkele specimina van de Siyalk I beschaving ontdekt, terwijl deze laag in hoofdzaak beschilderd aardewerk van Tepe Siyalk II leverde. De daarboven liggende cultuur, stratum IB, bracht de karakteristieke ceramiek van Tepe Siyalk III met zijn zwarte decoratie op rode ondergrond aan het licht (*cfr. infra*).

De Iraanse opgravingsdienst onder toezicht van Mahmud RAD en Ali HAKEMI heeft in 1950 opgravingen verricht te *Khorwīn* (3), 70 km ten Noordwesten van Tehrān. Geruime tijd reeds vonden hier clandestiene commerciële opgravingen plaats. Khorwīn is een necropolis, waar de doden in steenkisten gelegd of aan de aarde toevertrouwd werden. De dodeninboedel bestaat uit ceramiek, metalen voorwerpen, cylinderzegels, enz. De ceramiek bevat een mooi zwart glanzend of grijs aardewerk, zoals te Tepe Siyalk uit de necropolis B. In tegenstelling met deze laatste necropolis werd te Khorwīn weinig rood vaatwerk en geen beschilderd aardewerk aangetroffen. De meest voorkomende vormen zijn vazen op drie poten, snavelkannen, bekers met voet, kruiken, goerden, theriomorphische vazen en een vaas met handvat in de vorm van een schoen. Zeer origineel is een grijskleurige vaas met cylindervormige hals en afgeronde cubieke buik, waarvan de hoeken bovenaan elk een ramskop dragen. Onder de metalen voorwerpen treft men bronzen dolken, vorken, spelden, votiefbijlen, armbanden, enz. aan. De cylinderzegels hebben hoofdzakelijk geometrisch voorgestelde onderwerpen. De voorwerpen van de necropolis van Khorwīn laten zich het best vergelijken met de necropolis B van Tepe Siyalk, gedeeltelijk ook met de necropolis A van Siyalk, Tepe Giyān I en Hasanlūh (zie PLATEN LXXXIII *a, b* en LXXXIV).

In de streek *Kazwīn* werden nog geen wetenschappelijke opgravingen verricht. Enkele jaren geleden vond men een prachtige zilverschaal die uit de Sassaniedische of na-Sassaniedische periode dateert. Op de schaal ziet men een koning gezeten op een troon; hij draagt een kroon die de specifieke kroon van de laatste Sassaniedische vorst Khosrow II schijnt te zijn (4) (zie PLAAT LXXXIII *a*).

Aan de voet van de Demāvend, de hoogste bergtop van het Elburz gebergte, bevindt zich te *Kalaban* (5) bij het dorp Lar, een sokkel van een vuuraltaar. Te *Shahrestanek* (6), een pas in het Elburz gebergte die de Māzanderān met de Varāmin vlakte verbindt, liggen de puinen van een vuurheiligdom, bestaande uit een gang die leidt tot twee met tongewelf overkluisde zaaltjes. In 1909 onderzocht de bovengenoemde Franse missie van DE MORGAN, de vlakte van *Varāmin* (7), en ontdekte er Sassaniedische bouwconstructies. Veel ceramiek en stucco-fragmenten werden bijeengebracht. De ruïnes van *Takhti Rustam* (8), 50 km ten Zuiden van Tehrān, bestaan hoofdzakelijk uit twee terrassen, de ene op de top van de rots, de andere heel wat lager gelegen. Op 15 m van het onderste terras staat een klein gebouwtje met tongewelf. Hierin werd het vuur bewaard dat het vuur spijzigde van de twee terrassen voor de publieke cultus. Te *Takhti Kaikāᵓus* (9), 12 km ten Westen daarvan, treft men op de top van een heuvel een analoog terras aan met aan de voet van de heuvel de puinen van een vuurtempel.

Bij de huidige stad Saveh te *Mesreh* (10), werd bij commerciële opgravingen aardewerk ontdekt, dat tot de Tepe Siyalk II cultuur behoort en in het nabij gelegen *Kaleh-Dasht* werden in 1937 eveneens commerciële opgravingen verricht. Veel vaatwerk werd opgedolven, waarvan een groot deel in het Archæologisch Museum te Tehrān bewaard wordt. Over deze vondsten van Kaleh-Dasht werd nog niets gepubliceerd. Deze ceramiek bestaat uit schotels, kommen en kruiken die zeer slecht gebakken zijn. Ze hebben een grijs-grauwe of rode fond met een zwarte versiering, bestaande uit ruw getrokken geometrische tekeningen. Sommige vazen zijn nauw verwant met het aardewerk van Alishar in Klein Azië, uit de jaren 1500-1200 v. Chr., wat er op wijst dat de invloeden uit Klein-Azië tot ver in het binnenland van Irān zijn doorgedrongen. Daarnaast vindt men onbeschilderde rode of grijze ceramiek: bekers met voet, schotels uitlopend op een ramkopje, enz., zoals te Tepe Siyalk necropolis A en te Tepe Giyān I.

Een 1500 m ten Westen van de stad Qumm, liggen op een heuvel, *Qalai Dukhtar* geheten (11), de puinen van een open vierkantig gebouw (Chahār Tāq) met in het Westen een gesloten aanbouw (Atesh Gāh). Onder de koepel van de Chahār Tāq stond een altaar waarop het vuur brandde dat uit de aanpalende Ateshgāh genomen werd. Op die heuvel werd ook praehistorisch aardewerk van het Tepe Siyalk type ontdekt (12). In de nabijheid van Qumm liggen talrijke oude puinheuvels die nog nimmer onderzocht werden.

In de Maḥallāt vallei, ten Zuidwesten van Qumm, nl. te *Khurha* (13) op de weg van Araq naar Kāshān, staan vandaag nog twee Ionische ongecanneleerde zuilen overeind. Zoals te Kangavar behoorden zij tot een tempel uit de Seleuciedentijd. Volgens Isodorus van Charax was hij gewijd aan Artemis-Anahita.

Te *Neisar* (14), op de weg van Delidjan naar Kāshān bevindt zich op een heuvel een Chahār Tāq. Te *Ateshkūh* (15), bij Nimwar, liggen eveneens de puinen van een Chahār Tāq. Tegenover de Noordzijde ervan staat een iwāngebouw met twee kamers, één waarin het vuur bewaard werd en de andere bestemd voor de priester. In het stadje *Natanz* (16) staan eveneens nog de overblijfselen van een Sassaniedische Chahār Tāq.

Van uitzonderlijk belang waren de opgravingen te *Tepe Siyalk* (17) gelegen op de oostelijke helling van Kūhi Gargish gebergte, 5 km ten Zuidwesten van de moderne stad Kāshān. Een Franse archæologische missie in opdracht van het Louvre en onder leiding van R. GHIRSHMAN verrichtte er drie campagnes (1933, '34 en '37). Tepe Siyalk bestaat uit twee heuvels: een noordelijke en een zuidelijke heuvel. Op beide heuvels werden zeer nauwkeurige opgravingen uitgevoerd. Op de noordelijke heuvel werden twee cultuurlagen blootgelegd. In de oudste laag I, boven de maagdelijke bodem, onderverdeeld in vijf substrata, ontdekte men nog geen eigenlijke huizen, maar wel overblijfselen van woningen uit riet, takken en leem opgetrokken. De doden werden onder de vloer begraven. Het aardewerk wordt gekenmerkt door een geelbruine of een rode ondergrond. De vormen blijven beperkt tot kommen. De zwarte versiering bestaat uit zeer eenvoudige geometrische motieven, herinnerend aan vlechtwerk. Dit is het oudst bekend beschilderd vaatwerk in Irān. Daarnaast vindt men stenen en benen voorwerpen. Deze laag behoort nog tot het einde van het Neolithicum.

In de volgende laag II waren de huizen met in de zon gedroogde tegels opgetrokken; de doden waren eveneens onder de huizen begraven. Het vaatwerk is de verdere ontwikkeling van Siyalk I, doch thans domineert de ceramiek met rode ondergrond. Naast geometrische versieringen komen ook eenvoudige plant- en dierfiguren voor. In deze laag trof men reeds gemarteleerd koper aan. Van dit ogenblik af schijnt de noordelijke heuvel verlaten te zijn geweest. Inmiddels is er een nederzetting tot stand gekomen op de 800 m verder gelegen zuidelijke heuvel, waar de Siyalk III en IV cultuur vertegenwoordigd is. Tepe Siyalk III is het hoogtepunt en het eindpunt van de ontwikkelingsgang begonnen in Siyalk I. Tepe Siyalk III telt 7 substrata. In de architectuur wordt de onregelmatige ovaalvormige in de zon gedroogde tegel vervangen door een regelmatige rechthoekige tegel. Een grote vooruitgang merkt men bij het aardewerk. Vanaf substratum 3 worden de vazen op een primitief draaiwerktuig (*tournette*) en van substratum 4 op het pottenbakkerswiel gedraaid. In Tepe Siyalk III heeft de kleiondergrond een licht bruine kleur met daarop een rose of bruine verfaarde met zwarte versiering. (In de stubstr. 6-7 komt echter een grijs-groenachtige leem voor met rechtstreeks daarop de zwarte versiering). Bij de vaasvormen predomineren de kelk en de bekervorm. De tekening is zeer gevarieerd en bevat naast rijke en afwisselende geometrische ornamenten, ook phytomorphische (gestyleerde plant en voluten), zoomorphische (slangen, scorpioenen, watervogels, berggeiten, panters) en zelfs anthropomorphische voorstellingen. Er komt meer metaal in gebruik en het stempelzegel met geometrische ornamenten wordt voor het eerst aangetroffen.



De volgende laag IV is gescheiden van de oudere laag III door een laag as. De graven uit de laag IV, tussen of onder de huizen hebben een rijke dodeninboedel: juwelen in koper, goud of lapis lazuli; albasten vazen en ceramiek. Het beschilderd aardewerk geraakt stilaan buiten gebruik. Alleen heeft men nog een ceramiek met grijze ondergrond waarop een rode deklaag ligt met daarop een zwarte versiering. Deze versiering beperkt zich tot horizontale banden. De voornaamste vorm is de kruik met korte of lange open tuit en de bolvormige vaas met korte brede hals. Dit aardewerk werd te Susa aangetroffen in de zgn. *couche intermédiaire.* Niet alleen wijst de ceramiek op invloeden uit het Zuidwesten, maar in die laag IV werden negentien Proto-Elamietische tabletten ontdekt en meerdere cylinderzegels met onderwerpen karakteristiek voor Djemdet Nasr periode. Daarna schijnt de Tepe gedurende het derde en een groot deel van het 2e millennium onbewoond te zijn gebleven. Het leven herneemt op 't einde van het 2e millennium. Een nieuwe bevolking komt zich vestigen. Weinig van hun cultuur werd bij de opgravingen vastgesteld, maar op een 150 m ten Zuiden van de Tepe lag de necropolis van dit volk, dat zijn doden niet meer onder de huizen begroef. In die necropolis (Siyalk V of necropolis A) werd de dode ineengehurkt in de aarde begraven omringd door aardewerk. Het vaatwerk bestaat vooral uit zwart-grijze (zeer zelden rode) ceramiek. Ze krijgt als enige versiering soms inkervingen. De hoofdvormen zijn: schotels, theepotvorm, bekers, tripodevazen. Daarnaast is het beschilderd aardewerk alleen nog in een paar exemplaren vertegenwoordigd.

Benevens ceramiek vindt men ook metalen voorwerpen, vooral van brons, minder van ijzer (wapens, juwelen, enz.). Een tweede necropolis (Siyalk VI, necropolis B) bevindt zich op een 250 m van de zuidelijke heuvel. Deze necropolis van jongere datum was de begraafplaats van weer een ander volk, nl. de eerste Indo-Europeeërs of Iraniërs. Op de zuidelijke Tepe waren geringe sporen van hun versterking of vesting. In de necropolis B werden de doden eveneens aan de aarde toevertrouwd, maar het graf werd thans aan alle zijden overdekt met grote natuurstenen of gebakken stenen platen. De dode lag ineengehurkt op de zijde in de richting Zuid-Noord of Oost-West. De bijgaven zijn bijzonder talrijk: zilveren of bronzen juwelen (spelden met dierkoppen, oorringen, borststukken, armbanden, gordelplaten); bronzen of ijzeren wapens (dolken, spiezen, lansen, pijlpunten, schilden); verder bronzen kookketels en grote vorken. Ieder graf van een ruiter bevatte bronzen of ijzeren harnasstukken van paarden (bitplaten en andere sieraadstukken). Het aardewerk is ofwel onbeschilderd, grijszwart of rood, ofwel beschilderd met crèmekleurige fond en met een rode wijnkleurige versiering (vooral zonmotief, paard en de mens als strijder). De vormen zijn zeer gevarieerd, maar zeer kenmerkend zijn de buikige kannen met lange tuiten.

De cultuur van de necropolis B van Tepe Siyalk werd ook te Tepe Giyān, Khorwīn, Hasanlū, Geoy Tepe, in de Lūristān en onlangs te Susa en nabij Persepolis aangetroffen. Nochtans komt het beschilderd vaatwerk van de necropolis B alleen te Tepe Siyalk, te Susa en nabij Persepolis voor. Naast Tepe Giyān is Tepe Siyalk wel een van de opgravingsterreinen die het belangrijkst strategraphisch materiaal voor de praehistorie van Irān heeft opgeleverd.

BIBLIOGRAPHIE

(1) R. DE MECQUENEM, *Notes sur la céramique peinte archaïque en Perse.* Mém. de la Mission Archéol. de Perse, XX, 1928, 115 sq.
(2) E. F. SCHMIDT, *The Persian Expedition at Rayy.* Bull. of University Museum of Pennsylvania, vol. 50, n. 5, 1935.
—, *Bullet. of the Museum of Fine Arts,* vol. 33, 55. Boston, 1935.

(3) M. RAD et A. HAKEMI, *Kāveshhā-ye ᶜelmī-e mokhtasar dar gandjtape va tapehā-ye dīgare khorwīn. „gozāreshhā-ye bāstānshenāsī"*, vol. I, 1329. — Wetenschappelijke opgravingen te Gendj Tepe en andere Tepen van Khorwīn, „Archæologische Rapporten", vol. I, 1950, 16 p. + 5 pl.

(4) *Ill. Lond. News,* 5705, 21 Aug. 1948, 214, fig. 5.

(5) M. SIRIOUX, *Kalaban, Athār e Irān,* III, 1938; 143-153.

(6) ——, *Le Kal'e Dukhtar de Shahrestanek,* Athār e Irān III, 1938, 123-132.

(7) G. PEZARD & G. BONDOUX, *Mission de Téhéran.* Mém. de la Déleg. en Perse XII, 1911, 51 sq.

(8) M. SIRIOUX, *Athār e Irān* III, 1938, 93-105.

(9) ——, *Athār e Irān* III, 1938, 105-110.

(10) S. PRZEWORSKI, *Altorientalische Altertümer in Skandinavischen Sammlungen.* Eurasia Septentrionalis Antiqua, vol. X, 1936, fig. 28 a, b, c, d.

(11) M. SIRIOUX, *Le Kal'e Dukhtar de Kumm.* Athār e Irān, III, 1938, 113-120.

(12) R. GHIRSHMAN, *Fouilles de Sialk, près de Kashan, 1933, 1934, 1937.* Paris 1938, tome I, p. 91, fig. 10 en 11.

(13) E. HERZFELD, *Am Tor von Asien.* Berlin, 1920, p. 32, pl. XVII.

(14) A. P. HARDY, *Le monument de Neisar.* Athār en Irān III, 1938, 163-166.
A. GODARD, *opus cit.,* 41-42.

(15) ——, *opus cit.,* 32-38.

(16) ——, *Natanz, le monument sasanide.* Athār e Irān I, 1936, 79-82.

(17) R. GHIRSHMAN, *Fouilles de Sialk, près de Kashan, 1933, 1934, 1937.* Paris, tome I, 1938, t. II, 1939.


## SLOTBESCHOUWING

Uit dit overzicht blijkt zeer duidelijk, dat in de Iraanse archæologie het overwicht op de praehistorie ligt. In tegenstelling met Mesopotamië, waar bij het begin van het derde millennium reeds hoge culturen met plastische kunsten en literatuur tot ontplooiing komen, bloeien hier gedurende veertig eeuwen, tot aan de Achaemeniedentijd praehistorische culturen, waarin het aardewerk domineert, uitgezonderd in Zuidwest-Irān, waar reeds vroegtijdig onder de Elamieten een hoogstaande cultuur tot stand kwam. Deze praehistorische beschavingen zijn in alle gewesten van Irān aanwezig. Ze zijn bijzonder belangrijk voor de verklaring van de Mesopotamische enerzijds en anderzijds van die van het Indusgebied. Niettegenstaande de onderlinge connecties, heeft iedere streek in Irān zijn eigen kenmerken.

Tot een doeltreffende kennis van de praehistorie van Irān is men nog niet gekomen, omdat het onderzoek niet systematisch genoeg werd doorgedreven. Alleen enkele plaatsen als Tepe Giyān, Tepe Siyalk, Tepe Ḥiṣār, Talli Bakūn, Susa zijn grondig opgegraven geworden, maar deze heuvels liggen op zo grote afstanden van elkaar, dat bij een vergelijkende studie met veel omzichtigheid moet gewerkt worden, vooraleer men tot chronologische conclusies kan komen.

Wanneer wij nu overgaan tot de historische tijden, dan valt op, dat onze archæologische kennis ook hier niet zeer uitgebreid is. De bergvolkeren van de Zagros: Guti, Lullubi worden ons enkel voor de geest geroepen door de reeds lang bekende Mesopotamische spijkerschriftbordjes, doch de archæoloog beschikt nog steeds niet over materiële getuigen van de stand van hun beschaving. Van de nederzettingen der Elamieten werden slechts Susa en onlangs Chogha Zambil opgegraven, terwijl niets aan het licht kwam, dat met volledige zekerheid aan de Meden kan toegeschreven worden. Van de glorierijke Achaemenieden dynastie zijn alleen de drie residentieplaatsen, Pasargadae, Persepolis en Susa doorzocht. Doch hier geldt het alleen om hofkunst, terwijl wij van het materiële leven van het gewone volk niets kennen. Onze archæologische kennis van de Seleuciedische en Parthische tijd in Irān is enkel gesteund op nog zichtbare architecturale overblijfselen, bv. te Kangavar, te Khurha en losse vondsten, bv. bij Nihāvand, te Shamī, Talli Zoḥāk. Slechts te Susa werd door wetenschappelijke opgravingen Seleuciedische en Parthische lagen met archæologisch materiaal aan het licht gebracht. Hetzelfde kan ook gezegd worden van de Sassaniedische periode, waarvan wij vooral rotsreliëfs, inscripties en architecturale overblijfselen kennen. Hun materiële cultuur kennen wij uit enkele opgegraven nederzettingen, zoals Bishāpūr, Nīshāpūr en verder uit losse vondsten.

Het blijft voorlopig voorbarig conclusies te trekken aangaande het archæologisch belang van elk gebied afzonderlijk, want men moet rekening houden met een negatieve factor, n.l. dat ganse gebieden, vooral Noord-, Oost- en Zuidoost-Irān (Ghilān, Māzanderān, Gurgān, Khūrasān, de Balūchistān) weinig of zelfs niet onderzocht werden. Andere gebieden zoals de westelijke provincies (de Fārs, Khuzistān, de Lūristān en de Kurdistān) zijn beter onderzocht, maar zelfs hier liggen nog ganse streken onaangeroerd of werden weinig wetenschappelijk doorvorst (bv. de Lūristān). Nochtans valt in het oog, dat de meeste oude puinheuvels of historische monumenten (rotsreliëfs, inscripties of architecturale overblijfselen) langs de oeroude wegen liggen zoals a) de weg Baghdād-Kirmānshāh-Hamadān-Tehrān, b) Tehrān-Qumm-Kāshān-Isfahān, c) Persepolis-Susa via Shīrāz, d) Susa-Isfahān via Mālāmirgebied, e) Susa-Burudjird-Nihāwand-Hamadān, f) Tehrān-Dāmghān-Gurgān.



Eerst nadat een systematisch wetenschappelijk onderzoek in de verschillende gewesten van Irān zal volbracht zijn, zal men tot een juist historisch inzicht van dit tot heden weinig bekend onderdeel van de beschavingsgeschiedenis kunnen komen.

Gent, 28 Mei 1954. L. VANDEN BERGHE

## LIJST DER PLAATSNAMEN

De cursieve cijfers geven de Figuren 36-40 (blz. 349-357), de cijfers in romein de bladzijden aan.



[RED.]

# VOORLOPIGE VERSLAGEN GEPUBLICEERD DOOR HET ORIËNTALISTISCH CENTRUM BENELUX VOOR HET WETENSCHAPPELIJK ONDERZOEK IN HET NABIJE OOSTEN, No 4

## ARCHAEOLOGISCHE NAVORSINGEN IN DE OMSTREKEN VAN PERSEPOLIS

### OVERZICHT VAN DE INHOUD



Zie Platen lxxxv-lxxxix en Kaart iii

De reiziger, die de autoweg van de oude hoofdstad Iṣfahān naar de provinciehoofdplaats Shīrāz volgt, komt op de hoogte van Takhte Mādari Sulaiman of het antieke Pasargadae in een smalle vallei die allengs naar het Zuiden toe uitwaaiert tot een brede vlakte die dan vanaf de stad Zarghun tot Shīrāz opnieuw nauwer wordt.

Deze vlakte wordt afgebakend in het Noorden door het Husain gebergte, ten Oosten het Bāvānāt gebergte, ten Zuiden het Nīrīz zoutmeer en in het Westen door het Zarghun en het Beizan gebergte. Dit ganse gebied, ongeveer 3600 km², vormt, geographisch beschouwd, een éénheid en wordt door alleenstaande bergen, als de Kūhi Zaidun, Kūhi Raḥmat, Kūhi Ḳaleh, Kūhi Istakhr, Kūhi Ayyūb, Kūhi Puli Khan en een paar rivieren, de Pulvar en de Kur Rūd in kleinere vlakten ingedeeld, die natuurlijke gewesten uitmaken. Het zijn de zgn. Bulūk's. Tussen Pasargadae en Shīrāz telt men in dit gebied zeven Bulūk's: 1) Bulūk Kamin, 2) Bulūk Khafrak Suflā$^{c}$, 3) Bulūk Khafrak Oliāh, 4) Bulūk Ramdjird, 5) Bulūk Marv Dasht, 6) Bulūk Korbal, 7) Bulūk Tawabē$^{c}$ (zie archæologische landkaart).

De exploratie van dit gebied was het werk van twee campagnes. De eerste campagne werd in de Zomer 1951 (nl. van 28 Mei tot 17 Juli) ondernomen. Toen werd alleen het zuidelijk deel van de Marv Dasht vlakte onderzocht. De tweede campagne had plaats van 23 Mei tot de 3e Augustus 1952. Alsdan werd het noordelijk deel van de Marv Dasht vlakte alsook de overige natuurlijke gewesten geprospecteerd.

Het systematisch archæologisch onderzoek omhelsde:
a) het opmaken van archæologische kaarten met aanduiding van alle nederzettingen (vanaf de praehistorische tot aan de Islamietische tijd) en de perioden waartoe ze behoren;
b) proefgravingen op de voornaamste prae-Islamietische heuvels; deze proefgravingen bestonden uit schachten, die waar mogelijk tot op de maagdelijke bodem werden gegraven om na te gaan welke cultuurlagen elkander opvolgden en daaruit een idee te krijgen van de verschillende beschavingen die in dit gebied vertegenwoordigd waren;
c) prospectietochten langsheen bergen waar meerdere monumenten en opschriften ontdekt werden.

Zoals bij onze eerste campagne konden wij ditmaal opnieuw op de hulp en de steun rekenen van de Heer A. Godard, de toenmalige Directeur-Generaal van de Iraanse Opgravingsdienst, de Heer C. A. Mustafawi, Directeur bij dezelfde instelling, de Heer A. Samiyi, Curator van de Iraanse Archæologische Dienst te Persepolis. Aan hen allen, alsook aan de Heer Ali Murad, onze getrouwe gids, bieden wij onze oprechte dankbetuigingen aan.

In dit Jaarbericht geven wij alleen een bondig en voorlopig verslag van de tweede campagne. Dit verslag bevat achtereenvolgens:



I: de eigenlijke navorsingen in de onderscheiden natuurlijke gewesten;
II: de resultaten ervan voor een comparatieve archæologie van dit gebied;
III: de prospectietochten omheen de bergen.

### I. DE NAVORSINGEN IN DE ONDERSCHEIDEN GEWESTEN

A. *Bulūk Kamīn.*

Het gewest Kamīn, een vlakte die zich uitstrekt tussen de bergketens van Sīwand ten Westen, en het Zaidun gebergte ten Oosten, wordt ten Zuiden afgebakend door het dorp Sīwand en ten Noorden door het dorp Saadātābād. Van Saadātābād tot bij Pasargadae is de vlakte zo smal, dat zij nog slechts plaats biedt voor de autoweg.

De belangrijkste puinheuvel in dit gewest is *Talli Ḳaleh,* een hoge maar niet uitgestrekte Tepe ten Oosten van het dorp Vakīlābād. De Iraanse Opgravingsdienst had hier in de maand September 1951 vijf dagen gewerkt. Drie sondages werden toen verricht. Een schacht, 2 × 2 × 0,50 m diepte, op de top van de Tepe gaf alleen Sassaniedisch aardewerk. Een tweede schacht, 3 × 2 × 1,70 m diep, in het midden van de oostelijke flank, bracht de karakteristieke Talli Shoghā ceramiek boven het Talli Bakūn aardewerk aan het licht (zie hoofdstuk II). Een derde schacht, 2,5 × 2,5 × 1,50 m diep, aan de voet van de heuvel bracht geen archæologisch materiaal voor.

In dit gewest werden nog twee praehistorische heuvels opgetekend. Ze zijn zeer klein en weinig verheven, allerminst geschikt voor opgravingen. Op de *Talli Mazārī,* ten Noorden van het dorp Ḳaṣr Dasht werden scherven van het Talli Bakūn aardewerk waargenomen, en op de *Talli Arbāb,* ten Noordwesten van Daulatābād werden enkele scherven van het Talli Djarii B type en twee scherven van het Talli Bakūn type verzameld.

B. *Bulūk Khafrak Suflā$^{c}$.*

Deze vlakte ligt ten Zuiden en ten Zuidoosten van het gewest Kamīn, nl. tussen het Husain, het Zaidun en het Raḥmat gebergte.

De voornaamste heuvel in dit gebied is *Talli Ḳaleh,* ten Westen van Hassanābād. Deze puinheuvel heeft een onregelmatige vorm en is van middelmatige hoogte. Op de Tepe liggen veel scherven (o.m. enkele Talli Shoghā scherven) verspreid. Hier hebben wij een schacht van 8,5 × 3,5 × 3 m diepte gegraven op de westzijde van de heuvel, dicht bij de top. Tot 1 m kwamen weinig scherven voor, toch enkele Talli Shoghā scherven. Op 2,5 m diepte, werd een skelet in gehurkte houding ontdekt met het gelaat naar het Noordoosten gekeerd. Bij de schedel bevonden zich drie vazen. Skelet en vazen waren in zeer slechte toestand van bewaring. Deze vazen bestonden uit: a) een schotel met geelgrijze ondergrond; de buitenrand van de schotel draagt als versiering een zwartkleurige horizontale band met aaneengeschakelde *cross-hatching* ruiten, terwijl de binnenkant twee zwarte over elkaar gekruiste banden met in de kruisingshoeken een zwarte vlek vertoont; b) een bolvormige vaas met geelgrijze fond met op de schouder een zwarte horizontale netwerkband tussen horizontale parallelle lijnen, en c) een zeer goed gebakken vaas met bolvormige bodem. Ze heeft een crêmekleurige ondergrond met op de hals vier horizontale banden en op de schouder twee horizontaal liggende *cross-hatching* banden; daar onder ligt een horizontale band met zeven schematisch getekende achter elkaar zwemmende eenden. Naast het geraamte werd een koperen speld en een koperen mes gevonden (zie Plaat lxxxv *a* en *b*).

In dezelfde proefschacht trof men nog een groot aantal fragmenten van aardewerk aan, vooral scherven met crême of geelgrijze fond en met als versiering achter elkaar zwemmende eenden. Daarnaast vond men nog enkele karakteristieke Talli Shoghā scherven, alsook onbeschilderd aardewerk met ingekerfde tekeningen of met ribben versierd. Verder *à jour* gewerkte ceramiek, een fragment van een geïnciseerd steatieten vaas, enz.

Proefgraving werd eveneens ondernomen op een kleine heuvel, *Talli Sauz,* ten Zuiden van het dorp Ismāīlābād. Een schacht werd gemaakt van de top van de heuvel tot de maagdelijke bodem. Van 0-30 cm trof men Talli Bakūn aardewerk met slechts eenvoudige geome-

trische tekeningen aan. Daaronder (0,30-1,50 m) werd enkel ceramiek van het Talli Djarii B type ontdekt.

Ten Noordwesten van het dorp Dashtibād ligt een kleine heuvel van middelmatige hoogte, *Talli Shūreī* geheten. In 1948 heeft de Iraanse Archæologische Dienst van Persepolis hier drie dagen gegraven. Alleen ceramiek van het Talli Bakūn type werd boven gehaald. Honderd meter ten Westen van die heuvel bevindt zich een zeer kleine en lage heuvel, *Talli Chakhmāqī* genaamd. Hier stelden wij de aanwezigheid van Talli Bakūn ceramiek vast.

Niet ver van de rotsreliëfs van Naqshi Rustam, ten Zuiden van het dorp Hadjdjābād strekken zich drie lage heuvels uit, de zgn. Tolhaye Asarkhaneh. Bij proefgravingen werden op de heuvel A scherven van het Talli Bakūn type, alsook rode onbeschilderde en rode scherven met zwarte versiering aangetroffen. Verder ceramiek met gele ondergrond en zwarte beschildering. De heuvel B gaf eveneens Talli Bakūn aardewerk, wijl heuvel C enkel Sassaniedische en Islamietische scherven leverde.

C. *Bulūk Khafrak Oliāh*

Deze vlakte, gelegen ten Westen van Khafrak Sulfāᶜ is ten Noorden begrensd door het Sarui-gebergte, ten Westen door de rivier Rudi Kūr of Bandi Amīr, ten Zuiden en ten Zuidoosten door de rivier Pulvar.

De hoge heuvel *Talli Kamīn*, ten Westen van het dorp Hassanābād, domineert de gehele vlakte. Op deze heuvel werden twee proefsleuven getrokken. De eerste sondage op de top van de heuvel (5 × 6 × 3 m diepte) gaf op 2 m diepte een roodgrijze kom met handvat en holle cylindervormige voet. De buitenrand droeg als versiering een roodbruine kronkelende band tussen horizontale parallele lijnen. In deze sondage vonden wij zeer veel scherven van het Talli Shoghā type. In de tweede sondage (7 × 3 × 2 m diepte) op de noordelijke flank van de heuvel en op $^1/_3$ van de voet, werd op 30 cm diepte een geraamte ontdekt dat zeer slecht bewaard was. De dode zat ineengehurkt, met het gezicht naar het Noordoosten gericht. Onder de hals vonden wij twee koperen spelden en aan de hand een koperen armband. Bij het hoofd lag een vaas, naast het lichaam drie andere, en tenslotte aan de voet een kom. Alle zijn van het karakteristieke Talli Shoghā type, d.w.z. vazen, zeer slecht gebakken, met dikke wanden, met een roodgrijze fond en een donkerbruine versiering. De versiering op de bovenhelft van de kom en op de schouder van de vazen bestaat uit een horizontale *cross-hatching* band met daaronder een tweede horizontale zone, bestaande uit een groep evenwijdige banden, waartussen zich netwerk, *cross-hatching*, panelen, struikjes ... bevinden (zie PLAAT LXXXV *c*).

Ten Zuidwesten van Miān Ḳaleh, op een lage heuvel *Talli Chakhmāqī*, werd een schacht (4 × 4 × 1,5 m diep) gegraven. Van 0-20 cm vond men alleen scherven van het Talli Bakūn aardewerk en van 20 cm tot de maagdelijke bodem scherven van het Talli Djarii B type. Op een paar heuvels, *Talhaye Khāki*, ten Noorden van het dorp Fatehābād, werden zeer vele vuurstenen ontdekt, maar geen ceramiek.

De *Talli Gāp*, ten Zuidwesten van het dorp Zangīābād, bevat de karakteristieke Talli Shoghā ceramiek.

D. *Bulūk Ramdjird.*

Deze zeer uitgestrekte vlakte ligt ten Westen van Bulūk Khafrak Oliāh en de Rudi Kūr rivier. Ze wordt ten Noorden begrensd eveneens door de Rudi Kūr rivier en het Malamir gebergte, ten Westen door het Beīzān en ten Zuiden door het Zarghun gebergte.

Het grootste aantal praehistorische nederzettingen voor het gehele gebied vonden wij in deze vlakte. De belangrijkste heuvel is *Ak Tepe*, ten Noordwesten van het dorp Fulāᶜnak. Deze heuvel is de hoogste heuvel uit de omstreken van Persepolis, maar is niet zeer uitgestrekt. Wij hebben er drie sondages verricht. Een schacht (3 × 4 × 1,5 m diep), op de top van de tepe, bezorgde ons alleen Sassaniedisch aardewerk. Een sondage op het midden van de zuidelijke helling leverde fragmenten van het Talli Shoghā type en een sondage



(3 × 4 × 2 m) aan de voet van de zuidelijke flank van de heuvel gaf ons achtereenvolgens Talli Bakūn met daaronder Talli Djarii B aardewerk.

Een puinheuvel, *Kara Tepe* geheten, ligt ten Zuidwesten van hetzelfde dorp. Hij is, wat vorm en afmetingen betreft, verwant aan Talli Djarii B uit de Marv Dasht vlakte. Twee schachten van 4 × 4 × 1,5 m diepte werden gegraven. Wij vonden er scherven van het Talli Djarii B, Talli Mushki (veel scherven hebben echter een geelbruine ondergrond), Talli Bakūn, dan rode onbeschilderde scherven als Talli Bakūn A V, en scherven met rode lichtgele ondergrond en eenvoudige geometrische versiering als kronkelende of golvende lijnen. Blijkbaar was de heuvel doorwoeld zodat onmogelijk een nauwkeurige stratificatie kon vastgesteld worden. Ten Zuiden van het dorp liggen nog twee kleine heuveltjes; op de ene werden enkele scherven van het Talli Djarii B type en op de andere, Talli Bakūn aardewerk (enkel geometrische versiering) gevonden.

Een proefgraving werd verricht op een kleine Tepe, 1 km ten Noorden van Ak Tepe en 1 km ten Zuiden van het dorp Daulatābād, nl. *Talli Tangi Zard*. Een sleuf van 6 × 4 × 2 m diepte gaf ons een zeer grote hoeveelheid beschilderd aardewerk van het Talli Bakūn type. Er komen alleen geometrische versieringen voor, vooral veel kronkelende banden als binnenversiering van schalen. Geen enkel mens- of dierfiguur kwam in de decoratie voor.

De *Talli Shūreī*, een uitgestrekte maar zeer lage puinheuvel, ten Noordoosten van Ḳāsimābād, gaf bij opgravingen vele onbeschilderde rode scherven zoals te Talli Bakūn A v, alsook een klein aantal beschilderde fragmenten met rode ondergrond en zwarte versiering of met geelachtige fond en bruine versiering. Beide groepen hebben eenvoudige geometrische tekeningen. Ten Noordwesten van het dorp Isfardeh liggen twee kleine heuvels. Op de ene heuvel A hebben wij scherven van het Talli Djarii B en Talli Bakūn type en op de andere heuvel A alleen scherven van het Talli Bakūn vaatwerk aangetroffen.

Op de *Talli Bash*, een zeer kleine heuvel ten Zuidoosten van het dorp Chamanī, werd alleen Talli Bakūn aardewerk vastgesteld.

De *Talli Nārak*, een lage heuvel ten Zuidoosten van het dorp Kushkak, bracht zes scherven met gele ondergrond en eenvoudige zwartkleurige geometrische tekeningen, en één rode scherf met zwarte versiering op. Op twee kleine puinheuvels, nl. op de *Talli Zirāreh*, ten Noordoosten van het dorp Djamālābād, en te *Talli Kushk*, ten Zuiden van het dorp Ibrāhimābād, werden alleen scherven van het Talli Bakūn aardewerk opgemerkt.

Een zeer lage tepe, ongeschikt voor opgravingen, ten Noorden van Malekābād, *Talli Kaftārī*, bracht scherven van het Talli Bakūn type (vooral aan de voet van de tepe), dan rode onbeschilderde scherven, verder rode of geelachtige scherven met bruine of zwarte eenvoudige geometrische tekeningen naar voren.

Ten Westen van hetzelfde dorp Malekābād treft men te *Talli Gird* een tamelijk hoge tepe aan. Op deze hoge tepe komen alleen beschilderde Talli Bakūn scherven voor, maar naast deze hoge tepe ligt een lagere doch meer uitgestrekte heuvel. Op deze tepe lagen geelachtige en rode scherven met zwarte geometrische tekeningen alsook onbeschilderde rode scherven. Een sondage, 7 × 5 × 1,5 m diep, werd gegraven met het doel een stratigraphie te krijgen van de drie groepen aardewerk die op de heuvel aangetroffen werden, maar gaf geen bevredigend resultaat. Er werd alleen vastgesteld dat bovenaan meer scherven met gele fond voorkwamen. Vier skeletten in goede staat werden op 1 m diepte gevonden. Ze lagen in ineengehurkte houding met het gezicht naar de aarde gekeerd. Bij de skeletten was er geen dodenboedel aanwezig.

Nabij het dorp Gorbazdjūn ligt een kleine lage heuvel, *Talli Siyāh*. Een proefschacht van 4 × 4 × 1,5 m werd getrokken van af de top van de tepe naar beneden toe. Men vond er scherven van het Talli Mushki type, maar zoals bij vele scherven van Kara Tepe is de ondergrond ook hier niet rood maar geelbruin, alsook ceramiek maar veel minder talrijk, van het Talli Djarii B type. Ten Zuiden van het dorp Negāristān werden op de *Talli Hādji Husainī* alleen scherven van het Talli Bakūn type waargenomen, en ten Noorden van het dorp Hassanābād op de *Talli Charkhi* werden Talli Bakūn ceramiek en scherven met gele

of rode ondergrond met bruine of zwarte eenvoudige geometrische tekeningen, zoals op de Talli Kaftārī en Talli Gird, gevonden.

Ten Oosten van het dorp Husainābād liggen drie zeer lage maar uitgestrekte puinheuvels. Op de eerste tepe vonden wij meerdere vuurstenen voorwerpen, op de tweede tepe enkele scherven van het Talli Bakūn aardewerk, en op de derde tepe Sassaniedische scherven.

E. *Bulūk Marv Dasht.*

De Marv Dasht vlakte ligt aan de voet van de historische puinen van Persepolis. Ze wordt begrensd ten Noorden door de Pulvar rivier, ten Westen het Bandi Amir gebergte, ten Oosten door het Raḥmat-gebergte. De dorpen Abdū'l karīmī, Deh Chast en Ismāīlābād vormen er de zuidelijke grens van.

Het zuidelijk deel van de Marv Dasht werd tijdens onze eerste campagne (zie *Jaarbericht Ex Oriente Lux* 12, 1952, p. 211 sq.) onderzocht. In het noordelijk deel, gelegen benoorden de baan Persepolis—Puli Khan treft men weinig puinheuvels aan. Daarbij zijn ze van kleine afmetingen en zeer laag.

Op 1 km van Persepolis links van de autoweg naar Marv Dasht, liggen een paar heuvels *Talli Djalābād* en *Talli Ṭālār*. Op de eerstgenoemde heuvel hebben wij één sondage verricht. Onbeschilderde rode of zwarte aardewerkfragmenten kwamen aan het licht. Slechts één beschilderde scherf werd gevonden. Ze heeft een bruinrode beschildering op een bleekrode oranjeachtige fond, en behoort tot een vaastype met *bec aplati*. Dit fragment is belangrijk, omdat wij hier staan voor de karakteristieke ceramiek van de eerste Iraniërs. Dr R. GHIRSHMAN heeft dit aardewerk ontdekt te Tepe Siyalk necropolis B. In 1949/50 heeft hij te Susa in een laag waar de grondvesten van een dorp uit de zevende eeuw voorkwamen een gelijkaardig fragment gevonden. Behalve een vormloos stuk ijzer werden geen andere voorwerpen ontdekt. Op de volgende Tepen — Talli Djangī, Talli Djalīān, Talli Gawdigavmishi — die allen zeer klein zijn en niet ver van elkaar verwijderd liggen werd hetzelfde rode en zwarte onbeschilderde aardewerk opgemerkt. Al deze heuvels dagtekenen uit de eerste nederzetting van de Iraniërs in de vlakte van Persepolis. Hoogstwaarschijnlijk gebruikten deze Iraniërs tenten als huisvesting. Hierdoor komt het, alsmede door het feit dat de landbouwers de aarde van de heuvels weghalen, dat deze heuvels slechts een geringe hoogte hebben (zie PLAAT LXXXV *d*).

F. *Bulūk Korbal.*

Bulūk Korbal strekt zich uit ten Zuiden van de Marv Dasht vlakte, tussen het Bandi Amir gebergte in het Westen en het Rahmat gebergte in het Oosten. Het Nīrīz zoutmeer of het Daryacheh Nīrīz vormt de zuidelijke grens.

In dit gebied hebben wij zeventien tepen op kaart gesteld, maar bijna allen behoren tot de Sassaniedische of de Islamietische tijd. Alleen te *Talli Ḳaleh,* ten Noordwesten van het dorp Khairābād, werd aardewerk van het Talli Shoghā type opgemerkt.

G. *Buluk Tawabē.*

Deze vlakte wordt ten Westen afgesloten door de uitsprong, de Pūzeh Qarakutchéh, van het Raḥmat gebergte, ten Noorden door de Bulūk Khafrak Suflā^c, ten Zuiden door het Nīrīz meer en loopt ten Westen bij Saadātābād in een smalle bergengte. In dit gewest hebben wij opgravingen ondernomen op de heuvels Talli Darwāzeh, Talli Teimūrān, Talli Djafarābād.

*Talli Darwāzeh,* één der hoogste en grootste puinheuvels van de streek, ligt te midden de woestijn. Hier hebben wij gedurende enkele dagen gegraven. Grootscheepse opgravingen zouden hier gewenst zijn, maar de tepe is te ver van ieder dorp verwijderd en water ontbreekt in de omgeving. Twee sondages werden ondernomen op de top van de Tepe. Veel beschilderd aardewerk kwam te voorschijn. De ceramiek is zeer grof en bestaat uit een grijsgrauwe leem, dat door het bakken rood geworden is. De versiering is bruinrood, bruin zwart, paars. Geen enkele ongeschonden vaas kwam aan het licht, maar alleenlijk scherven. De versiering omvat naast geometrische motieven ook veel planten (o.m. de typische Talli Shoghā struik) en dieren (vis, scorpioen, de karakteristieke Talli Shoghā vogel, gestyleerde berggeiten enz.). Vaak staan de vogels op driehoeken die bergen moeten voorstellen. Naast dit beschilderd aardewerk kwamen ook delen van een tripodevaas, van een vaas met twee mondopeningen en *à jour* gewerkte ceramiek voor. Een fragment van een terra-cotta dierfiguurtje (de kop ontbreekt) werd eveneens gevonden. Deze tepe met zijn homogene ceramiek bevat slechts één laag, nl. de karakteristieke Talli Shoghā cultuur.



Belangrijk waren de opgravingen te *Talli Teimūrān* (fig. 5). Deze tepe, ten Westen van het dorp Qushk, is zeer uitgestrekt, maar van een middelmatige hoogte. De tegenwoordige vorm is een langwerpige rechthoek met over de gehele lengte in het midden een diepe inzinking. Dit spruit voort uit het feit dat de bewoners van de omliggende dorpen hier aarde hebben komen weghalen voor hun akkerland. Wij hebben hier twee proefschachten ondernomen. In de eerste sondage, 6 × 6 × 3 m diep, op de noordzijde van de tepe, ontdekten wij drie skeletten, die echter allen in zeer slechte toestand waren. De dode werd zonder meer aan de aarde toevertrouwd, hij lag op de zijde, het lichaam in een gehurkte houding, de benen sterk ineengedrongen, de handen bij het gelaat ofwel op het abdomen gelegd, de richting van het gelaat is vaak Noordwest, maar deze regel is niet strikt geobserveerd. Aan de voeten van het eerste skelet lagen drie vazen. Een beker met roodgrijze fond, gepolijst, draagt een zwarte versiering bestaande uit negenentwintig gestyleerde bomen, die bovenaan, in het midden en onderaan doorsneden worden door horizontale banden. Twee bekers met uitlopende hals hebben een gepolijste rode ondergrond, ze dragen op hals en schouder parallele banden (zie PLAAT LXXXVI *b*).

Het tweede skelet, op dezelfde hoogte gevonden, had vier vazen bij de voeten. Wij hebben opnieuw een gepolijste vaas met grijsrode fond. De zwarte decoratie van de vaas vertoont ook zeventien gestyleerde struiken met horizontale lijnen doorkruist. Verder draagt de hals zes horizontale lijnen. Twee roodgrijze bekers hebben zwarte horizontale evenwijdige lijnen als tekening, en een schotel heeft een rode ondergrond en zwarte versiering. Op de buitenrand van de schotel merkt men een rij beschilderde cirkels en parallele lijnen. Bij een derde skelet lagen zes vazen: twee bolvormige vazen met karakteristieke struikenversiering, twee bekers zoals hierboven beschreven, met horizontale banden, een schotel met rode ondergrond en als versiering een reeks kleine gevulde cirkeltjes met daaronder horizontale parallele lijnen, en tenslotte een theepotje eveneens versierd met horizontale gelijklopende banden. Een tweede sondage, 4 × 4 × 1,5 m diep, op de oostzijde van de heuvel, bracht een skelet voor met als bijgaven acht vazen. Naast bolvormige vazen met gestyleerde struiken en bekers met horizontale bandversiering vond men hier vijf onbeschilderde zwart grijze vazen. Daarnaast vond men ook een bronzen open armband. In de beide sondages werden fragmenten van tripodenvazen, enkele scherven Talli Shoghā aardewerk en talrijke terra-cotta dierfigurinen, waarvan de kop overal afgebroken was, ontdekt. Men vond er *perforated pottery* fragmenten. De proefgravingen op deze tepe waren uiterst belangrijk omdat ze een nieuwe soort beschilderd aardewerk aan het licht bracht, dat tot nu toe volledig onbekend was (zie hierover Hoofdstuk II, en PLAAT LXXXVI *a* 1, *c* en *d*).

Een sondage op de *Tepe Djaffarābād B,* ten Zuidoosten van het dorp Djaffarābād, gaf ons de karakteristieke oude neolithische ceramiek van Talli Djarii B: nl. fragmenten van schotels met naar binnen gebogen bodem, en als buitenversiering, horizontale, verticale of schraagstaande stippellijntjes. Op een cirkelvormige Tepe, *Talli Djaffarābād A,* 150 m ten Zuidwesten van het voornoemde dorp, werden enkele scherven van de Talli Bakūn A ceramiek opgemerkt. Op een kleine heuvel, *Talli Mathani,* gelegen tussen de dorpen Djaffarābād en Kushk werden vele rode onbeschilderde scherven zoals Talli Bakūn A v, en één beschilderd Talli Bakūn A 1-4 fragment gevonden. Op de *Talli Kafr* werd veel rood onbeschilderd aardewerk en enkele scherven met rode fond en zwarte versiering opgemerkt.

Tijdens onze prospectietocht hebben wij niet nagelaten de Sassaniedische en Islamietische heuvels op kaart te stellen. Ze zijn zeer talrijk. Over 't algemeen zijn deze heuvels niet hoog, maar uitgestrekt, en ze zijn bedekt met scherven van vaatwerk, ons bekend door de opgravingen van het *Oriental Institute of Chicago* te Istakhr, ten Noorden van Persepolis.



## II. DE COMPARATIEVE ARCHÆOLOGIE VAN HET GEPROSPECTEERDE GEBIED

Zoals wij reeds aanhaalden hadden onze proefgravingen op de praehistorische heuvels in de vlakten van Persepolis als hoofddoel, een inzicht te krijgen van de verschillende beschavingen die in dit gebied elkander opgevolgd hebben, en de belangrijkheid en de verspreiding van iedere cultuur na te gaan.

Vermits het aardewerk het voornaamste criterium uitmaakt voor de datering van de materiële overblijfselen, hebben wij de verschillende beschavingsvormen in dit gebied betiteld naar de heuvel, die het eerst of het meest, het typisch materiaal van die afzonderlijke culturen heeft voortgebracht.

### A. *Talli Djarii B cultuur.*

Deze cultuur is gekenmerkt door een grof, ruw aardewerk. De leem bevat veel zandkorrels en strohalmpjes. De ondergrond is geelgrijs en de beschildering roetzwart of donkerbruin. De voornaamste vormen zijn kommen, schalen of bekers met naar binnen gebogen of vlakke bodem. De vazen met de hand gemaakt hebben dikke wanden. De versiering is homogeen en bevat enkel geometrische tekeningen: horizontale of schuinstaande stippellijnen tussen banden, zigzags. De motieven zijn ontleend aan het vlechtwerk. De verflaag van de versiering is zeer broos, ze schilfert zeer gemakkelijk af (zie *Jaarbericht Ex Oriente Lux* n. 12, 1951-52, p. 213, fig. 28). Deze ceramiek werd in de door ons geprospecteerde vlakten op een tiental plaatsen aangetroffen.

Bulūk Kamīn: Talli Arbāb;
Bulūk Khafrak Suflā^c: Talli Sauz;
Bulūk Khafrak Olīāh: Talli Chakhmāqī;
Bulūk Ramdjird: Ak Tepe; Kara Tepe; Talli Isfardeh B; Talli Fulā^ɔnak; Talli Siyāh Gorbazdjūn;
Bulūk Marv Dasht: Talli Djarii B;
Bulūk Tawabē^c: Talli Djaffarābād B.

Deze ceramiek werd in de vlakten van Persepolis, overal waar een stratificatie mogelijk was, in de oudste lagen vastgesteld. Elders in Irān werd dezelfde ceramiek, maar met locale verschillen in de versiering, door G. Ghirshman ontdekt bij zijn opgraving te Tepe Siyalk. Daar kwam zij voor in de oudste laag, nl. Siyalk I. Deze ceramiek is de oudst bekende beschilderde ceramiek van Irān en behoort tot het einde van het Neolithicum. Het is mogelijk dat Sir Aurel Stein tijdens zijn prospectietocht (A. Stein, *An Archæological Tour in the Ancient Persis,* Iraq III, 1936, p. 111 sq.) deze oude cultuur elders in de Fārs heeft waargenomen, o.m. in de streek van Sarvistān te Talli Sangi Siyāh (A. Stein, *op. cit.,* p. 180), te Talli Siyāh Mādavān (A. Stein, *op. cit.,* p. 183), te Talli Rīgī Mādavān (A. Stein, *op. cit.,* p. 186) en te Talli Sakau, Mādavān (A. Stein, *op. cit.,* p. 188), waar een grove geelbruine onbeschilderde ceramiek beneden het Talli Bakūn aardewerk aan het licht kwam. Hij geeft er echter geen afbeeldingen van. Gedurende ons verblijf te Londen, hebben wij, dank zij de bereidwilligheid van Prof. Dr C. Gadd, de verzamelingen van A. Stein kunnen bezichtigen, en daar hebben wij evenmin deze ceramiek ontmoet. Te Talli Bakūn heeft Langsdorff op de heuvel B laag I een *coarse brown ware* (E. F. Schmidt, *The Treasury of Persepolis and Other Discoveries in the Homeland of the Achaemenians,* Oriental Institute Communications n. 21, 1939, p. 124) onder de laag II (met Talli Bakūn aardewerk) gevonden. Dit is waarschijnlijk dezelfde ceramiek als deze van Talli Djarii B, maar eigenaardig is het feit dat hij geen beschilderd aardewerk van dit type heeft aangetroffen.

### B. *Talli Mushki cultuur*

De karakteristieken van deze cultuur zijn: een roodbruin, soms ook bloedrood aardewerk waarop een roodkleurig slib ligt. De vazen zijn gepolijst. Deze ceramiek is beter gebakken en



van een betere hoedanigheid dan de voorgaande. De vazen zijn over 't algemeen klein, en hebben vaak een licht overhellende boord. Als decoratie komt éénzelfde motief telkens terug nl. zigzag bandjes uitlopend op gevulde cirkeltjes (zie *Jaarbericht* n. 12, op. cit., p. 214, fig. 29). Dit aardewerk werd op weinige plaatsen aangetroffen:
in de Bulūk Ramdjird: te Kara Tepe;
in de Bulūk Marv Dasht: te Talli Mushki.

Te Kara Tepe werd naast dit typisch aardewerk met roodbruine ondergrond en zwarte versiering ook geelbruine ceramiek ontdekt met bruinzwarte versiering (zoals in de Talli Djarii B cultuur), maar de versiering is helemaal dezelfde als te Talli Mushki. Te Talli Siyāh bij Gorbazdjūn (Bulūk Ramdjird) was de ceramiek met roodkleurige ondergrond volkomen afwezig, alleen de tweede soort werd teruggevonden.

Dus de Talli Mushki cultuur bevat twee typen aardewerk, de ene met roodbruine, de andere met geelbruine fond, doch in de decoratie kan er tussen beide groepen geen onderscheid gemaakt worden. De beide ceramieksoorten van de Talli Mushki cultuur moeten gedeeltelijk gelijktijdig met de Talli Djarri B cultuur gebloeid hebben. Tijdens onze proefgravingen op de Talli Mushki hebben wij tussen de typische Talli Mushki ceramiek drie scherven van het Talli Djarii B type aangetroffen. Hetzelfde deed zich voor te Talli Siyāh Gorbazdjūn, waar de ceramiek van Talli Djarii B, weliswaar minder talrijk, te zamen met Talli Mushki aardewerk voorkwam. Waarschijnlijk heeft een nieuwe bevolking zich in de vlakten van Persepolis neergezet, wellicht nog tijdens de bloei van de Talli Djarii B cultuur, zodat de Talli Mushki cultuur gedeeltelijk gelijktijdig is. Ook zullen wij verder zien, dat het Talli Bakūn aardewerk bijna overal rechtstreeks op de Talli Djarii B cultuur volgt, zonder dat tussen beide een Talli Mushki laag aanwezig is.

A. Stein heeft tijdens zijn archæologische tochten in de Fārs enkele Talli Mushki scherven ontdekt te Talli Gaudi Raḥim bij Sarvistān (A. Stein, *op. cit.,* pl. XXIII, n. 93, 95, 97, 98, 100).

De Talli Mushki ceramiek met roodkleurige ondergrond is verwant in techniek en vaasvormen, maar niet in versiering, met de tweede cultuur van Tepe Siyalk. Ook te Tepe Siyalk stelt men vast dat de elementen (rode ondergond en zwarte versiering) van de Siyalk II cultuur reeds kunnen vastgesteld worden in Siyalk I.

### C. *Talli Bakūn cultuur*

Deze cultuur werd ons het eerst bekend gemaakt door de opgravingen van E. Herzfeld in 1928 op de heuvel A van Talli Bakūn (E. Herzfeld, *Iranische Denkmäler,* I A Liefering 1-2, Berlin, 1932). In 1932 en tijdens de daarop volgende jaren ondernam A. Langsdorff voor het *Oriental Institute of Chicago* verdere opgravingen op de Talli Bakūn A en B heuvels (A. Langdorff & D. E. McCown, *Talli Bakūn A, Season of 1932,* Oriental Institute Publication, vol. 59, Chicago, 1942).

Talli Bakūn B 2 (over de oudste laag van Talli Bakūn nl. B 1 *cfr. supra*) gaf een vroeg stadium van de eigenlijke Talli Bakūn ceramiek, aardewerk dat vooral aan het licht kwam bij de opgravingen op de heuvel A, waar vier lagen A 1-4 (laag A 5 *cfr. infra*) deze cultuur vertegenwoordigden.

Het vaatwerk van de Talli Bakūn cultuur is goed gebakken, van zeer fijne gezuiverde leem en is gevormd op een langzaam draaiend pottenbakkerswiel. De wanden zijn vaak zeer dun. De vormen zijn voornamelijk schalen, bekers met kegelvormige bodem en kommen met of zonder standring. De beschildering, donkerbruin of door het bakken roodbruin geworden, ligt rechtstreeks op de lichtgele of lichtgroene ondergrond. De voorstellingen zijn vaak ingewikkeld vooral bij de geometrische versieringen. Naast plant- en dierversieringen (vissen, slangen, scorpioenen, watervogels, gazellen, moufflons met overdreven grote hoornen, luipaarden, panters) treden ook streng gestyleerde mensenfiguren op.

Het Talli Bakūn aardewerk werd op zeer vele plaatsen aangetroffen. Wij staan hier werkelijk voor een bloeitijd van die cultuur.

Bulūk Kamīn: te Talli Arbāb; Talli Mazārī;
Bulūk Khafrak Suflā<sup>c</sup>: Talli Sauz; Talli Chakhmaqi; Talhaye Asar Khaneh; Talli Shūreī;
Bulūk Khafrak Olīāh: Talli Chakhmaqi;
Bulūk Ramdjird: Ak Tepe; Kara Tepe; Talli Isfardeh A en B; Talli Bash; Talli Zirāreh; Talli Kushk; Talli Tangi Zard; Talli Fula<sup>c</sup>nāk A; Talli Kaftārī; Talli Hādji Husaini; Talli Charkhi; Talli Gird; Talli Husainābād B;
Bulūk Marv Dasht: Talli Bakūn B 2; Talli Bakūn A 1-4; Talli Djarii A, Talli Hadi; Talli Rubai, Talli Gāp, Tādjābād;
Bulūk Tawabē: Talli Djaffarābād A; Talli Mathani.

De Talli Bakūn cultuur volgt rechtstreeks op het Talli Djarii cultuur zonder tussenlaag van Talli Mushki cultuur. Dat werd bewezen door de proefgravingen op verscheidene heuvels als te Talli Sauz, Talli Chakhmāqī bij Mian Ḳaleh en te Ak Tepe.

Sommige heuvels bevatten alleen het vaatwerk van Talli Bakūn B 2, bv. de puinheuvels Talli Sauz, Talli Arbāb, Talli Tangi Zard, en behoren dus tot de vroegère phase van de Talli Bakūn cultuur.

De omstreken van Persepolis moeten in deze tijd druk bewoond geweest zijn, vermits deze cultuur op bijna dertig heuvels ontdekt werd. Ook Sir Aurel Stein heeft op zijn prospectietocht in de zuidelijke Fārs vele heuvels met dit aardewerk kunnen optekenen. Deze cultuur is typisch voor de provincie Fārs en staat chronologisch ongeveer gelijk met Susa I en Siyalk III. (Zie L. vanden Berghe, *Les ateliers de la céramique peinte en Iran sud-ouest,* Revue Archéologique, janvier-mars, 1952, p. 1 sq. en Id., *De beschilderde ceramiek in Vóór-Azië, tweede deel: Iran,* Gentse Bijdragen tot de Kunstgeschiedenis, xv, 1954.)

D. *Talli Kaftārī cultuur*

Wij hebben gezien dat op de heuvel Kaftārī (Bulūk Ramdjird) drie nieuwe soorten aardewerk ontdekt werden:
a. onbeschilderde rode ceramiek;
b. ceramiek met rode ondergrond, gepolijst en soms van een deklaag voorzien, met daarop een zwarte versiering;
c. ceramiek met witgele of geelgrijze fond en met donkerbruine of zwarte versiering. De beschildering die na het bakken is aangebracht, is uitwisbaar bij de minste aanraking.

Bij groep „b" en „c" heeft men als motieven eenvoudige geometrische tekeningen, parallelle lijnen, zigzags, golven, kabels, netwerk, allen zeer vlug en ruw getekend.

a) Onbeschilderde rode ceramiek

Op de heuvel A van Talli Bakūn heeft A. Langsdorff boven de lagen A 1-4 (met het specifieke Talli Bakūn aardewerk) een laag ontdekt, A 5 genoemd, die een onbeschilderde rode ceramiek voortbracht. Deze ceramiek is goed gebakken en de oppervlakte is dikwijls gepolijst. Sommige fragmenten hebben een rode deklaag. Deze ceramiek werd door ons aangetroffen in:
Bulūk Khafrak Suflā<sup>c</sup>: Talli Asarkhaneh A;
Bulūk Ramdjird: Talli Kaftārī; Talli Gird; Kara Tepe; Talli Shūreī;
Bulūk Marv Dasht: Talli Sauz;
Bulūk Tawabē: Talli Kafr; Talli Mathani.

b) Aardewerk met rode ondergrond en zwarte versiering

Deze ceramiek kwam voor in:
Bulūk Khafrak Suflā<sup>c</sup>: Talli Asarkhaneh A;
Bulūk Ramdjird: Talli Kaftārī; Talli Gird; Kara Tepe; Talli Shūreī; Talli Charkhi; Talli Nārak;
Bulūk Tawabē: Talli Kafr.



c) Ceramiek met witgele of geelgrijze fond en donkerbruine of zwarte versiering

Deze groep werd vastgesteld in:
Bulūk Khafrak Suflā<sup>c</sup>: Talli Asarkhaneh A;
Bulūk Ramdjird: Talli Kaftārī; Talli Gird, Kara Tepe; Talli Shūreī; Talli Charkhi; Talli Nārak;
Bulūk Marv Dasht: Talli Sauz; Talli Shoghā (diepere lagen).

Opgravingen op de heuvels bieden weinig of geen positieve resultaten wat betreft een nauwkeurige stratificatie, daar de meeste heuvels zeer laag zijn en bovendien soms nog omwoeld door het afnemen van de aarde voor het ophogen van de landerijen. Wij stelden nochtans vast bij onze proefgraving te Talli Gird, dat de ceramiek met gele ondergrond en zwarte versiering, vooral dicht bij de oppervlakte te vinden was. Verder valt op te merken dat de groep B en C op bijna alle heuvels samen voorkomt. De drie groepen A, B en C tonen een zeer duidelijke verwantschap met ceramieksoorten die te Susa in de zgn. *couche intermédiaire* werden teruggevonden (Louis Le Breton, *Note sur la céramique peinte aux environs de Suse et à Suse,* Mémoires de la Mission Archéologique en Iran, tome xxx, 1947, p. 211, fig. 52).

Het valt wel aan te nemen, dat op sommige heuvels de ceramiek van Talli Bakūn werd opgevolgd niet door onze groep A, dit is de onbeschilderde rode ceramiek (zoals Bakūn A 5), maar door groep B, nl. ceramiek met witgele of geelgrijze ondergrond en donkerbruine versiering die trouwens de verdere ontwikkeling is, in degeneratieve zin van het Talli Bakūn vaatwerk (wellicht te Talli Shoghā en waarschijnlijk te Talli Ḳaleh Hassanābād).

Wij hebben dus deze drie groepen aardewerk samen behandeld omdat ze samen gevonden werden en omdat een gelijkaardige ceramiek die eveneens in verschillende groepen te verdelen was, te Susa in één zelfde laag, nl. de *couche intermédiaire,* voorkwam.

E. *Talli Ḳaleh cultuur*

De ceramiek van de Talli Ḳaleh cultuur is van zeer goed gebakken klei, gepolijst en heeft geelgrijze, bruine of lichtrose tint. Op de kleigrond ligt op de buitenzijde vaak een rose of crème-achtige dunne deklaag en op de binnenzijde soms een grijze deklaag. Op die deklaag ligt een donkerbruine versiering. De voornaamste vormen zijn de halfbolvormige vaas en de kom. Soms heeft de vaas dubbele karinerende randen. De tekening ligt alleen op de bovenhelft van de vaas en bestaat uit horizontale lijnen op de hals met daaronder golvende banden, *cross-hatching,* damborden en met achter elkaar zwemmende watervogels. Daarbij vindt men onbeschilderde ceramiek met dubbele karinerende randen, met incisering of met ribbenversiering. Deze ceramiek is de rechtstreekse voortzetting van de groep „c" (geelgrijze ondergrond en donkerbruine versiering) van de vorige Talli Kaftārī cultuur. De Talli Ḳaleh cultuur is ook aanwezig in de oudste lagen te Talli Shoghā (zie *Jaarbericht* 1952, p. 217 sq.). Deze ceramiek vertoont de meeste overeenkomsten met Tepe Giyān laag iv, bv. het graf 102 (G. Contenau et R. Ghirshman, *Fouilles du Tepe Giyān,* Paris, 1935, pl. 30) en met het beschilderd vaatwerk dat A. Stein ontdekt heeft bij zijn prospectietocht in de Fārs, te Vakīlābād (A. Stein, *Iraq* III, 1936, pl. xix, n. 15) en vooral in West Irān, te Kāzābād (A. Stein, *op. cit.,* pl. x, 17, 18, 23), te Chighā Bāl (idem, pl. xv, 2, 4, 5, 8), te Dinkhā (idem, pl. xxiii).

De *perforated pottery* van de Talli Ḳaleh werd aangetroffen in West Irān te Dinkhā (Stein, *op. cit.,* pl. xxi 19), Kūzagarān (idem, pl. viii 29) en in de Balūchistān te Bampūr (A. Stein, *Archæological Reconnaissances in North Western India & South-Eastern Irān,* London, 1937, pl. ix c 317) te Sutkagen-dor (idem, pl. I sub 5).

Er zijn nog meer parallellen tussen de Talli Ḳaleh en de Balūchistān. Wij kunnen verschillende geïnciseerde steatieken vazen afkomstig uit Bampūr (Stein, pl. vi A 161), Katukān (idem, pl. vi 019), Khurāb (idem, pl. vi, F. i, 263) vermelden die een zeer nauwe verwantschap vertonen met het fragment van Talli Ḳaleh. De Talli Ḳaleh cultuur valt dus chronologisch samen met het einde van Tepe Giyān iv en volgt de Talli Kaftārī (zekerlijk de groep „c") op.

F. *Talli Shoghā cultuur*

De karakteristieken van de Talli Shoghā ceramiek zijn: zeer grof en slecht gebakken aardewerk met grijsgrauwe leem die door het bakken rood geworden is. Op de leemgrond ligt vaak een deklaag. De versiering is bruinrood, bruinzwart, paars. Als vormen heeft men: cylindervormige bekers, kommen, bolvormige vazen, schotels en vazen op driepoten. De versiering is slordig en onregelmatig uitgevoerd. Ze ligt in bandvorm met meestal geometrische motieven op de bovenhelft van de vazen en op de ganse buitenwand van de bekers. Het metopenveld is een geliefd thema. Naast planten (vooral een karakteristieke struik) komen ook veel diervoorstellingen voor (vissen, schorpioenen, slangen, insecten, watervogels, vliegende vogels, zeer schematisch getekend). De menselijke figuur werd ook enkele malen aangetroffen (zie *Jaarbericht* n. 12, *op. cit.*, pl. LII, fig. 3). Deze ceramiek schijnt karakteristiek te zijn voor het gebied, dat wij geprospecteerd hebben en komt, voor zover ons bekend, elders in Irān niet voor. Alleen in dit gebied werd ze op meer dan tien heuvels aangetroffen en wel in:

Bulūk Kamīn: Talli Ḳaleh, Vakilābād;
Bulūk Khafrak Suflā[c]: Talli Ḳaleh; Hassanābād;
Bulūk Khafrak Olīāh: Talli Kamīn; Talli Gāp; Zangiābād;
Bulūk Ramdjird: Ak Tepe;
Bulūk Marv Dasht: Talli Shoghā; Talli Gurgi; Talli Sauz, Tolhaye Chehel Burdji;
Bulūk Korbal: Talli Ḳaleh, Khairābād;
Bulūk Tawabē: Talli Darwāzeh; Talli Teimūrān.

De Talli Shoghā cultuur volgt van dichtbij op de Talli Ḳaleh cultuur want in de oudste lagen te Talli Shoghā vindt men reeds stukken die behoren tot de karakteristieke Talli Ḳaleh ceramiek (zie *Jaarbericht* n. 12, p. 218). Deze cultuur is gedeeltelijk gelijktijdig met Tepe Giyān laag III, waar men eveneens vazen met poten en cylindervormige bekers aantreft. In de graven te Talli Shoghā kwamen naast de zoëven beschreven karakteristieke Talli Shoghā ceramiek vaak vazen voor, die op de schouder alleen parallelle lijnen dragen en als dusdanig wijzen op verwantschap met de *Khabur* ceramiek uit Noord Mesopotamië en Syrië. Wij zullen verder zien, dat deze „Khabur" verwante ceramiek van Talli Shoghā veelvuldig voorkomt in de Talli Teimūrān cultuur.

G. *Talli Teimūrān cultuur*

In de graven te Talli Teimūrān vond men drie verschillende soorten ceramiek die te zamen voorkwamen.

a) Roodgrijze ceramiek, goed gepolijst met een lichtrose slib overdekt, waarop dan een zwarte versiering ligt. De versiering bestaat bij de bolvormige vazen uit parallele lijnen op de hals en op de buik gestyleerde bomen of struiken door evenwijdig lopende lijnen doorsneden. Ieder graf bevatte tenminste één van die vazen. Deze ceramiek is volkomen nieuw en werd in Irān nog niet ontdekt. Verwantschapstrekken met Mesopotamië of Klein Azië dringen zich niet op, tenzij voor de parallelle lijnen op de hals van die vazen (zie PLAAT LXXXVI, *b, c*).

b) Roodgrijze ceramiek, minder goed gebakken, gepolijst met daarop een roodbruine of zwarte versiering. Als vormen onderscheidt men bekers, bolvormige vazen en schotels. De vormen zijn meestal kleiner dan bij de eerste groep. De versiering bestaat uitsluitend uit horizontaal evenwijdig lopende lijnen (soms een stippellijn), die, gegroepeerd, op de hals en op de schouder van de vazen liggen. Ongeveer dezelfde ceramiek vindt men ook terug in Irān, te Tepe Giyān, laag II, en het „Khabur" aardewerk dat in Noord Mesopotamië (te Talli Shagher Bazar I, Tall Brak II, Tall Khalaf, Tepe Gaura V, Tall Billa, Jorghan Tepe, Nuzu II A, Niniveh, Assur) en in Syrië (Tell Atchana str. V of the temple site, Tell Barsib, Dnebi, Tellᵓ As) een ruime verspreiding kent, vertoont zeer nauwe verwantschap met deze groep van de Talli Teimūrān cultuur (zie PLAAT LXXXVI *a*).

De „Khabur" ceramiek heeft in Mesopotamië een langdurige bloei gekend reeds van omstreeks 2000, maar vooral vanaf 1800 tot 1550 v. Chr. Ze komt daar vooral voor tijdens de eerste dynastie van Babylon en leeft verder door tot bij het verschijnen van de zgn. „Nuzu" ceramiek.



In Irān merken wij eveneens op dat deze ceramiek een lange tijdspanne gekend heeft, zonder merkbare verandering, vermits ze reeds aanwezig is in de voorafgaande Talli Shoghā cultuur.

c) De derde soort ceramiek is een onbeschilderde grijsgrauwe of zwarte ceramiek.

H. *Talli Djalābād cultuur*

De ceramiek van deze cultuur bestaat uit onbeschilderd zwart en rood aardewerk. Een belangrijke beschilderde scherf werd ontdekt met bruinrode versiering op bleekrode orangeachtige fond. Vorm en versiering van dit fragment zijn identiek met deze van de vazen *à bec aplati* door R. GHIRSMAN ontdekt te Siyalk necropolis B (R. GHIRSHMAN, *Fouilles de Sialk*, vol. II, Paris, 1939 pl. XIII) en in 1948 te Susa (R. GHIRSHMAN, *Cinq campagnes de fouilles à Suse*, 1946-1951, Mémoires de la Mission Archéologique en Iran, mission de Susiane, rapports préliminaires I, Paris, 1952, p. 16 sq. et fig. 21), en die hij bestempelt als de ceramiek van de eerste Iraniërs (zie PLAAT LXXXV *d*).

Deze zwarte en rode ceramiek die op meerdere lage tepen in de omgeving van Persepolis (Talli Djangi, Talli Djaliān, etc.) voorkomt, vertegenwoordigt dus het aardewerk van de binnengekomen Iraniërs in de vlakten van Persepolis.

TABEL MET DE OPEENVOLGENDE CULTUREN IN DE OMSTREKEN VAN PERSEPOLIS

| | *Het geprospecteerd gebied* | *Irān* | *Mesopotamië* |
|---|---|---|---|
| 1 | TALLI DJARII B | Siyalk I, Cheshmeh ᶜAli Tepe, Talli Bakūn B 1 | Hassuna, Niniveh I |
| 2 | TALLI MUSHKI | Siyalk (I)-II, Cheshmeh ᶜAli Tepe I A, Mesre bij Sāveh | Hassuna, Niniveh I |
| 3 | TALLI BAKŪN B 2 | Siyalk II, Tepe Giyān V A-B | Samarra, Tall Halaf |
| 4 | TALLI BAKŪN A 1-4 | Siyalk III, Tepe Giyān V C-D, Susa I, Hiṣār I | El Ubaid |
| 5 | TALLI KAFTĀRI „A", „B", „C" | Siyalk IV, Susa „couche intermédiaire" (hier wellicht een *hiatus*, daar het einde van de voorgaande cultuur en het begin van de volgende cultuur niet met zekerheid kon vastgesteld worden) | Uruk, Djemdet Nasr ... |
| 6 | TALLI ḲALEH | Tepe Giyān einde str. IV, en str. III, Susa II, Dinkhā | Einde vroeg-dynastische tijd, Akkad. tijd en neo-sumerische tijd |
| 7 | TALLI SHOGHĀ | Einde Tepe Giyān III en begin Tepe Giyān II | Isin-Larsa tijd, oud-Babylonische tijd; opkomst van de „Khabur" ceramiek |
| 8 | TALLI TEIMŪRĀN | Tepe Giyān II *hiatus* | Bloeitijd van de „Khabur" ceramiek |
| 9 | TALLI DJALĀBĀD | Siyalk VI, necropolis B (ceramiek van de eerste Iraniërs) | ± 1000 v. Chr. |

De navorsingen in de vlakten van Persepolis hebben ons een juister inzicht gegeven van de verschillende culturen, die in dit gebied elkander opgevolgd hebben. Ze hebben de belangrijkheid en juiste verspreiding van iedere cultuur afzonderlijk aangetoond. Verschillende nieuwe tot nu toe onbekende ceramieksoorten werden opgedolven en het verband enerzijds met West-Irān en Mesopotamië, en anderzijds met de Balūchistān, kon vastgelegd worden. Het belang van dergelijk onderzoek werd door Prof. Thorkild JACOBSEN aan de Directeur van de *American School of Oriental Research at Bagdad* over een prospectietocht die hij in Zuid-Mesopotamië had uitgevoerd (*Archeology*, March, 1954, vol. 7 nr. 1, blz. 53) onderstreept: „Archæology is normally dominated by the idea of the vertical. As an excavation proceeds downwards through stratum after stratum the excavator is intent upon what overlies what, and it is the relative vertical position of the remains that give him clues to his key concept: sequence in time.

But another, a "lateral" kind of archæology is also possible. By ranging over the surface

of ancient inhabited areas noting the relative positions of mound, dating them—or rather the period of their last occupancy—by observing the pottery on their surface, it is possible to draw valid conclusions concerning the limits, duration, and the basic structural lines of the human settlement of the region as a whole. The aim of such "lateral" archæology can be no less than the reconstruction of the ancient topographical scene upon which history moved and by which history was in so many essentials determined..."

## III. DE PROSPECTIETOCHTEN LANGS DE BERGEN

Niet alleen de vlakten met hun Tepen leren ons de oude nederzettingen of begraafplaatsen kennen, maar ook de berghellingen leggen getuigenis af van de oude volkeren, die deze streken bewoonden. Op de bergwanden vindt men immers rotsreliëfs, rotsinscripties, en in de bergen uitgehouwen, de rotsgraven en de vergaderplaatsen van oude erediensten. Irān is een land, dat bijzonder rijk is aan dergelijke monumenten.

Gedurende onze eerste prospectietocht hadden wij reeds het geluk drie nieuwe Pehlevi inscripties te ontdekken in het Kūhi Raḥmat, rechtover het dorp Makhsudābād. De tweede campagne bracht ons tot de ontdekking van vuuraltaren en funeraire monumenten (zie ons artikel *Monuments récemment découverts en Iran méridional,* Bibliotheca Orientalis, jaargang x n. 1/2, Jan.-Maart 1933, p. 5-8).

### A. *Vuuraltaren onder de blote hemel*

Aan de voet van het Zaidungebergte, in de tuin Būdreh, ten Noorden van het dorp Onār (Bulūk Khafrah Suflāᶜ) verheft zich een grote grijszwarte monoliete steen van 2,15 m hoogte. Dit monument uit een rotsblok gehouwen heeft de vorm van een afgeknotte pyramide met een vierkante basis (1,65 m × 1,65 m). Naar boven toe is de pyramide ietwat toegesnoerd om te eindigen op vier kantelen. De top vormt aldus een kruisvormige uitholling van 1,05 m lengte, 0,26 m breedte en 0,36 m diepte. De twee uitspringende delen die de westelijke kantelen vormen zijn thans verdwenen. Dit monument wordt heden door de Islamietische bevolking als een Imāmzādeh beschouwd. Iedere Vrijdag komen de vrouwen van de omliggende dorpen ex-voto's aanbrengen, vet branden, oliën aanstrijken om allerlei gunsten te bekomen (zie PLAAT LXXXVI *c*).

Ofschoon dit monument geen enkel opschrift draagt, geloven wij toch hier een vuuraltaar te kunnen herkennen wegens de ligging, de vorm, en de overlevering. Het staat op de voet van de berg zodat het kan gezien worden van op afstand. Men krijgt een gezicht op de ganse vlakte, zodat de gelovigen gemakkelijk de cultusplechtigheden konden volgen. Een bron vloeit op een honderdtal meter ten Westen van het altaar en antieke schrijvers, zoals Strabo, melden, dat de oude Perzen hun offergaven aan het vuur en aan het water aanboden. Twee astodans of beendernissen bevinden zich in de nabijheid van deze monoliet. De vorm is onbekend in Islamietische monumenten. Men vindt echter wel parallellen met andere vuuraltaren onder de blote hemel bv. de gekoppelde vuuraltaren van Naqshi Rustam en het vuuraltaar van Tangi Karam ten Noorden van de stad Fasā. Het feit, dat aanhangers van een andere godsdienst dit vuuraltaar blijven bezoeken is wel het aanstippen waard. Wij krijgen hiermede een aanwijzing van het voortleven van Zoroastrische tradities in de Islām in Perzië.

Dit vuuraltaar is niet het enige, dat wij ontdekt hebben.

Ten Zuiden van het dorp Daulatābād (Bulūk Ramdjird) aan de voet van het Ayyūb gebergte bevindt zich een uit de rots gehouwen vuuraltaar. De basis vertoont in plattegrond een rechthoek van 1,10 m op 0,90 m en heeft vier ietwat schuin opstaande zijden van 0,15 m. Op het bovenvlak verheft zich een kleine verhoging, eveneens rechthoekig in plattegrond (0,86 m × 0,64 m), die zich slechts 0,10 m boven de eigenlijke basis verheft. In het midden bevindt zich een elliptische uitholling van 0,54 m op 0,33 m en slechts 0,11 m diepte. Een gelijkaardig altaar op de zuidelijke flank van dezelfde berg vertoont dezelfde karakteristieken, doch de uitholling is vierkantig (0,34 m × 0,34 m) en meet 0,32 m diepte (zie PLAAT LXXXVI).



Op de oostelijke flank van het Naqshi Rustam gebergte bij de uitsprong van de berg genaamd Pūzeh Ab Bakhshān merkt men een twintigtal kleine rotsuithollingen. Ze hebben allen dezelfde afmetingen, zijn cirkelvormig met een diameter van 28 cm en hebben een diepte van 0,10 m. Zeven van deze uithollingen bevinden zich zeer dicht bij elkander, binnen een rechthoek van 2,00 m op 1,50 m. Eén bevindt zich op 4,00 m links van deze groep en een ander op 10,00 m rechts. Vanaf deze laatste tot op halve hoogte van de berghelling liggen op regelmatige afstanden van elkander (ongeveer 4 à 5 meter) op een rechte lijn nog tien van deze uithollingen. Hun regelmatigheid sluit elke oorsprong van natuurlijke aard uit. Dergelijke rotsuithollingen (*cup-hollows* of *cupules*) werden op vele plaatsen in Palestina en Syrië (Gezer, Megiddo, Tell Taᵓannak, Tell es. Safi, Tell Djedeideh) gesignaleerd. Deze laatste moeten in verband gebracht worden met de cultus. Ze werden besmeerd met olie, bloed, als offer voor de godheid. Door vergelijking met Palestina en Syrië zou men geneigd zijn deze rotsuithollingen van het Naqshi Rustam gebergte eveneens te beschouwen als gewone offerplaatsen. Wij menen echter, dat wij hier te doen hebben met rotsuithollingen, waarin het heilig vuur brandde. Treffend is weer het feit, dat deze cultusplaats opgericht is in de nabijheid van een beekje. Bij de aanhangers van het Zoroastrisme werd het water naast het vuur vereerd. De verering van het water hebben zij overgenomen van de oude Ariërs. Volgens hen was het water niet alleen een primordiale noodzakelijkheid voor de instandhouding van het leven, maar de oorsprong zelf van alle leven. De Gathas, de aan Zarathustra zelf toegeschreven liederen, die zijn verkondiging bevatten en die deel uitmaken van de Jasna (één der vier hoofddelen van de Avesta) erkennen geen enkele godheid van het water. In de jongere Avesta echter stelt men een gecodificeerde eredienst van het water vast, waarin de riviergodin, Aredvi Sura Anahita, de hoofdplaats inneemt. Dit verklaart dan ook, dat de cultusplaats van het vuur zich dikwijls in de nabijheid bevindt van een waterloop of van een bron (zie PLAAT LXXXVII *a*).

### B *Funéraire monumenten*

In de flank van het Raḥmat gebergte, op de plaats genaamd Akhūri Rustam, tegenover het dorp Gashak, bevinden zich vijf openingen. Ze werden door E. HERZFELD geciteerd in zijn *Archæological History of Iran* (The Schweich Lectures of the British Academy, 1934, London, 1935, p. 38, pl. v). Deze vijf rotskamers kunnen beschouwd worden als rotsgraven, zoals men er ook aantreft in andere bergachtige streken van Vóór-Azië: Armenië, Cappadocië, Phrygië, Lycië, Lydië, Paphlagonië. In Irān treft men dergelijke rotsgraven aan in het Noordwesten te Dukkāni, Dāūd, Sakhna, Fakhrikāh, en in het Zuiden te Dāu Dukhtar, Naqshi Rustam en Persepolis. Deze vijf rotskamers zijn echter niet allen kamers waar de lijken konden bijgezet worden, vermits de eerste opening links slechts een uitholling heeft van 1 meter hoogte, 0,95 m breedte en 0,95 m diepte. Alleen zou hier in dit geval een lijk van een kind kunnen worden geplaatst, doch wij menen veeleer te doen te hebben met een ostotheek (astodan), zoals die van Dehi No bij Sakawand. Bovendien lijkt zijn afwijkende ligging ten opzichte van de andere er op te wijzen, dat het niet tegelijkertijd met de andere tot stand kwam. Alleen het vijfde rotsgraf kan met zekerheid gedateerd worden aan de hand van de vorm der kapitelen, met gehurkte en dragende stieren, die identiek zijn aan de kapitelen van de rotsgraven te Naqshi Rustam en Persepolis. Deze begraafplaats is zeer belangrijk voor onze kennis van de dodenritus van de Achemeniedentijd. Dit bewijst, dat de bijzetting van lijken in rotsgraven, niet enkel voorbehouden was voor koningen, doch ook toegepast werd door de gewone stervelingen. Anderzijds zou het interessant zijn het rotsgraf links te kunnen dateren. De mogelijkheid dat dit graf zou ontstaan zijn met de andere zou erop wijzen, dat ten tijde van de Achemenieden de twee begrafenisriten in voege waren: a) de bijzetting van het lijk in volle grond (vb. te Susa) of in rotskamers (Naqshi Rustam, Persepolis, en hier te Akhūri Rustam, en b) het neerleggen van de beenderen na de ontvlezing in bergnissen (vb. eerste graf links te Akhūri Rustam) (zie PLAAT LXXXVII *b*).

De belijders van het geloof van Zarathustra begroeven of verbrandden hun doden niet, omdat de aarde en het vuur niet mochten ontreinigd worden, maar brachten de lijken op be-

paalde hoge en afgelegen plaatsen, om ten prooi te stellen aan honden en roofvogels. Na de ontvlezing werden de beenderen verzameld, in een linnen gewikkeld en in beenderenhuisjes of astodan's geplaatst, die dan in onderaardse dodenkamers (vb. te Bishapur) ofwel in bergnissen werden gezet (in ruimere zin wordt de term astodan ook gebruikt voor de bergnissen zelf). Het zou te lang zijn een opsomming te geven van alle ontvlezingsplaatsen en beenderennissen in de bergwanden, die wij konden optekenen. Zij zijn vooral talrijk in de Rahmat, Zaidun, Husain, Ayyūb en Zakeh gebergten.

De ontvlezingsplaats bestaat uit een kuil, waarvan de afmetingen ongeveer met die van het menselijk lichaam overeenstemmen. In de nabijheid hiervan bevinden zich de astodan's of beenderennissen. De drie afmetingen van deze laatste bedragen in algemene regel 50 à 60 cm. Boven de ingang brengt men soms een tympanon aan, waarop dan een Pehlevi-opschrift gegrift wordt. De twee beenderennissen van Kūhi Zaheh hebben een gekeperde lijst als versiering, wat zelden voorkomt (zie PLAAT LXXXVI *a b* en *c*).

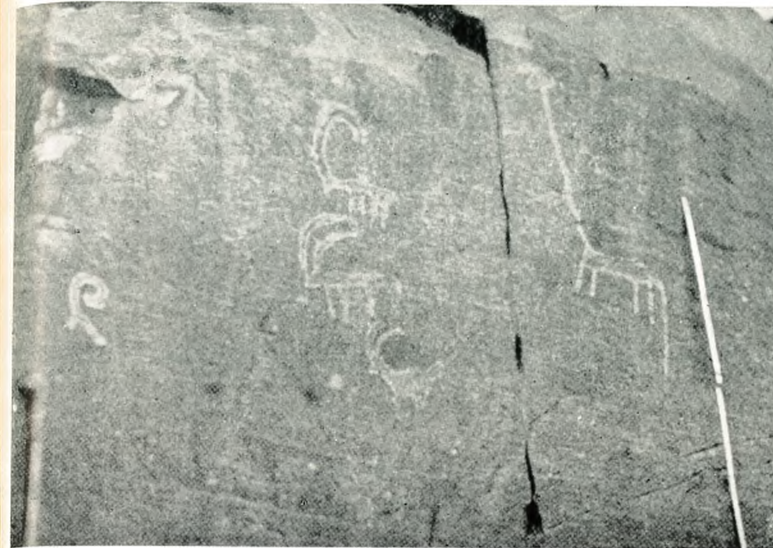
Het exposeren van de lijken op de zgn. Dakhma's of torens der stilte is van jongere datum.

Aan het zuidelijke uiteinde van het Raḥmat gebergte, op de plaats genaamd Qadamgāh bevindt zich een volledig in de rots uitgehouwen monument. Het bestaat uit twee rechthoekige terrassen, respectievelijk van 20,30 m lengte en 13 m breedte (= eerste terras op 3,30 m van de grond) en 20,30 m lengte op 15,20 m breedte (= tweede terras, 4,25 m boven het eerste terras gelegen). De verschillende wanden, vooraan het eerste terras, vooraan het tweede terras, de achterwand, en de zijwanden zijn vertikaal uit de rots gehouwen. Twee trappen van zeventien treden verbinden langsheen de zijwanden de beide terrassen. De achterwand (20,30 m breed en 12,25 m hoog) bevat twee boven elkaar gelegen rijen van vijf nissen, die in de rots zijn uitgehouwen. Bepaalde onderdelen zijn erg uitgevreten. Er blijven evenwel genoegzaam elementen over om zich een denkbeeld van het geheel te kunnen vormen. Naar alle waarschijnlijkheid werd het monument niet voltooid, vermits de nissen zeer ondiep gebleven zijn. Hierdoor komt het, dat de bestemming ervan niet met zekerheid is uit te maken. Het is mogelijk, dat het een oud-Iraans vuurheiligdom in open lucht was. In dit geval zou in de nissen het vuur geplaatst zijn geworden. De bron aan de voet van het monument en de algemene ligging steunen deze hypothese. Het kan evenwel ook een begraafplaats zijn in de zin van deze van Akhūri Rustam. In Klein-Azië (Lycië, Lydië, Paphlagonië) treft men rotsgraven aan, die verwant zijn wat betreft de schikking van de nissen en de in de rots gehouwen trappen die naar de nissen leiden (zie PLAAT LXXXIX).

Onze prospectietochten langsheen de gebergten hebben dus evenzeer belangrijke resultaten opgeleverd wat betreft de kennis van de cultus en begrafenisriten van de oude Iraniërs.

Gent, Aug. 1954 L. VANDEN BERGHE





Wadi Hammamat, graffiti




Heloean, leistenen vis



Sakkara Noord, graf van Wadzji (?), Oostzijde
Naar Orientalia 20, 1951, Tab. XXIX, fig. 9; 21, 1952, Tab. XLI, fig. 18 en ILN, 23 Mei 1953, 839, fig. 1

Zie pag. 275, 283 en 281





Sakkara Noord, graf Wadzji (?) en dienarengraven, Westzijde



Sakkara Noord, ivoren label
(1,2 × vergroot)

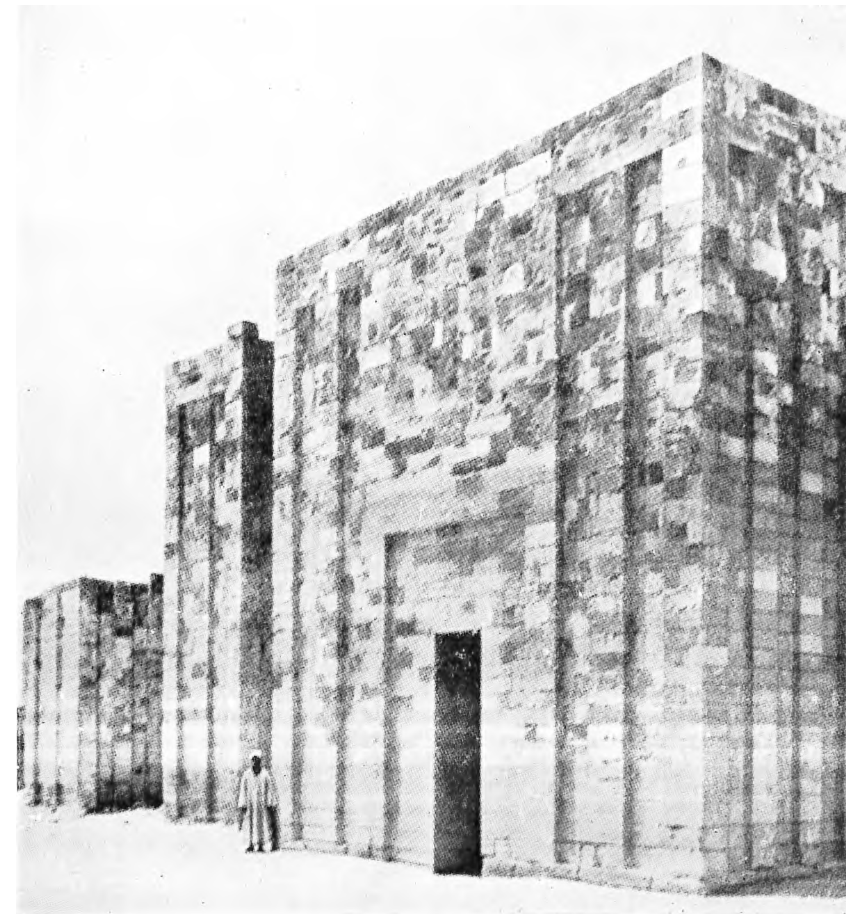


Heloean, stèle

Naar ILN, 23 Mei 1953, 840, fig. 6 en 841, fig. 9 en AJA, 53, 1949, pl. IX, B

Zie pag. 281 en 282





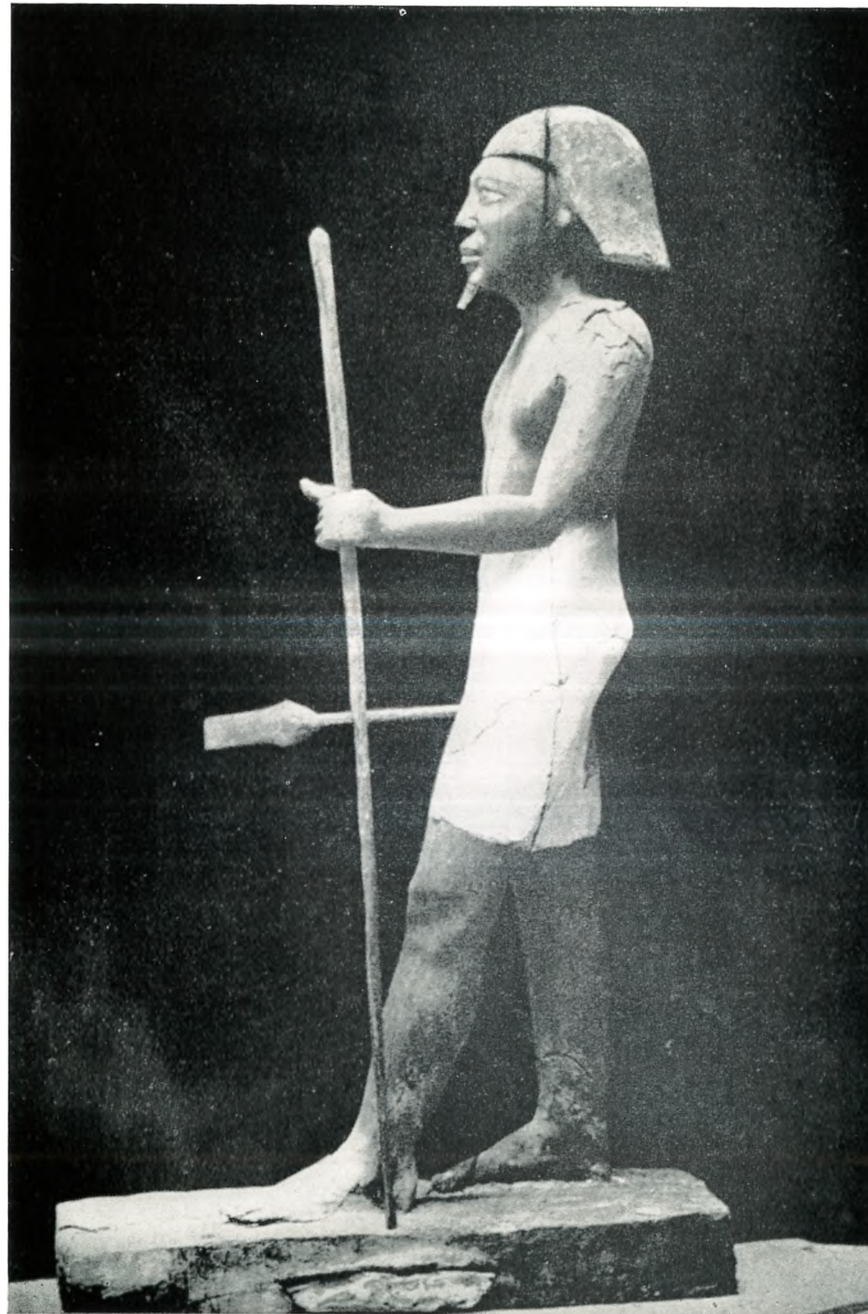
Herbouwde poort van Dzjeser



De nieuwe ringmuur
Naar Orientalia 22, 1953, Tab. XIV, fig. 27 en XV, fig. 29

Zie pag. 287

SAKKARA



Beeldje van Isjtsji
Naar AJA 53, 1949, pl. VIII



Zie pag. 285





Gize, schijndeur van Senenoe



Elephantine, heiligdom van Hekaïb



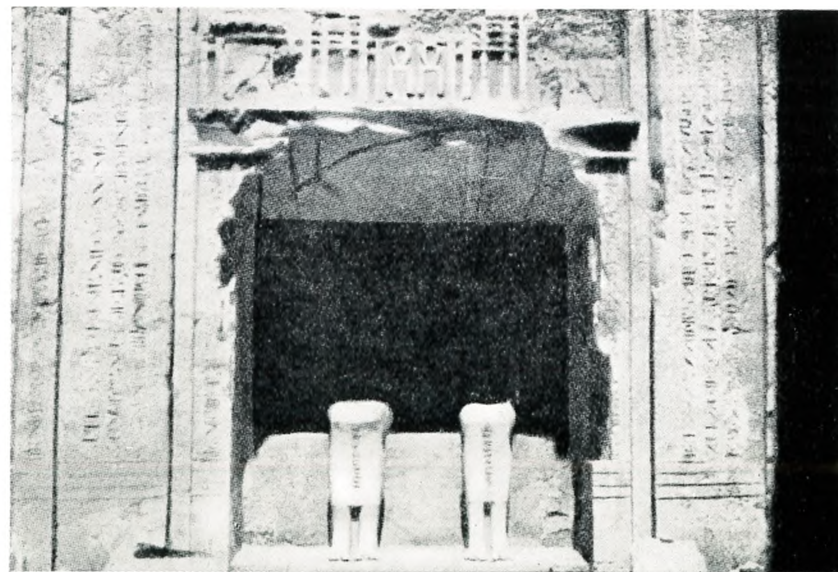


Karnak, blokken van Amenhotep IV
Naar Orientalia 20, 1951, Tab. XXVI, fig. 3; 22, 1953, Tab. X, fig. 20 en XVII, fig. 31

Zie pag. 291, 293 en 302



Mit Rahine, godheden en Seti I in diens kapel



Assassif, eerste hof graf van Montoeëmhat, Oostzijde
Naar Orientalia 19, 1950, Tab. LI, fig. 29 en 20, 1951, Tab. XXXIV, fig. 18

Zie pag. 304 en 295



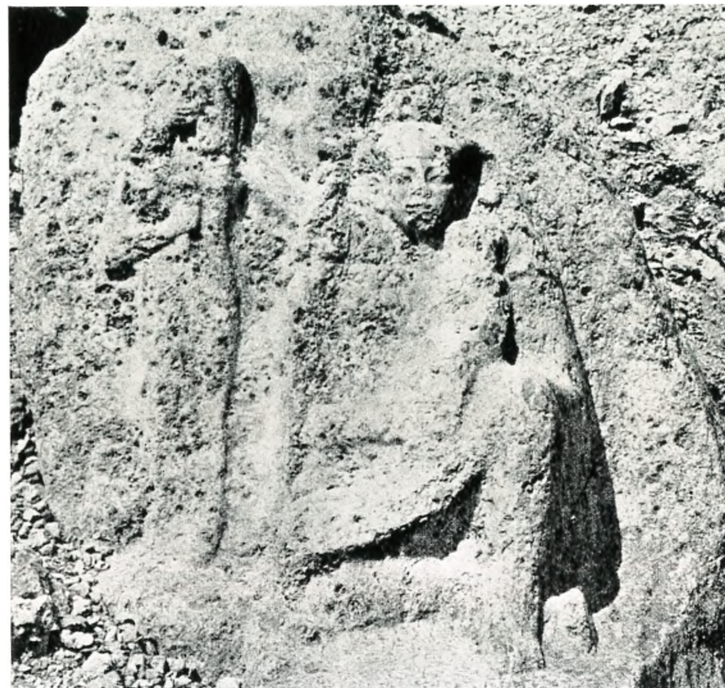


Prinses Sebeknacht met kind (21)

Zie pag. 320



Harpspeler (17)



Senmen met Neferoera en zijn vrouw (?) (25)



Slapende neger (42)

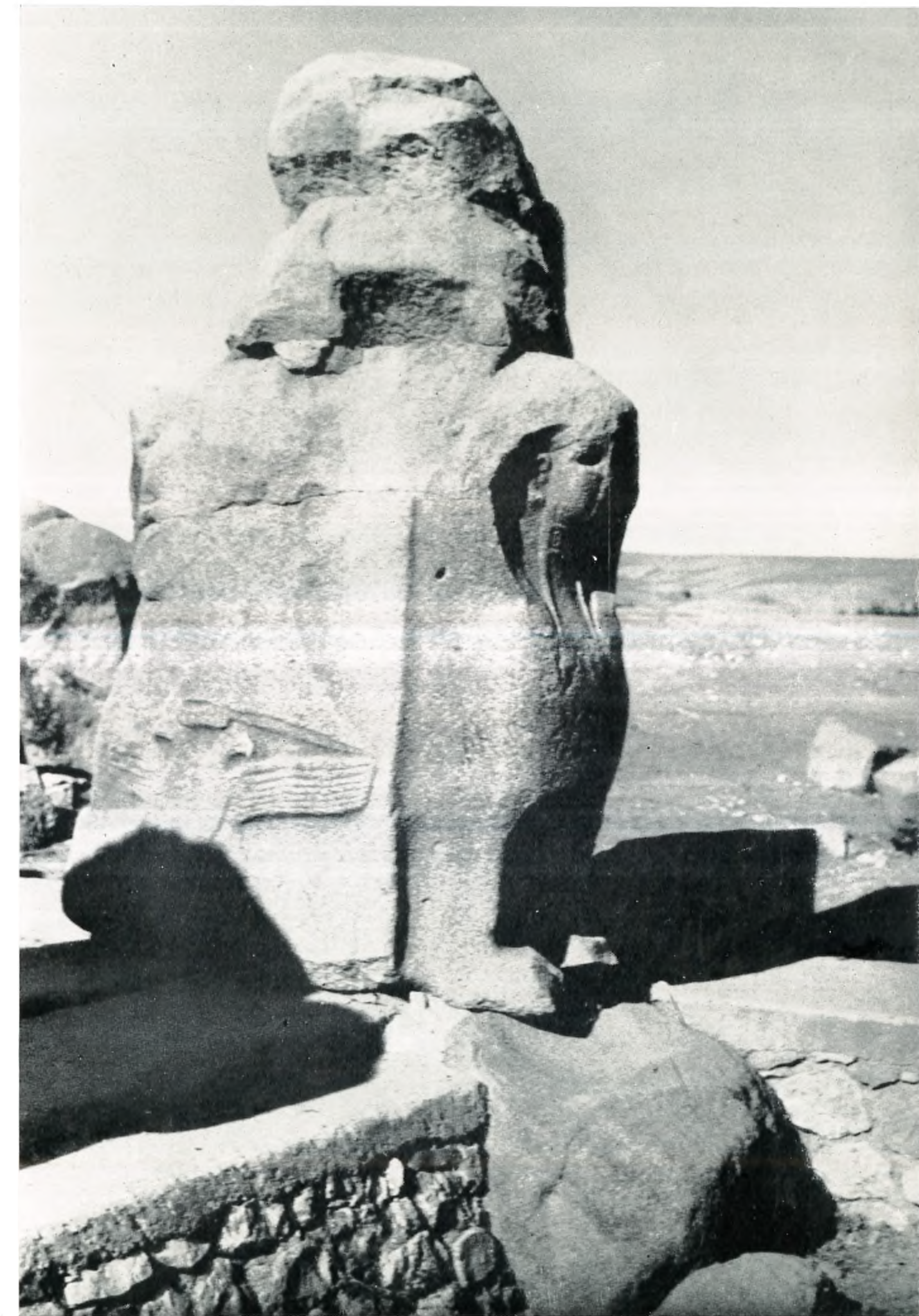


Schrijver (29)



Zie pag. 319-321





Rechter Sphinx van de stadspoort te Alaca Hüyük (photo KAMPMAN)



Zie pag. 323



*a*



*b*

*a* Gezicht op de achterzijde van de Sphinxpoort te Alaca Hüyük met het antieke stadsterrein op de voorgrond. — *b* Sphinxpoort te Alaca Hüyük (photo's KAMPMAN)

Zie pag, 323





*a*

IRĀQ





*b*

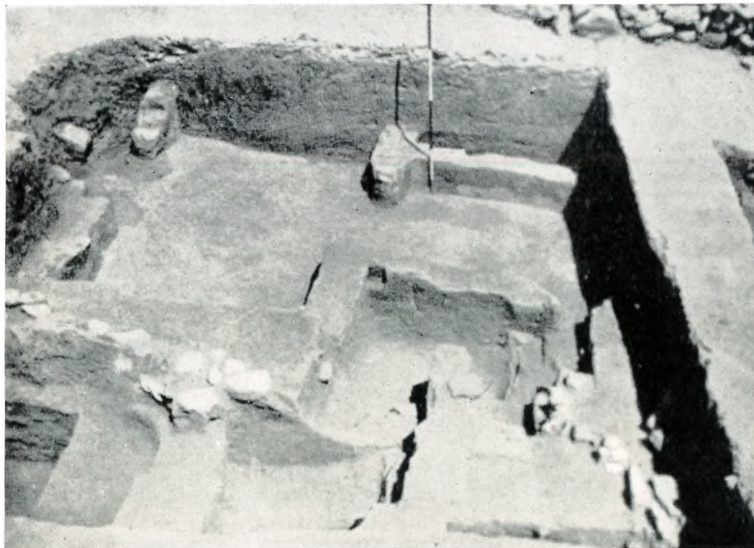
*a* Mari, 9e expeditie (1953/'54). Gehouwen steen van grijs basalt (betyl, masseba), gevonden in de hof van de tempel van de godin Ninni-Zara (midden 3e millennium v. Chr.). *ILN* 6017, Aug. 14, 1954. — *b, c* Polychroom ivoren vrouwenkopje (12,5×16,5 cm), gevonden te Nimrud in 1952, na restauratie. Tijd: Sargon van Assyrië (eind 3e eeuw v. Chr., museum te Baghdād), *ILN* 5964, Aug. 8, 1953.

Zie pag 329

## JERICHO IN NEOLITHISCHE TIJD


*a*


*b*


*c*


*e*


*d*



*a* Stadsmuur. — *b* Kapel met door opgravers weer opgerichte steen. — *c* Plattegrond van huis (*Antiquity* 103, 1952, Plates I, II*b*, III*a*). — *d* Eén van de zeven gevonden schedels, die bijgewerkt werden en als gedenkteken voor de dode dienden (*Archaeology* 7, 1954, pag. 5, fig. 6). — *e* Achterzijde van één dier schedels, de strepen geven wellicht het haar aan (*ILN* 5498, Apr. 18, 1953, blz. 627).

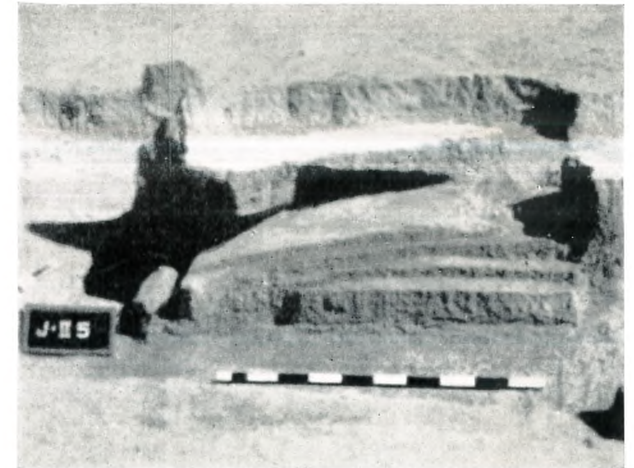
Zie pag. 331




*a*


*b*


*c*


*d*


*e*





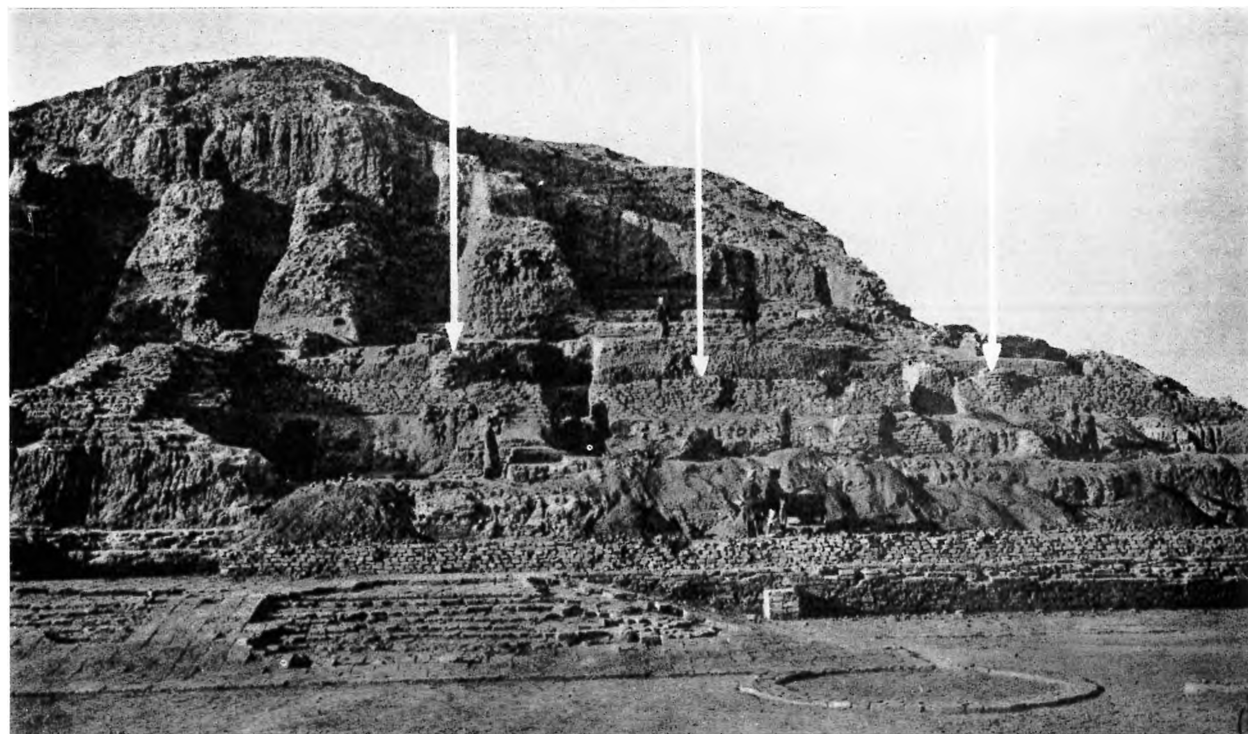
*a* **Palegawra:** eertijds bewoonde grot: nu oudste aanwijzing van menselijk verblijf in Irāq (voedselverzamelaars) — *b* **Karim-Sharir:** nu oudste „tijdelijke nederzetting" in Irāq (molensteen bekend). — *c* **Jarmo:** huizen van klei; afdrukken van rietmatten nog in de vloer: in het midden oven. — *d* Een der ovens waarvan de bodem herhaaldelijk is vernieuwd (*Archaeology* 5, 1952, blz. 164, 163, 159). — *e* Fundament van stenen huis (laag 2). — *f* Fragmenten van stenen sikkel (akkerbouw) (*ILN* 5878, Dec. 15, 1951, pag. 963).

Zie pag 333



Tempel van Enlil te Nippur: De tweede persoon van links bevindt zich in de ingang van de tempel, zijn voeten staan op laag V2, zijn werktuig is op de hoogte van de onderkant van laag III (*Journal of Near Eastern Studies*, XI, 1952. *Plate* XV). Zie pag. 239

IRĀN



N.-O. zijde van de tempeltoren te Tchoga. Zanbil (Dur-Untaosh), ten Z.-O. van Susa (Khuzistān). De pijlen geven drie van de zeven kamers aan; deze zijn de eerste in een tempeltoren gevonden (13e v. Chr.) *ILN* 6011, July 3 1954, pag. 13 Zie pag 345 [36]) en 368





*a*



*b*



*c*

*a* Gouden beker uit Kalar-Dasht (*ILN* 5705, 1948, p. 215, fig. 3). — *b* Rhyton in rode terra-cotta uit Kalar-Dasht (*ILN* 5705, 1948, p. 214, fig. 1). — *c* Rhyton in rode terra-cotta, gevonden nabij Demavend (*ILN* 5705, 1948, p. 214, fig. 3).

Zie pag. 348 (*a,b*); 350 (*c*)



a



b



c



d



e



f



g

*a* Sassaniedische zilverschaal uit de Mazänderān, met voorsielling van een vooruitschrijdende leeuw (*ILN* 6277, 1950, p. 206, fig. 1). — *b* Sassaniedische zilverschaal uit de Māzanderān: Koning Kavadh I te paard op hertenjacht (*ILN* 6277, 1950, p. 207, fig. 5). — *c* en *g* Sassaniedische zilveren vaas uit de Māzanderān, met in reliëf een gestyleerde lotusplant tussen twee grote médaillons. Deze laatste zijn versierd met de heilige haan die de Nimbus en de dubbcle halsketting draagt (*ILN* 6277, 1950, p. 206, fig. 3, 4). — *d* Sassaniedische zilverschaal uit de Māzanderān met vooruitschrijdende leeuw (*ILN* 6277, 1950, p, 206, fig. 2.). — *e* Sassaniedische zilverschaal uit de Māzanderān, met in het middenmédaillon een adelaar en in de zes omringende médaillons hanen (*ILN* 6277, 1950, p. 207, fig, 3). — *f* Sassaniedische zilveren vaas uit de Māzanderān. Op een gouden achtergrond heeft men in reliëf, vrouwen die dansen onder uit druivenbladeren bestaande bogen, Naast hen allerlei dieren: vossen, panters. Bovenaan muzikanten. Beneden deze bacchantische taferelen liggen twee leeuwenkoppen waarvan de muilen de vaasopening vormen (*ILN* 5705, 1948, p, 215, fig. 4). Zie pag. 349





a



b

*a* Fragment van een basreliëf van de oostelijke toegangspoort van het Audientiepaleis van Cyrus te Pasargadae. Men herkent nog het onderlijf van een stier en van een genius met viskop (A. Sami, Pāsārgād ya qadīmtarīn paytakht Keshvar Shāhinshāhi. Irān. Shīrāz, 1330, p. 42). — *b* Audiëntiepaleis van Cyrus te Pasargadae (photo L. Vanden Berghe)

Zie pag. 358

PASARGADAE

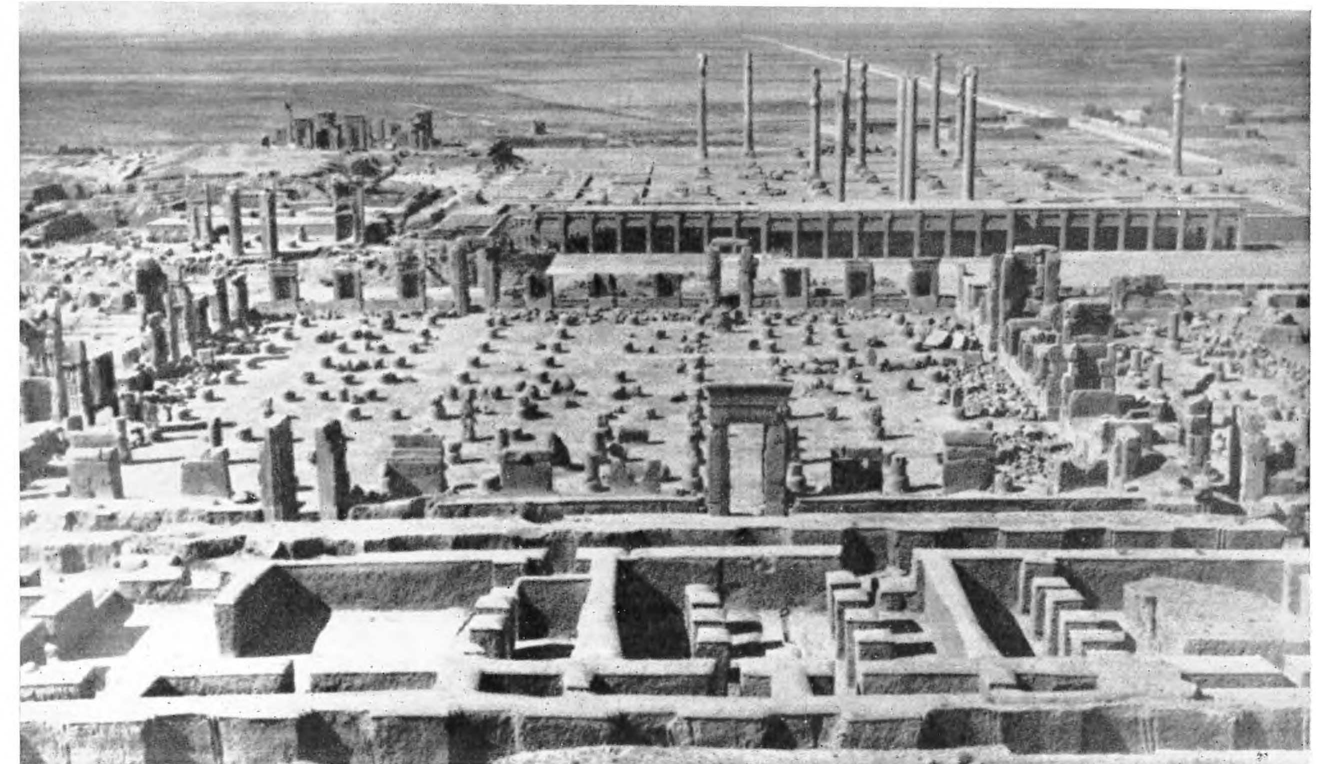


Woonplaats van Cyrus te Pasargadae (photo L. Vanden Berghe).

Zie pag. 358, laatste alinea b)



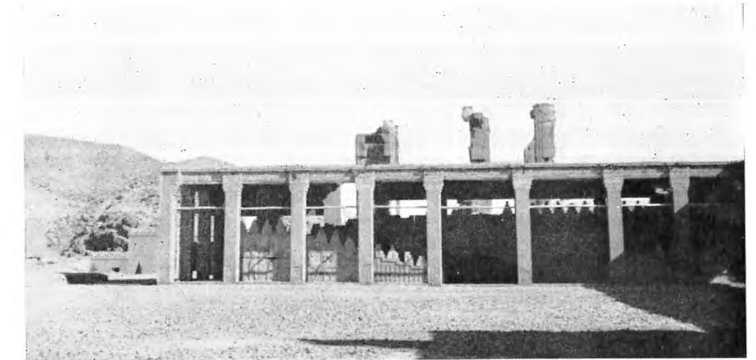




*a*



*b*



*c*

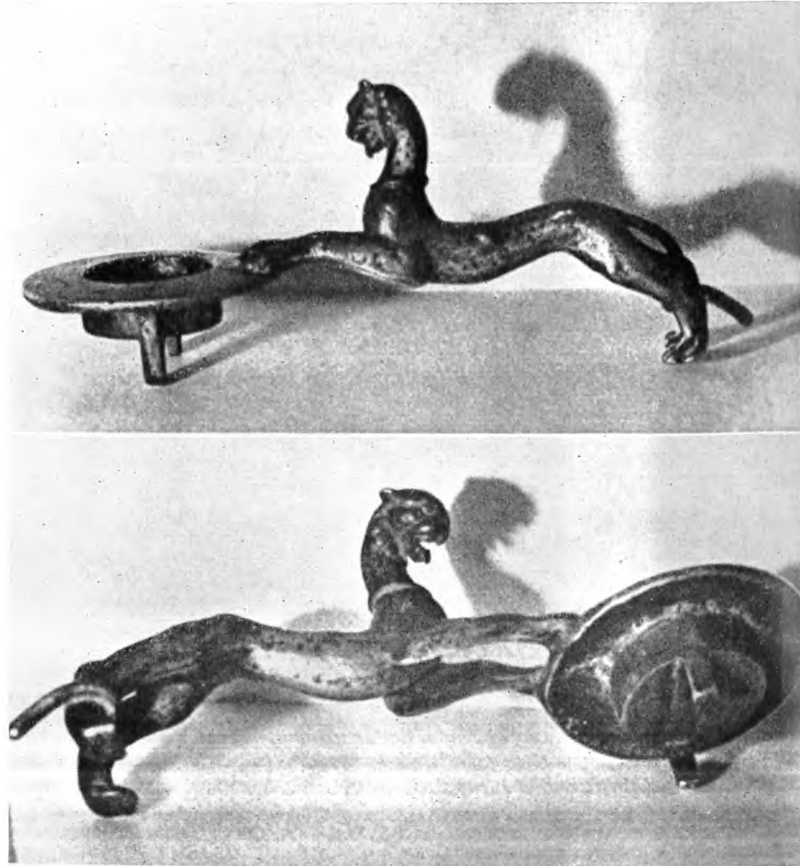




*a* Persepolis. Algemeen zicht op de „Zaal der honderd Zuilen" en de Apadana (M. T. MUSTAFAWI, *Sharh Adjmāli Athār takhti Djamshīd*. Tehrān, 1330, pl. 17). — *b* Persepolis. Achaemeniedisch kopje van lapis-lazuli, gevonden ten Oosten van de „Zaal der honderd Zuilen" (*ILN* 5705, 1948, p. 214, fig. 7). — *c* Persepolis, Afdak geplaatst boven de monumentale trappen van het Tripylon (photo L. Vanden Berghe). — *d* Persepolis. Heropgebouwd deel (thans Museum) van de Harem (photo L. Vanden Berghe).

Zie pag. 360, 3 r.v.o. (*a*); 361, 12 r.v.o (*b*), 1 r.v.o. (*c*), r. 8 v.b. (*d*)


a


b


c



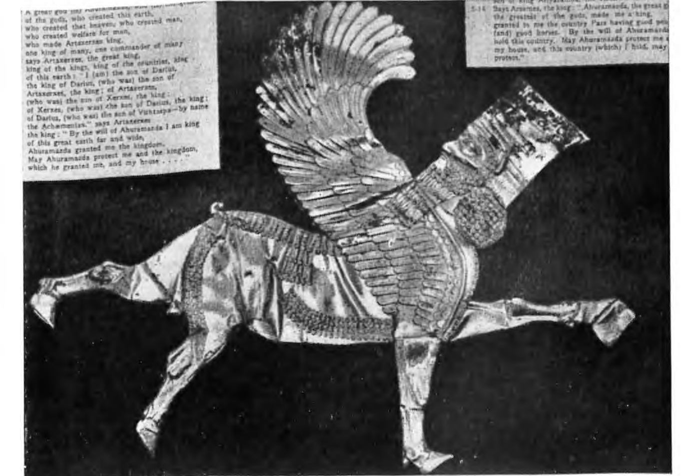
*a* Bronzen statuette van Pushti Kuh (streek van Kirmānshāh) (*ILN* 5705, 1948, p. 214, fig. 2). — *b* Bronzen wierookvat uit de Partho-Sassaniedische tijd, gevonden in de omgeving van Burudjird (*ILN* 5705, 1948, p. 215, fig. 2). — *c* Kleiaarden rhyton, uitlopend op een ramkop afkomstig van Zavia bij Sahhiz (*ILN* 5705, 1948, p. 215. fig. 5).

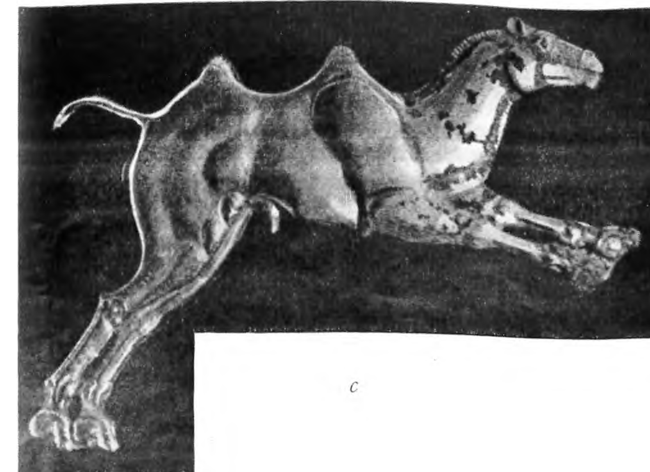
Zie pag. 378 (*a, b*); 384 (*c*)

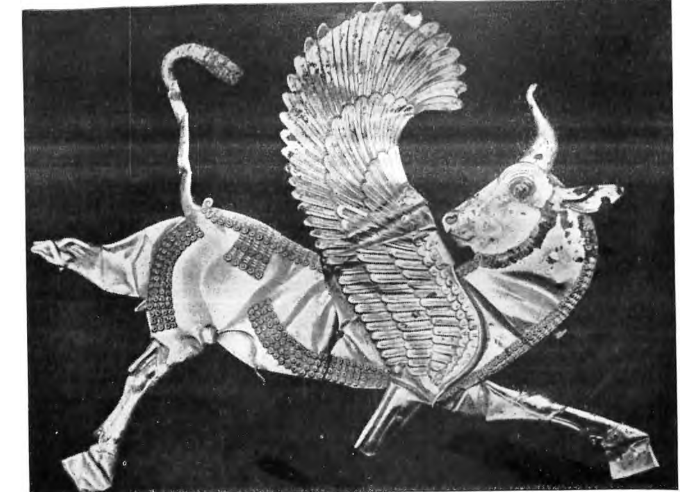


## HAMADĀN

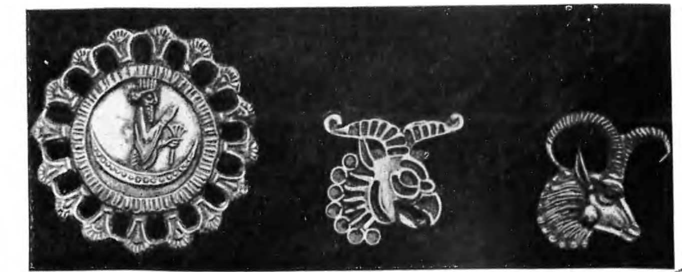

a


b


c


d


e


1 2 3
f



*a* Hamadān. Gouden bouwoorkonde met oud-Perzische opschriften op naam van Arshama, koning van de Fārs (*ILN* 5700, 1948, p. 58, fig, 5). — *b* Hamadān. Oplegstuk in gedreven goud met een gevleugelde stier met mensenkop, waarop een tiara staat (*ILN* 5700. 1948, p. 59, fig. 10). — *c* Hamadān. Gouden oplegstuk met galopperende kameel (*ILN* 5700, 1948, p 57, fig. 2). — *d* Hamadān. Oplegstuk in gedreven goud: gevleugelde stier (*ILN* 5700, 1948, p. 57, fig. 1). — *e* Hamadān. Gouden granaatappeltak (*ILN* 5700, 1948, p. 58, fig. 1). — *f* Hamadān. Goudplaatjes: 1. met lotusbloesems omgeven medaillon, waarin op een maansikkel een Achaemeniede koning verschijnt, met een lotusbloem in de linkerhand; 2. een gestyleerde adelaar met antiloophoornen; 3. ibexkop (*ILN* 5700, 1948, p. 59, fig. 7).

Zie pag. 381/382

ZIWIYE



a



b



c

*a* Ziwiye. Gouden borstplaat (A. GODARD, *Le trésor de Ziwiye*. Haarlem, 1950, fig. 10). — *b, c* Ziwiye. Theriomorphische vazen (A. GODARD, *o.c.*, fig. 49, 50).

Zie pag. 383 (*a*); 384 (*b, c*)



ZIWIYE



a



b



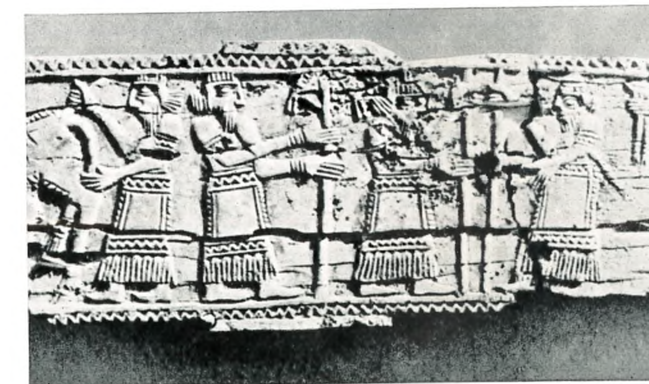
c



d



e



*a* Ziwiye. Detail van de gouden borstplaat: gestyleerde levensboom, gevleugelde stier, gevleugelde stiermens (A. GODARD, *o.c.*, fig. 18). — *b* Ziwiye. Fragment van een gouden kofferplaat, versierd met steenbokken en Scythische herten (A. GODARD, *o.c.*, fig. 48). — *c* Ziwiye. Detail van de gouden borstplaat. Gevleugelde stier, gevleugelde stiermens en gevleugelde griffioen (A. GODARD, *o.c.*, fig. 20). — *d* Ziwiye. Detail van de gouden borstplaat. Opgerichte bok, gevleugelde sphinx (A. GODARD, *o.c.*, fig. 15). — *e* Ziwiye. Ivoren belegsel met een knielende geit voor een palmachtige levensboom (A. GODARD, *o.c.*, fig. 66). — *f* Ziwiye. Ivoren fragment. Enkele mannen houden een zonnescherm vast, andere hanteren boog en pijl, en tenslotte merkt men één die een rund slacht (A. GODARD, *o.c.*, fig. 91).

Zie pag. 383

ZIWIYE



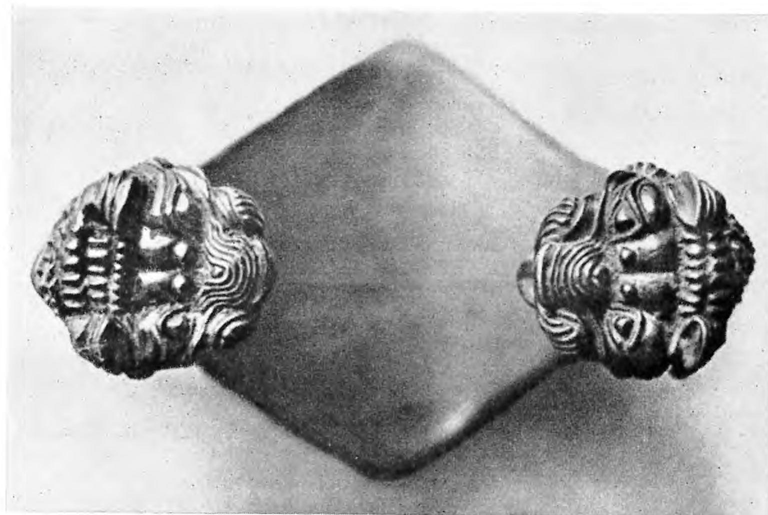
a



b



c



e



d



*a, b, c* Ziwiye. Ivoren platen met Assyrische jachttaferelen (A. GODARD, *o.c.*, fig. 81, 84, 85). — *d* Ziwiye. Gouden bokje met ingetrokken poten (A. GODARD, *o.c.*, fig. 39). — *e* Ziwiye. Gouden armband (A. GODARD, *o.c.*, fig. 41).

Zie pag. 383



HASANLŪ



a



b



c



d



e

*a* Hasanlū. Zwartkleurige kan met lange gietsnavel; de buik is met bokjes, knopen . . . in reliëf versierd (Gozāreshāye Bāstānshenāsi vol. I - 1329, fig. 12). — *b* Hasanlū. Schotel (*o.c.*, fig. 28). — *c* Hasanlū. Terra-cotta vaas bestaande uit drie communicerende vaten waartussen mensenfiguurtjes zitten, het geheel op een cylindervoet (*o.c.*, fig. 27). — *d* Hasanlū. Graven (*o.c.*, fig. 10 en 11). — *e* Hasanlū. Driepikkels als onderstut voor snavelkannen (*o.c.*, fig. 23).

Zie pag. 386




*a*



*b*





*a* Sassaniedische of na-Sassaniedische zilverschaal met tronende koning, gevonden in de omgeving van Kazwīn (*ILN* 5705, 1948, p. 214, fig. 5). — *b* Khorwīn. Grijsgrauwe kruik (Artibvs Asiae XI, 1948, p. 14, fig. 1). — *c* Maku (Adharbaidjan): Theriomorphe vaas: harnas en teugels op hals geschilderd, op rug zadeltapijt.

Zie pag. 388 (*c*); 389 (*a, b*)



KHORWĪN



*a*



*b*



*c*



*d*



*e*



*a, b, c* Khorwīn. Theriomorphische vazen (photo Museum Tehran). — *d* Khorwīn. Snavelkom in glanzend zwart aardewerk (Verzameling Prof. MOHSEN MOGHADAM, Tehrān).

Zie pag. 389

OMSTREKEN VAN PERSEPOLIS



*a*



*b*



*c*



*d*



*a* Talli Ḳaleh, Hassanābād: bolvormige beschilderde vaas. — *b* Talli Kamīn. Graf uit de tweede sondage. — *c* Talli Kamīn. Karakteristieke kom van het Talli-Shoghā type. — *d* Talli Djalābād. Fragment van een vaas „à bec aplati".

Zie pag. 395 (*a*, *b*) ; 396 (*c*) ; 398 (*d*); 405 (*d*)



OMSTREKEN VAN PERSEPOLIS



1 2 3
*a*



*b*



*c*



*d*



*a* Talli Teimūrān. Bekers van het „Khabur" type. — *b*, *c* Talli Telimūrān. Beschilderde vazen met als typische versiering, gestyleerde bomen. — *d* Talli Teimūrān. Onbeschilderde grijs-zwarte vazen.

Zie pag. 399 (*b*, *c* en *d*) ; 403 (*a*)

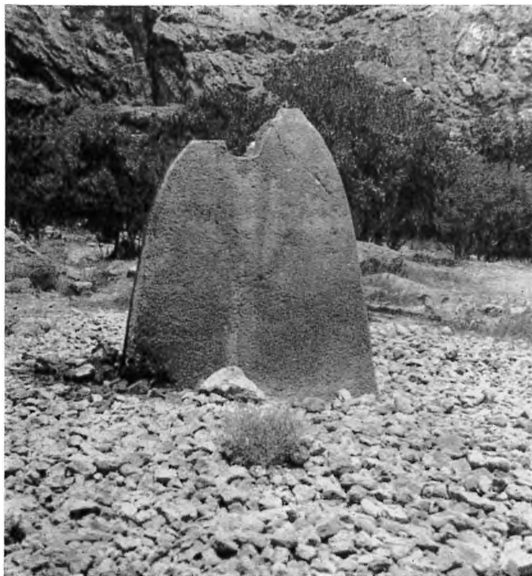
OMSTREKEN VAN PERSEPOLIS



*a*



*b*



*c*



*d*

*a* Puzeh Ab Bakhshān (Naqshi Rustam gebergte). Rotsuithollingen waarin het vuur brandde. — *b* Akhūri Rustam. Achaemeniedische rotsgraven. — *c* Vuuraltaar uit de Bagh Būdreh (Bulūk Khafrah Suflā'). — *d* Vuuraltaar aan de voet van het Ayyūb gebergte.

Zie pag. 406 (*a, b*); 407 (*c, d*)



OMSTREKEN VAN PERSEPOLIS



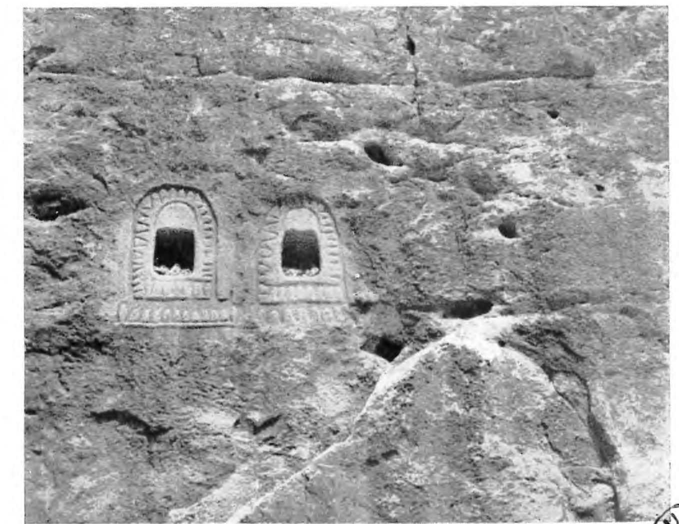
*a*



*b*



*c*

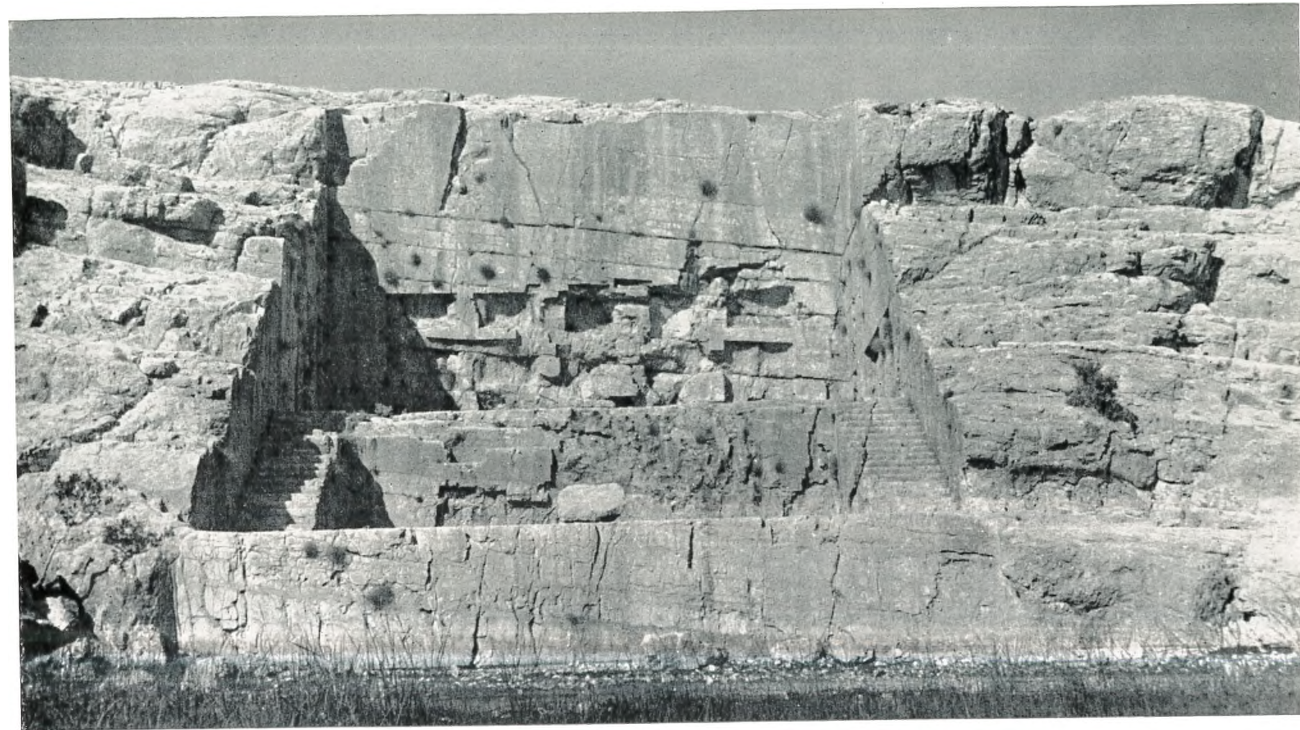


*d*

*a* Ontvlezingskuil uit de Kuhi Rahmat. — *b, c* Beenderennissen of astodan's in het Sarui gebergte. — *d* Astodan's in het Zakeh gebergte.

Zie pag 408

OMSTREKEN VAN PERSEPOLIS



*a*



*b*



*c*



In de rots uitgehouwen monument van Qadamgāh.

Zie pag. 408

| | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|
| primair of palaeozoïsche periode | Cambrium<br>Silurium<br>Devonium<br>Carbonium<br>Fernicum | 450.000.000<br>340.000.000<br>300.000.000<br>275.000.000<br>225.000.000 | | | |
| secundair of mesozoïsch | Trias<br>Jura<br>Krijt | 150.000.000<br>110.000.000<br>70.000.000 | | | |
| tertiair | Palaeoceen<br>Eoceen<br>Oligoceen<br>Mioceen | | Ipswichien | | |
| Oudste Quartair = Pleistoceen = diluvium | Gunz I | 600.000 | VUISTBIJLCULTUUR<br>(industrie à bifaces)<br>(core-tool culture)<br>(Faustkeil Kultur) | HANDPUNTENCULTUUR<br>(industrie à éclats)<br>(flake-tool culture)<br>(Handspitze Kultur) | |
| | Gunz II | 550.000 | OUD-PALAEOLITHICUM | | Homo Heidelbergensis<br>kaak v. Mauer<br>..............[1])<br>Swanscombe schedel |
| | Günz-Mindel<br>Mindel<br>Mindel-Risz | 500.000<br>450.000<br>400.000<br>350.000<br>300.000 | Abbevillien (chellien)<br>vroeg-acheuléen<br>midden-acheuléen | Cromérien<br>clactonien (mesvinien)<br>,, | |
| | | | MIDDEN-PALAEOLITHICUM | | |
| | Risz I-II<br>Risz-Würm<br>Würm I | 250.000<br>150.000<br>100.000 | Laat-acheuléen<br>Micoquien | Levalloissien<br>Moustérien | Homo Neandertalensis<br>skelet v. Spy, Krapina, Spy, La Chapelle aux Saintes, La Quina. |
| | | | CULTUUR VAN HET LEMMER<br>LAAT-PALAEOLITHICUM | | |
| | Würm II<br>Würm III | 70.000<br>25.000 | *West-Europa* *Oost-Europa* *Afrika*<br>Vroeg-aurignacien Atérien<br>Audi-cultuur<br>Châtelperron cult.<br>midden-aurignacien →<br>laat-aurignacien<br>↙ ↘<br>west-gravettien oost-gravettien capsien<br>←Solutréen ↓<br>Magdalenéen<br>(grimaldien-creswellien-Hamburgien) | | *Homo Sapiens*<br>↓<br>a) Combe-Capelleras (Brüm)<br>b) Cro-magnonras (skeletten v. Grimaldi Mentone) |
| | | | HET MESOLITHICUM | | |
| | | | *Zuid- en West-Europa* | *Noord-Europa* | |
| | | 8000-7000 | Azilien | Lingly cultuur | |
| | | 7000-5000 | Tardenoisien<br>= (Sauveterrien)<br>= (Campignien) | Maglemose cultuur<br><br>Kjökkenmøddinger c.<br>of Ertcbølle c. | |

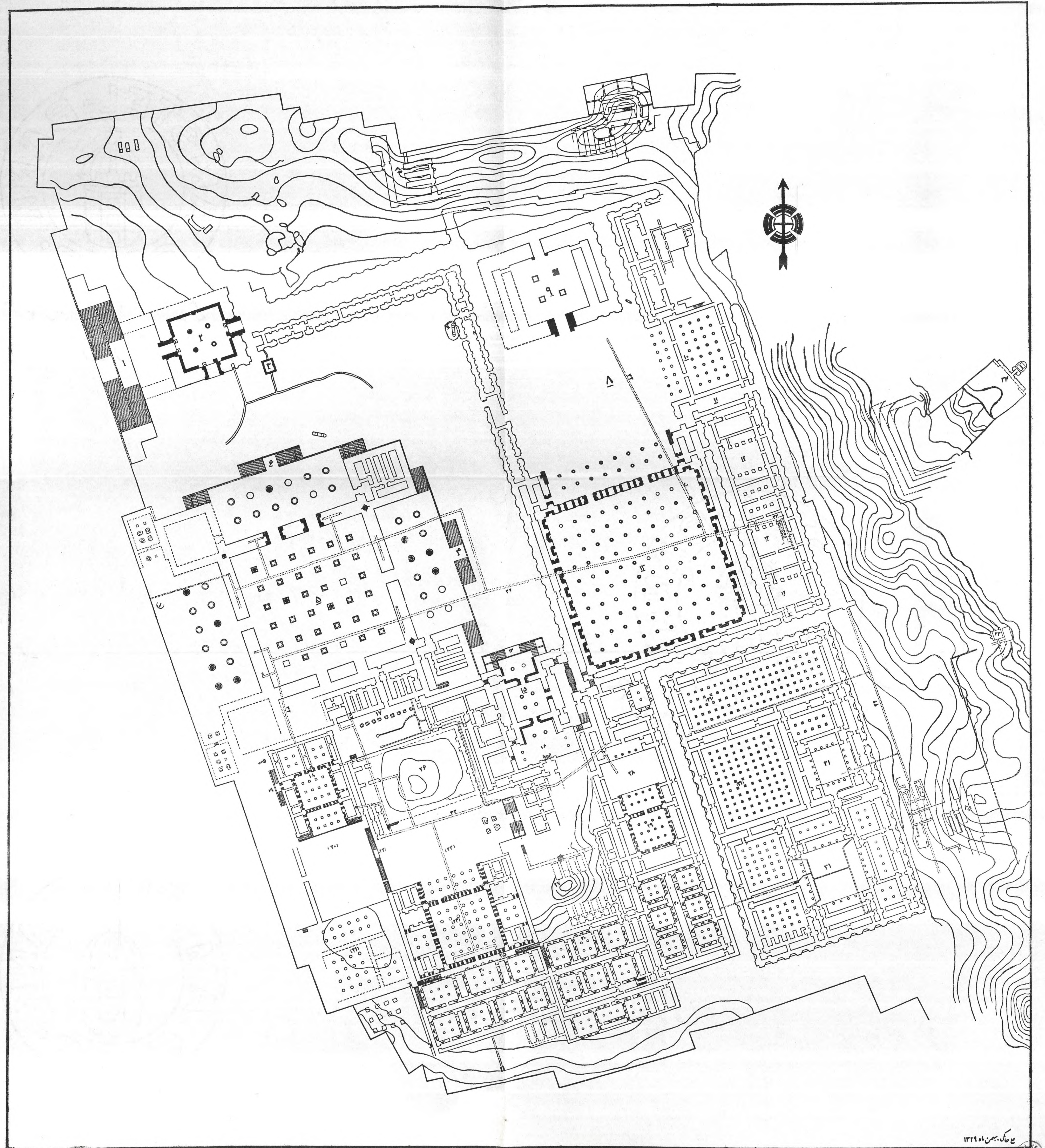


[1]) Hier stond in de copie „Piltdown mens"; zie nu Illustrated London News 6012, July 19, 1954, blz. 51: „The Greatest of All Scientific Practical Jokes: the Piltdown Hoax revealed in Full."

Zie blz. 271

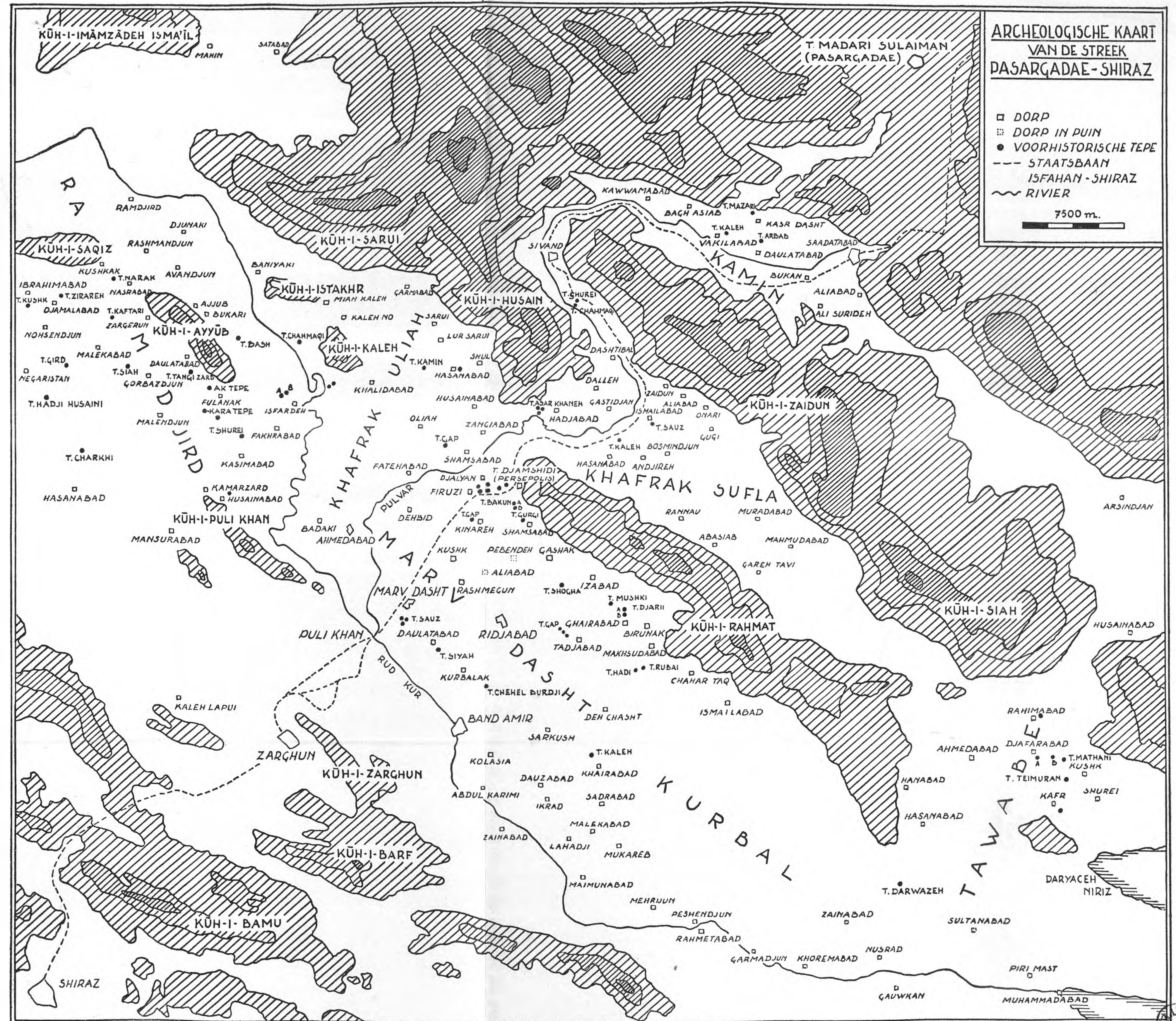
| Tertiair | EUROPA | | | | | PALESTINA-SYRIE | MESOPOTAMIE | IRAN | KLEIN AZIË |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| Oudste quartair = Pleistoceen = Diluvium | Günz I | 600.000 | Ipswichien (Eolithen) | | | | | | Alleen artefacten gevonden die in niet vast verband met elkaar te brengen zijn. |
| | | | OUD-PALAEOLITHICUM | | | | | | |
| | Günz II | 550.000 | vuistbijlcultuur | Handpuntencultuur | | Tayacien (grotten) | | | |
| | Günz-Mindel | 500.000 | Abbevillien | Cromérien | Homo Heidelberg. (kaak v. Mauer) | Chelleén (openlucht woonplaatsen) | | Ghari Hotu | |
| | Mindel I<br>II | 450.000<br>430.000 | | | | | | | |
| | Mindel-Risz | 400.000<br>300.000 | vroeg-Acheulien<br>midden-Acheulien | Clactonien<br>„ | Piltdown mens | | | | |
| | Risz I | 250.000 | | | | | | | |
| | | | MIDDEN-PALAEOLITHICUM | | | | | | |
| | Risz II | 200.000 | laat-Acheulien | Levalloisien | | Opper-Acheuleen en Micoquien (grotten bij berg Karmel) | Barde Balka | Tamtama<br>Khonik<br>Bisitūn | |
| | Risz-Würm | 150.000 | „ | | | | | | |
| | Würm I | 100.000 | Micoquien | Mousterien | Homo Neandertal. | Levalloiso-mousterien | Hazer Merd | | |
| | | | LAAT-PALAEOLITHICUM | | | | | | |
| | | 90.000 | vroeg-Aurignacien (Audi en Châtelperron cultuur) | | Homo Sapiens ↓ | Aurignacien | | | |
| | | | Midden-Aurignacien | | | | | | |
| | Würm II | 70.000 | Laat-Aurignacien (= Gravettien; in Afrika = Capsien) | | | | | Ghari Hotu | |
| | | 50.000 | Solutréen | | | | Zarzi<br>Palegawra | | |
| | Würm III | 25.000 | Magdaléneen | | Cro-Magnon ras | | | | |
| Jongste quartair = Holoceen = Alluvium | | | MESOLITHICUM | | | | | | |
| | | | *Zuid- en West-Europa* | *Noord-Europa* | | | | | |
| | | 8000-7000 | Azilien | Lingly cultuur | | Natufien | Karim-Shahir | Ghar Kamarband | |
| | | 7000-5000 | Tardenoisien | Maglemose<br>Kjokkenmøddinger<br>(= Erteløller cult.) | | | | | |
| | | | NEOLITHICUM | | | | | | |
| | | | | A (zonder vaatwerk) | | | Jarmo | Ghar Kamarband | Mersin 33 á 27 |
| | | | | B (met vaatwerk) | | Tahunien | Jarmo | | Mersin 26-25 |
| | | | | | | | Hassuna | Siyalk I | Mersin 24-20 |
| | | | CHALCOLITHICUM | | | Ghassulien<br>Jericho IX | Samarra-T.Halaf.<br>Eridu XVIII | Siyalk II<br>Giyan V A | Mersin 19-17 |
| | | | | | | | | Susa I<br>T Bakun A 1-4<br>Hisār I Sialk III<br>Giyan VB -D | Mersin 16 |
| | | | | | | Jericho VIII | Ubaid | | |
| | | | | | | | Uruk | Susa „couche intermédiaire" | Mersin 15-12 B |
| | | | VROEG-BRONSTIJD | | | Jericho VII | Djemdel Nasr | Susa II<br>Hisar II<br>Sialk IV | Mersin 12 A |

Zie blz. 271



PLAN VAN PERSEPOLIS OPGEMAAKT DOOR DE IRAANSE OPGRAVINGSDIENST IN 1951. (GOZĀRESHHĀYE BĀSTĀNSHENĀSI VOL. II-1951)

۱ — 1. grote toegangstrap
۲ — 2. toegangsportaal van Xerces I
۳ — 3. puinen van stenen waterput
۴ — 4. oostelijke trap van de Apadana
۵ — 5. centrale hall van de Apadana
۶ — 6. noordelijke trap van de Apadana
۷ — 7. kapiteel van een zuil met twee tegenoverelkaar staande leeuwenkoppen
۸ — 8. binnenplaats van het „paleis der honderd zuilen"
۹ — 9. het onvoltooid portaal
۱۰ — 10. hall met de 32 zuilen
۱۱ — 11. bergplaats voor de wagens
۱۲ — 12. bergplaats voor de paarden van de koning
۱۳ — 13. hoofdhall van het „paleis der honderd zuilen"
۱۴ — 14. noordelijke trap van het „Tripylon"
۱۵ — 15. hoofdhall van het „Tripylon"
۱۶ — 16. kleine binnenplaats van het „Tripylon"
۱۷ — 17. zuidelijke spiegelhall van de Apadana
۱۸ — 18. klein paleis (Tatchara) van Darius I, spiegelhall
۱۹ — 19. westelijke trap van dit paleis (v. Tatchara)
۲۰ — 20. zuidelijke binnenplaats van het klein paleis (Tatchara) van Darius
۲۱ — 21. half voltooid gebouw van Artaxerces III
۲۲ — 22. westelijke trap van het klein paleis (Hadish) van Xerces I
۲۳ — 23. binnenplein van het Hadish paleis)
۲۴ — 24. centrale hall van het Hadish paleis.
۲۵ — 25. zuidelijk balkon van het Hadish paleis
۲۶ — 26. grote kiezelzandheuvel met de voornaamste puinen (op het plan (1939) van E. F. Schmidt, Problematic structure of palace G)
۲۷ — 27. kleine kiezelzandheuvel met de voornaamste puinen (op het plan (1939) van E. F. Schmidt, Hillock of Palace D)
۲۸ — 28. binnenplein van het zuidelijk paleis (Harem)
۲۹ — 29. centrale hall van de Harem
۳۰ — 30. de verscheidene kamers van de Harem
۳۱ — 31. het schathuis
۳۲ — 32. waterleiding onder de grond
۳۳ — 33. stenen waterput
۳۴ — 34. graf aan Artaxerces II toegeschreven
۳۵ — 35. één van de wachttorens
۳۶ — 36. in kleisteen opgetrokken gebouwen
۳۷ — 37. plaats van de ontdekking van de 30.000 kleitabletten (noordelijke versterking)


ARCHEOLOGISCHE KAART
VAN DE STREEK
PASARGADAE - SHIRAZ
DORP
DORP IN PUIN
VOORHISTORISCHE TEPE
STAATSBAAN
ISFAHAN - SHIRAZ
RIVIER
7500 m.
KÜH-I-IMĀMZĀDEH ISMA'ĪL
MAHIN
SATABAD
T. MADARI SULAIMAN
(PASARGADAE)
KÜH-I-SARUI
KÜH-I-SAQIZ
RAMDJIRD
DJUNAKI
RASHMANDJUN
KUSHKAK
T. NARAK
AVANDJUN
IBRAHIMABAD
T. KUSHK
T. ZIRAREH
NASRABAD
DJAMALABAD
T. KAFTARI
AJJUB
BUKARI
ZARGERUN
KÜH-I-AYYŪB
NOHSENDJUN
MALEKABAD
T. GIRD
T. SIAH
DAULATABAD
T. TANGI ZARD
GORBAZDJUN
NEGARISTAN
T. HADJI HUSAINI
AK TEPE
FULAHAK
KARATEPE
ISFARDEH
MALENDJUN
T. SHUREI
FAKHRABAD
T. CHARKHI
KASIMABAD
HASANABAD
KAMARZARD
HUSAINABAD
KÜH-I-PULI KHAN
MANSURABAD
BANIYAKI
KÜH-I-ISTAKHR
MIAN KALEH
KALEH NO
T. CHAHMAQI
KÜH-I-KALEH
T. BASH
GARMABAD
SARUI
LUR SARUI
SHUL
T. KAMIN
HASANABAD
KHALIDABAD
ULIAH
KÜH-I-HUSAIN
SIVAND
T. SHUREI
T. CHAHMAQ
DASHTIBAL
DALLEH
KAWWAMABAD
BAGH ASIAB
T. MAZARI
T. KALEH
KASR DASHT
VAKILABAD
T. ARBAB
SAADATABAD
DAULATABAD
KAMIN
BUKAN
ALIABAD
ALI SURIDEH
HUSAINABAD
T. SAR KHANEH
GASTIDJAN
ZAIDUN
ALIABAD
ISMAILABAD
ONARI
HADJABAD
T. SAUZ
GUGI
KÜH-I-ZAIDUN
OLIAH
ZANGIABAD
T. GAP
T. KALEH
BOSMINDJUN
SHAMSABAD
HASANABAD
ANDJIREH
FATEHABAD
T. DJAMSHIDI
(PERSEPOLIS)
DJALYAN
KHAFRAK
KHAFRAK SUFLA
FIRUZI
T. BAKUN
PULVAR
DEHBID
T. GAP
T. GURGI
KINAREH
SHAMSABAD
RANNAU
MURADABAD
ARSINDJAN
BADAKI
AHMEDABAD
KUSHK
PEBENDEH
GASHAK
ABASIAB
MAHMUDABAD
GAREH TAVI
ALIABAD
MARV DASHT
RASHMEGUN
T. SHOGHA
IZABAD
T. MUSHKI
T. DJARII
KÜH-I-SIAH
T. SAUZ
DAULATABAD
RIDJABAD
T. GAP
GHAIRABAD
BIRUNAK
KÜH-I-RAHMAT
HUSAINABAD
PULI KHAN
T. SIYAH
TADJABAD
MAKHSUDABAD
T. HADI
T. RUBAI
CHAHAR TAQ
KURBALAK
RUD KUR
T. CHEHEL BURDJI
KALEH LAPUI
BAND AMIR
DEH CHASHT
ISMAILABAD
RAHIMABAD
SARKUSH
DJAFARABAD
AHMEDABAD
T. MATHANI
KUSHK
ZARGHUN
KOLASIA
T. KALEH
KHAIRABAD
T. TEIMURAN
KÜH-I-ZARGHUN
DAUZABAD
HANABAD
ABDUL KARIMI
IKRAD
SADRABAD
KAFR
SHUREI
KURBAL
HASANABAD
ZAINABAD
MALEKABAD
LAHADJI
MUKAREB
KÜH-I-BARF
TAWABE
MAIMUNABAD
DARYACEH
NIRIZ
T. DARWAZEH
MEHRIJUN
KÜH-I-BAMU
PESHENDJUN
ZAINABAD
SULTANABAD
RAHMETABAD
NUSRAD
GARMADJUN
KHOREMABAD
PIRI MAST
SHIRAZ
GAUWKAN
MUHAMMADABAD

## UITGAVEN VAN HET VOORAZIATISCH-EGYPTISCH GENOOTSCHAP ‘EX ORIENTE LUX’:

A. **Jaarbericht,** Deel I (nos 1-5 en Supplement) 1933-1938. XXXII en 500 blz., XL platen, 26 tekstillustraties, 4 tabellen en 1 kaart in de tekst, 3 kaarten en 4 synchronistische tabellen, 4to.
Uitverkocht. Prijs van antiquarische exemplaren, indien verkrijgbaar, gebonden in een buckram-stempelband op aanvrage. De Jaarberichten N° 1, 2, 3, 4 en 5 worden, indien antiquarisch verkrijgbaar, niet los verkocht; het Supplement (met Index, voorwerk en Register) is afzonderlijk verkrijgbaar voor *f* 7.50.

**Jaarbericht,** Deel II (nos 6-8 en Supplement) 1939-1943. XLIV en 816 blz., XL platen, 91 tekstillustraties, 1 tabel, 5 kaarten, 4to.
Prijs gebonden in buckram-stempelband *f* 75.—, voor contribuanten *f* 50.—. De Jaarberichten 6, 7 en 8 zijn ook los verkrijgbaar voor *f* 25.— per nummer, voor contribuanten *f* 15.— per nummer. Index, Voorwerk en Register zijn los verkrijgbaar voor *f* 15.—, voor contribuanten *f* 10.—. De bij dit deel behorende buckramband is voor contribuanten verkrijgbaar voor *f* 3.—.

**Jaarbericht,** Deel III (nos 9-10 en Supplement) 1944-1948. 576 blz., XXXII platen, 97 tekstillustraties, 3 kaarten, 4to.
Prijs gebonden in buckram-stempelband *f* 60.—, voor contribuanten *f* 40.—. De Jaarberichten 9 en 10 zijn ook los verkrijgbaar voor *f* 30.— respectievelijk *f* 35.— per nummer, voor contribuanten *f* 20.— respectievelijk *f* 15.— per nummer. Het Supplement met index, voorwerk en register is ook los verkrijgbaar voor *f* 10.—, voor contribuanten *f* 6.—. De bij dit deel behorende buckramband voor contribuanten voor *f* 3.—.

**Jaarbericht** n° 11 (1949-1950), 120 blz., XXVII platen, 16 tekstillustraties, 4to. *f* 25.—, voor contribuanten *f* 15.—.

**Jaarbericht** n° 12 (1951-1952), 144 blz., XXX platen, 14 tekstillustraties, 1 uitslaande kaart, 4to. *f* 25.—, voor contribuanten *f* 15.—.

B. Serie **Mededeelingen en Verhandelingen.**

N° **2**: *Drie Honderd Jaren Egyptologie in Nederland.* Van Heurnius tot Boeser (1620-1935) door Dr W. D. van Wijngaarden, 1935, 4to, 26 blz., 4 photo's en 1 plaat, met uitvoerige bibliographie. Prijs *f* 3.50, voor contribuanten *f* 1.50.

N° **5**: *The Maṣtaba of Hetep-Her-Akhti. Study on an Egyptian Tomb Chapel in the Museum of antiquities Leiden* by H. Th. Mohr. 1943, 4to, xvi en 104 blz., 2 platen, 54 tekstillustraties. Prijs *f* 17.50, voor contribuanten *f* 15.—.

N° **6**: Overzichten van de Geschiedenis en Opgravingen in het Nabije Oosten I:*rās eš-šamrā* en *minet el-beiḍā*' door Jan P. Lettinga. 1942. 4to. Uitverkocht. Antiquarische exemplaren *f* 5.—.

N° **7**: *Kernmomenten der antieke beschaving en haar moderne beleving.* 1947, 4to, x en 278 blz., 19 platen en 123 tekstillustraties, 2 kaarten. Dit nummer, hetwelk is uitgegeven ter herinnering aan het tienjarig bestaan van het Gezelschap (1933-1943) bevat bijdragen van B. A. van Proosdij, A. de Buck, Th. C. Vriezen, I. L. Seeligmann, A. A. Kampman, F. M. Th. de Liagre Böhl, P. van der Meer O.P., J. H. Kramers, W. van Os en B. H. Stricker. Prijs *f* 20.—, in linnen band *f* 22.50, voor contribuanten resp. *f* 12.50 en *f* 15.—.

N° **8**: *Hommage à la mémoire de l'éminent assyriologique François Thureau-Dangin (1872-1944)* par E. Dhorme. 1946. 4to, 35 pages, 1 portrait en héliogravure. Prijs *f* 3.50, voor contribuanten *f* 2.50.

N° **9**: *The Septuagint Version of Isaiah, A discussion of its Problems* door Prof. Dr I. L. Seeligmann, 1948, 4to, X en 124 blz. Prijs *f* 13.25, voor contribuanten *f* 8.25.

N° **10**: *De Grote Zeeslang* door Dr B. H. Stricker. 1953, 4to, 27 blz., 8 tekstillustraties. Prijs *f* 3.50, voor contribuanten *f* 1.50.

C. **Uitgave** N° **1**: *Textes mathématiques babyloniens,* transcrits et traduits par F. Thureau-Dangin, 1939, 4to, 293 blz. Prijs *f* 35.—, voor contribuanten *f* 20.—.

D. **Overzichten van de geschiedenis en opgravingen in het Nabije Oosten:**
N° I in deze serie is identiek met Mededeelingen en Verhandelingen N° 6; Nos II-IV zijn uitverkocht.

E. **Inleidingen en Verslagen der lezingen** o.a. in Rondschrijven:
C. U. **Ariëns Kappers** (42), H. **Asselberghs** (27), W. **van Bemmelen** (41), C. J. **Bleeker** (145, 158, 178), F. C. M. **Boenders** (60, H. **Bolkestein** (113), F. M. Th. **de Liagre Böhl** (13, 18, 36, 45, 63, 73, 74, 96, 115, 120, 156, 159, 162, 164, 167, 171, 172), A. **de Buck** (11, 17, 30, 40, 53, 56, 71, 78, 87, 104, 119, 146, 147, 149, 152, 155, 161), Th. **Busink** (205), A. W. **Byvanck** (35, 52, 110, 131, 133, 142), Jean **Capart** (85), D. **Cohen** (10, 26, 95), J. **Coppens** (75), Georges **Dossin** (69), J. J. A. **van Dijk** (212), A. H. **Edelkoort** (34, 122), B. D. **Eerdmans** (105, 106, 118, 193), C. C. **van Essen** (150, 177), W. H. C. **van Esveld** (196), R. J. **Forbes** (28, 37, 48, 65, 108, 130, 143), H. **Frankfort** (6), Johannes **Friedrich** (7, 9), C. J. **Gadd** (66), J. M. **Gerritsen** (23), Einar **Gjerstad** (59), S. R. K. **Glanville** (32, 203), L. H. **Grondijs** (84, 102), J. H. **Holwerda** (93), G. **van Hoorn** (111), Jozef M. A. **Janssen** (72, 157), J. H. **Jongkees** (153, 166), A. A. **Kampman** (31, 46, 50, 61, 92, 202, 213), A. H. **Kan** (198), J. J. **Koopmans** (132), J. H. **Kramers** (22, 44, 64, 77, 114, 168), J. H. **Kroeze** (55), G. **van der Leeuw** (51, 90, 121, 135, 148), J. **de Meyer** (140), H. W. **Obbink** (124), J. **Oderwald** (58), J. P. M. **van der Ploeg** O.P. (67, 94, 109, 154), A. **van Praag** (204), B. A. **van Proosdij** (112, 160, 176), Hermann **Ranke** (20), A. **Roes** (62, 76, 83, 89, 136, 169), A. G. **Roos** (189), J. J. **von Schmid** (100, 129), I. L. **Seeligmann** (81, 183, 185), J. **Simons** S.J. (19, 25, 39, 68, 88, 126), A. **Sizoo** (173), K. **Sprey** (123, 151, 184, 200, 201), W. P. **Theunissen** (107, 127, 128), J. **Vergote** (99, 197), M. J. **Vermaseren** (206), Elisabeth **Visser** (144, 180, 182), J. Ph. **Vogel** (101), Th. C. **Vriezen** (57, 82, 134, 199, 203), F. J. **de Waele** (80, 141, 190), H. **Wagenvoort** (91, 97, 163), R. H. **Woltjer** (165), W. D. **van Wijngaarden** (194). Prijs per nummer *f* 0,10 incl. porto voor toezending.

## BESTUUR, ORGANISATIE EN STUDIEKRINGEN

ALGEMENE RAAD: Prof Dr F. M. TH. DE LIAGRE BÖHL, Prof. Dr A. DE BUCK, Prof. Dr Ir R. J. FORBES, Mevr. C. F. L. VAN HEEK-VAN HEEK, Prof. Dr J. J. KOOPMANS, Ir F. B. J. M. MOUBIS, Prof. Dr J. P. M. VAN DER PLOEG O.P., Prof. Dr J. VERGOTE, Prof. Dr TH. C. VRIEZEN.

BESTUUR: Dr B. A. VAN PROOSDIJ, voorzitter; Dr A. A. KAMPMAN, secretaris-penningmeester, Dr J. M. A. JANSSEN, 2de secretaris-penningmeester; Prof. Dr J. H. HOSPERS; Dr W. F. LEEMANS.

SECRETARIAAT EN ADMINISTRATIE: Noordeindsplein 4a, Leiden, tel 23682.

BELGISCH SECRETARIAAT: Prof. Dr J. VERGOTE, Beukenlaan 7, Heverlee-Leuven, tel. 24747.

BUREAU EN BIBLIOTHEEK VAN HET GENOOTSCHAP: Noordeindsplein 4a, Leiden, tel. 23682.

Het Algemeen Secretariaat, Bureau en de Bibliotheek van het Genootschap zijn ondergebracht in het Nederlandsch Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden, Noordeindsplein 4a. Het Bureau is geopend op werkdagen van 8.30-12.30 en 14-17 uur; des Zaterdags van 8.30-12.30 uur. De Bibliotheek van het Instituut is geopend van 9-12.30 en 14-17.30 uur; op aanvraag zo mogelijk ook des avonds.

POSTREKENING: 229501.

BANKIERS: Amsterdamsche, Rotterdamsche en Twentsche Bank te Leiden.
Kredietbank te Leuven (bankrekening 9980 van Prof. Dr J. VERGOTE te Leuven).

STUDIEKRINGEN IN NEDERLAND:

1933 **Leiden:** voorz. Prof. Dr F. M. TH. DE LIAGRE BÖHL; secr. Dr A. A. KAMPMAN, Hoge Rijndijk 10.
1934 **Groningen:** voorz. Prof. Dr TH. C. VRIEZEN; secr. Mevr. Dr A. M. A. HOSPERS-JANSEN, Noorderbinnensingel 124.
1935 **Nijmegen:** voorz. Prof. Dr J. P. M. VAN DER PLOEG; secr. Dr M. J. VERMASEREN, Stijn Buysstraat 68.
1936 **Amsterdam:** voorz. Prof. Dr C. J. BLEEKER; secr. Mej. W. DYRBEY, Bertelmanstraat 4 III.
1936 **'s Gravenhage:** voorz. K. C. A. COLLETTE; secr. C. J. WESSELING, Laan van N.O. Indië 90c.
1936 **Rotterdam:** voorz. Dr F. KOSSMANN, Gemeente-Bibliotheek, Nieuwe Markt 1.
1938 **Utrecht:** voorz. Prof. Dr A. H. EDELKOORT; secr. Dr D. J. HOENS, Hugo de Grootstraat 18 bis.
1939 **Doetinchem:** voorz. J. H. A. VAN HEEK.
1941 **Enschede:** voorz. H. VAN HEEK HZN; secr. Mevr. C. F. L. VAN HEEK-VAN HEEK, Oliemolensingel 135.
1941 **Maastricht:** voorz. Prof. L. ROOD S.J.; secr. Ir F. B. J. M. MOUBIS, Tongersestraat 8.
1942 **Arnhem:** voorz. Mr W. P. A. SMIT; secr. Mej. Dra J. HOLLESTELLE, G. A. van Nispenstraat 5.
1942 **Breda:** voorz. Mr J. K. SCHELLENBACH; secr. Ds H. COOLSMA, Dreef 7, Princenhage.
1942 **Amersfoort:** voorz. Dr R. VAN DER VELDE, Piersonlaan 20.
1942 **Venlo:** voorz. P. M. NIEUWHOF O.E.S.A.; secr. H. TH. E. PRÖPPER, Burg. van Rijnsingel 26.
1943 **Zwolle:** voorz. J. H. SYPKENS SMIT; secr. Dr W. KLEI, Tesselschadestraat 28.
1943 **Heerlen:** voorz. P. Dr TH. BOUWMAN O.F.M.; secr. F. A. KRAAT, Kasperenstraat 64, Kerkrade.
1943 **Leeuwarden:** voorz. Dr J. G. AALDERS; secr. E. VEENSTRA, P. J. Troelstraweg 4.
1944 **Deventer:** voorz. Dr J. STAM; secr. Dr J. W. BRUINS, Gibsonstraat 6.
1944 **Eindhoven:** voorz. Mevr. Mr A. M. MULDER-SWANENBURG DE VEYE; secr. A. J. M. BALJET, Floralaan 128.
1944 **Zutphen:** voorz. Dr J. J. VAN MANEN; secr. Ir J. TH. JOOSTING, De Vrijhof, Almen.
1944 **Alkmaar:** voorz. Dr E. B. PLOOY; secr. Mr G. A. DE LANGE, Breedstraat A10.
1945 **'s Hertogenbosch:** voorz. Dr W. P. THEUNISSEN; secr. Drs W. MURKOSTER, Stationsweg 8.
1946 **Tiel:** voorz. Dr W. J. SCHOLTE, Stedelijk Gymnasium.
1946 **Haarlem:** voorz. Dr W. H. C. VAN ESVELD; secr. A. HAIJE, Leeuwerikenlaan 1, Aerdenhout.
1946 **Hoorn:** voorz. N. J. SWIERSTRA; secr. Mevr. N. KERKHOVEN-HEYLIGERS, Noorderstraat 8.
1949 **Kampen:** voorz. Dr J. J. ITJESHORST; secr. P. DEDDENS, Spoorkade 7.
1950 **Dordrecht:** voorz. P. W. VAN HOUTEN; secr. Mevr. H. E. VAN GELDER-KRAAY, Wijnstraat 109.
1953 **Wageningen:** voorz. Prof. Ir J. F. KOOLS; secr. Ir H. RAGETLI, Hoogstraat 23a.

STUDIEKRINGEN IN BELGIË:

1939 **Leuven:** voorz. Prof. Mag. J. COPPENS; secr. Prof. Dr J. VERGOTE, Beukenlaan 7, Heverlee.
1939 **Antwerpen:** voorz. G. SCHMOOK; secr. Mej. Dra I. VERTESSEN, Kreeftstraat 5.
1939 **Brugge:** voorz. Prof. Dr M. SABBE; secr. J. VIERIN, Langerei 18.
1939 **Luik:** voorz. Prof. G. DOSSIN; secr. Prof. HÉLÈNE DANTHINE, Rue du Parc 67.
1946 **Gent:** voorz. Prof. Dr P. LAMBRECHTS; secr. H. VAN LOOY, Papegaaistraat 67.
1947 **Mechelen:** voorz. Dr G. GOOSSENS; secr. Dr A. STOKKAER, Leopoldstraat 47.
1948 **Brussel:** voorz. Prof. Dr C. DE WIT; secr. Dr J. RYCKMANS, Nisardstraat 1, Bosvoorde/Brussel.

PRINTED IN THE NETHERLANDS — GEDRUKT BIJ E. J. BRILL TE LEIDEN